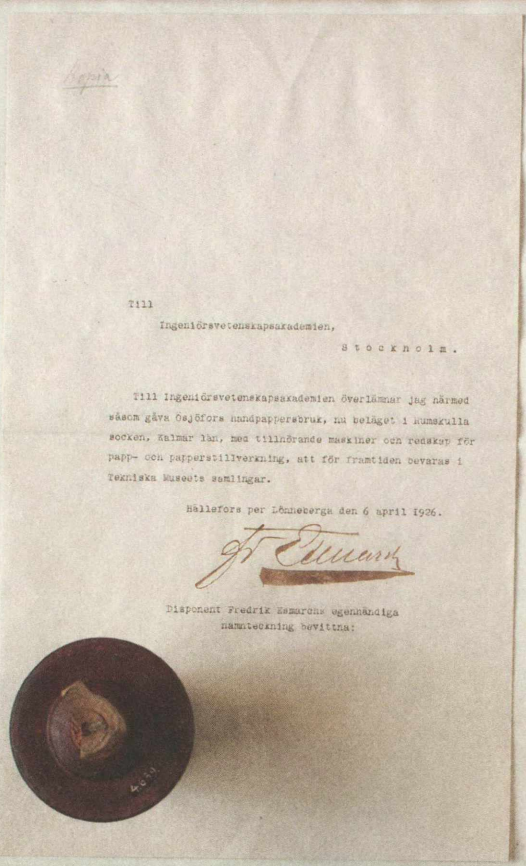
ÖSJÖFORS HANDPAPPERSBRUK

Till

Ingenjörsvetenskapsakademien,

Stockholm.

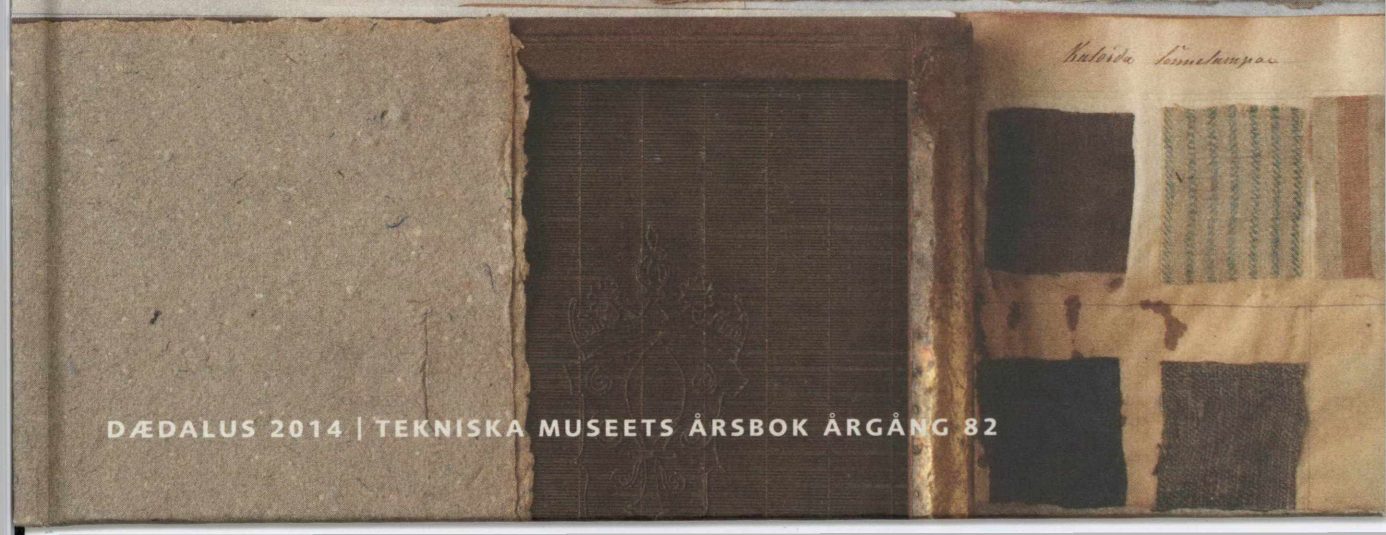
Till Ingenjörsvetenskapsakademien överlämnar jag härmed såsom gåva Ösjöfors handpappersbruk, nu beläget i Rumskulla socken, Kalmar län, med tillhörande maskiner och redskap för papp- och pappersframställning, att för framtiden bevaras i Tekniska Museets samlingar.

Hällefors per Lennheeorga den 6 april 1926.

Disponent Fredrik Ekmarcks egenhändiga namnteckning bevittna:

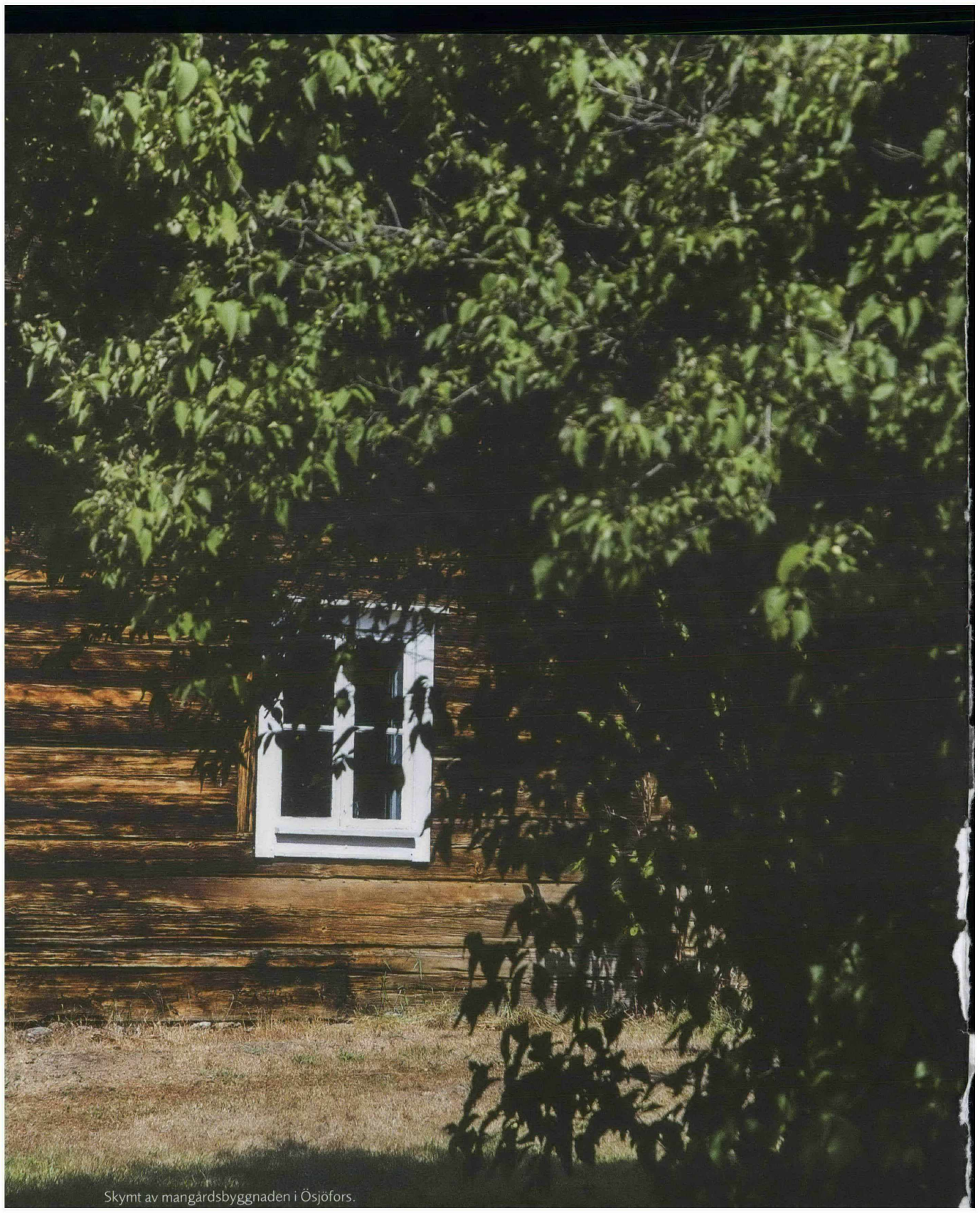

DÆDALUS 2014 | TEKNISKA MUSEETS ÅRSBOK ÅRGÅNG 82

ÖSJÖFORS HANDPAPPERSBRUK

Skymt av mangårdsbyggnaden i Ösjöfors.

ÖSJÖFORS HANDPAPPERSBRUK

DÆDALUS 2014 | TEKNISKA MUSEETS ÅRSBOK ÅRGÅNG 82

TEKNISKA MUSEET

Dædalus 2014, årgång 82
Med bidrag från Tekniska Museets Vänner
Länsstyrelsen i Kalmar län
Vimmerby kommun
Kungl. Patriotiska Sällskapet
Stiftelsen Riksarkivarie Åke Kromnows Jubileumsfond

© Tekniska museet och författarna

Redaktionskommitté: Magdalena Tafvelin Heldner,
Sofia Seifarth, Tekniska museet, Karsten Larsen och
Gert Ekström, Tekniska Museets Vänner
Redaktör: Magdalena Tafvelin Heldner
Grafisk form: Carl Åkesson
Papper: Munken Lynx 150g.

Omslagsfoto: Minnen från Ösjöfors. Längst ner pappersform från Ösjöfors med vattenmärke. Till vänster gråpapper tillverkat vid bruket år 1926, de sista året i drift. Till höger bok med lumpprover. Mitten t v. Gåvobrevet från direktör Fredrich Esmarch till Tekniska museet och en strykstickshållare som tillhört brukets siste pappersmakare Albin Bergholm. Till höger bok, papper och brevkuvert tillverkade av guider i Ösjöfors. Längst upp papper i olika nyanser färgat med jord och lera från trakten kring Ösjöfors. Föremålen kommer från Tekniska museets samlingar.
Styling: Tina Hellberg. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Tekniska museet, Box 27842, 115 93 Stockholm.
www.tekniskamuseet.se
Tryck: TGM 2014
ISBN 978-91-7616-073-2
ISSN 0078-2528

Ösjöfors handpappersbruk på 1920-talet, sett från Stångån. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Innehåll

INTRODUKTION 8
ORDLISTA MED FACKUTTRYCK 12

Helene Sjunnesson
Ösjöfors och handpappers-brukens landskap 16

Ägare och pappersmakare i Ösjöfors 30

Linné Karlstedt
Minnen från Ösjöfors och Ydrehammar 32

Anders Houltz
Handpappersbruk i det moderna projektets tjänst: Fröåsa och Ösjöfors 48

Magdalena Tafvelin Heldner
Ösjöfors och platsens minne 66

Vattenmärken i Ösjöfors 82

Örjan Molander
Bebyggelsen vid Ösjöfors 86

Sahn Gnista
Ösjöfors och guidernas museala uppdrag 104

Magdalena Tafvelin Heldner
Den tysta kunskapen 120

Kjell-Håkan Arnell, Örjan Molander, Harry Karlsson, Magdalena Tafvelin Heldner
Branden 134

Noomi Lindberg
Det nya Ösjöfors 142

REFERENSER 150
FÖRFATTARPRESENTATION 156
SUMMARY IN ENGLISH 157

Introduktion

Denna bok handlar om historien kring Ösjöfors handpappersbruk, om livet och arbetet då det var i drift, om bruket som industriminne och som besöksmål, om den dramatiska branden och om platsen idag.

Ösjöfors handpappersbruk ligger i Småland, 25 km nordväst om Vimmerby. Tekniska museets och Ösjöfors vägar möttes 1926, då det i samband med att bruket lades ner kom att förvärvas av Tekniska museet. Handpappersbruket var av teknik- och industrihistoriskt intresse och representerade också en tid av jordbruksanknuten protoindustri. Mellan 1565 och 1890 grundades 140 handpappersbruk i Sverige. Cirka 50 av dessa etablerades i Småland. Just i denna del av landet utvecklades också en särskild nisch, som innebar att små jordbruk och industri kombinerades.

Under åren sedan Tekniska museet förvärvade Ösjöfors har bruket dokumenterats, vårdats och visats och sedan 1960-talet har Ösjöfors hållit öppet som arbetslivsmuseum. Sommartid har demonstrationer av papperstillverkning och visningar av bruket erbjudits. Både för specialintresserade och för turister har Ösjöfors varit ett uppskattat besöksmål. 1984 bildades Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk, som ansvarade för driften av bruket. Den välbevarade kulturmiljön förklarades som byggnadsminne av länsstyrelsen i Kalmar län år 1993.

I augusti 2005 eldhärjades Ösjöfors Handpappersbruk av en anlagd brand varvid bruksbyggnaden brann ner till grunden. Detta innebar en stor förlust där Nordens äldsta bevarade handpappersbruk, ett av Kalmar läns finaste industriminnen och en av Vimmerby kommuns viktigaste »kulturturistiska« noder gick förlorade.

Men den svåra upplevelsen frammanade också en stark vilja att genom samarbete på nationell, regional och lokal nivå hitta nya vägar för en fortsatt museal verksamhet på orten. Efter ett flerårigt utredningsarbete konstaterades dock att realistiska förutsättningar saknades för att återuppbygga bruksbyggnaden. Därmed saknades även en viktig förutsättning för att fortsätta museiverksamheten i Ösjöfors.

När bruksbyggnaden nu var nerbrunnen konstaterade också Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk att man inte längre kunde följa sin ändamålsparagraf – att vårda, underhålla och visa bruket. Detta ledde i sin tur till att stiftelsen avslutades genom permutation.

Men byggnadsminnesförklaringen gäller fortfarande för de kvarvarande byggnaderna; dessa har fortfarande, med lagens ord, »ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde«. Idag ägs Ösjöfors av Noomi Lindberg och Håkan Visén. Deras vision är att vårda de värdefulla byggnaderna och göra bruket till sin bostad, men också till ett besöksmål för allmänheten där bland annat papper åter skulle kunna tillverkas för hand.

BOKENS UPPLÄGG

I det första kapitlet tecknar Helene Sjunnesson Ösjöfors historia i en nationell kontext. Helene arbetade länge som avdelningschef vid Tekniska museet, bland annat med Ösjöfors, och har även skrivit licentiatavhandlingen Papper av lump:

Guskning av ett nyss format ark papper i Ösjöfors. Det formade arket överförs på en filtklädd guskbräda.
Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal.

Linné Karlstedt växte upp i den så kallade mjölnarstugan i Ösjöfors. Han ger i kapitel två en personlig berättelse om sin tid i Ösjöfors, om hur det var att vara granne med pappersbruket och om den omgivande bygden.

Tankarna på Ösjöfors som industriellt arv fanns redan innan Tekniska museet kom in i bilden. Anders Houltz skriver i kapitel tre om hur Ösjöfors i samband med jubileumsutställningen i Göteborg 1923 blev uppmärksammat som kulturhistoriskt intressant. Anders har också skrivit doktorsavhandlingen Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923.

Trots att pappersbruket nu är borta finns många källor kvar att utvinna kunskap om bruket ur, inte minst i museer och arkiv. Om detta skriver intendent Magdalena Tafvelin Heldner i kapitel fyra. Magdalena arbetar på Tekniska museet sedan 1998. Ösjöfors handpappersbruk har sedan dess varit ett av hennes ansvarsområden.

Att äga ett industriminne som Ösjöfors är förenat med stort ansvar när det gäller den fysiska miljön. Genom dendrokronologiska undersökningar har vi också fått nya fakta om brukets uppbyggnad. Örjan Molander, landsantikvarie vid Kalmar läns museum, berättar i kapitel fem om byggnadsvården i Ösjöfors.

Under många år har Ösjöfors visats publikt. I kapitel sex får vi möta konstnären Sahn Gnista, som varje sommar mellan 1979 och 2008 har demonstrerat papperstillverkning och visat bruket i Ösjöfors.

Tillverkning av papper för hand är ett gammalt yrke, fullt av knep, trix och hemligheter. Men vad är egentligen det väsentliga när man ska tillverka papper för hand? I kapitel sju skriver Magdalena Tafvelin Heldner om detta utifrån möten med Sanny Holm och Richard Årlin, de kanske sista handpappersmakarna i Sverige idag. Båda har anknytning till Ösjöfors.

Branden i Ösjöfors var en traumatisk upplevelse för dem som arbetat i nära anknytning till bruket och en stor förlust för det industriella kulturarvet. Om branden och arbetet som följde skriver i kapitel nio landsantikvarie Örjan Molander, f d länsantikvarie Kjell-Håkan Arnell, f d ordföranden i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk Harry Karlsson, intendent Magdalena Tafvelin Heldner och konstnären Sahn Gnista, vilka alla möttes i Ösjöfors ett par dagar efter branden.

År 2012 såldes Ösjöfors handpappersbruk av Tekniska museet till Noomi Lindberg och Håkan Visén. I kapitel nio berättar Noomi hur det är att leva med ett byggnadsminne och vi får ta del av Noomis och Håkans vision för det nya Ösjöfors.

TACK!

Boken har möjliggjorts genom samarbete mellan Tekniska museet, Kalmar läns museum, Länsstyrelsen i Kalmar län, Vimmerby kommun och Tekniska Museets Vänner. Boken är till största delen illustrerad med fotografier och arkivalier från museisamlingar och arkiv.

Tekniska museet vill framföra sitt varma tack till institutioner och personer som bidragit till denna bok. Museet vill framhålla Vimmerby kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län, Tekniska Museets Vänner, Kungliga Patriotiska sällskapet

och Stiftelsen Riksarkivarie Åke Kromnows Jubileumsfond, som bidragit ekonomiskt till boken.

Tekniska museet vill också rikta ett tack till personer som på olika sätt bidragit till bokens innehåll: Bengt Johansson och Harry Karlsson, båda f d ordförande i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk, Kjell-Håkan Arnell, f d länsantikvarie vid länsstyrelsen i Kalmar län, Örjan Molander, museiechef och landsantikvarie vid Kalmar läns museum, Helene Sjunnesson, f d avdelningschef vid Tekniska museet, Anders Houltz, docent i teknik- och vetenskapshistoria, Sahn Gnista, konstnär, lärare och före detta guide i Ösjöfors, Linné Karlstedt, Noomi Lindberg och Håkan Visén. Museet vill också tacka pappersmakarna Sanny Holm och Richard Årlin, Per Jerkerman, verkställande ledamot Skogsindustriernas historiska utskott samt Karsten Larsen, Gert Ekström och Johan Martin-Löf från Tekniska Museets Vänner.

Ann Follin
MUSEIDIREKTÖR
TEKNISKA MUSEET

Sofia Seifarth
AVDELNINGSCHEF, SAMLING,
DOKUMENTATION & FORSKNING

Magdalena Tafvelin Heldner
INTENDENT, SAMLING,
DOKUMENTATION & FORSKNING

Ordlista med fackuttryck

DÄCKEL Lös ram som hör till pappersformen. Den håller pappersmassan på plats och ger arket rätt format, se s. 130.

FILT Specialgjord yllefilt som det formade pappersarket trycks av på.

FÖRHYDNINGSPAPP Papp som används som tätningsmaterial för väggar.

GLÄTTNING Många papperssorter glättas efter pressningen. Det betyder att det gnids tills det får en jämn yta. I Ösjöfors gjordes det med en så kallad glättsten av flinta.

GUSKBRÄDA En bräda som har en välvd ovansida som gör det lättare att trycka av pappersarket. På guskbrädan travas filtar och ark till en post, se även s. 9.

GUSKARE Yrkesbenämning på den som ansvarar för att föra över ett format pappersark till en filt på en guskbräda.

HOLLÄNDARE Maskin för att mala pappersmassa. Lump eller textilrester slits sönder av roterande knivar tills de har rätt fiberstorlek. Namnet kommer av innovationens ursprungsland. Holländaren kallas även valskistan, se s.69.

KARDUS En papperskvalitet som användes till förpackningar.

KONCEPT En papperskvalitet som användes till anteckningar, särskilt inom statsförvaltningen.

KYP Ett kar som används vid formning av pappersark, se s. 128.

KYPLAG Arbetslaget som tillverkar papper. Kyplaget bestod traditionellt av en formare, en guskare och en läggpojke.

Lumphacka från Ösjöfors, tillvaratagen efter branden 2005.
Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

LUMP Uttjänta kläder eller textilrester som används till pappersmassa. Bäst papper får man med lump av linne och bomull. I princip allt papper gjordes av lump fram till och med 1870-talet.

LUMPHACKA En hacka som används för att finfördela lump i mindre delar och för att rensa bort knappar och hyskor.

LÄGGPOJKE Yrkesbenämning på person i ett kyplag som assisterar formaren och guskaren. Vanligen var läggpojkens uppgift att skilja arken från filtarna, sköta värmningen av massan och assistera de andra, se s. 67.

OLIFANT Pappersformat som användes för kartor.

PAPPERSMASSA Finmald textillump som används till papperstillverkning. I Ösjöfors kallades massan för materien.

PAPPERSFORM Träram med finmaskig metallduk som används för att fånga upp pappersmassa och som överskottsvatten kan rinna igenom.

POST En hög av pappersark och filtar travade på varandra. I Ösjöfors utgjorde 167 ark en post.

RIS Ett mått på papper motsvarande 400 pappersark i Ösjöfors. Antalet ark varierade mellan de olika bruken.

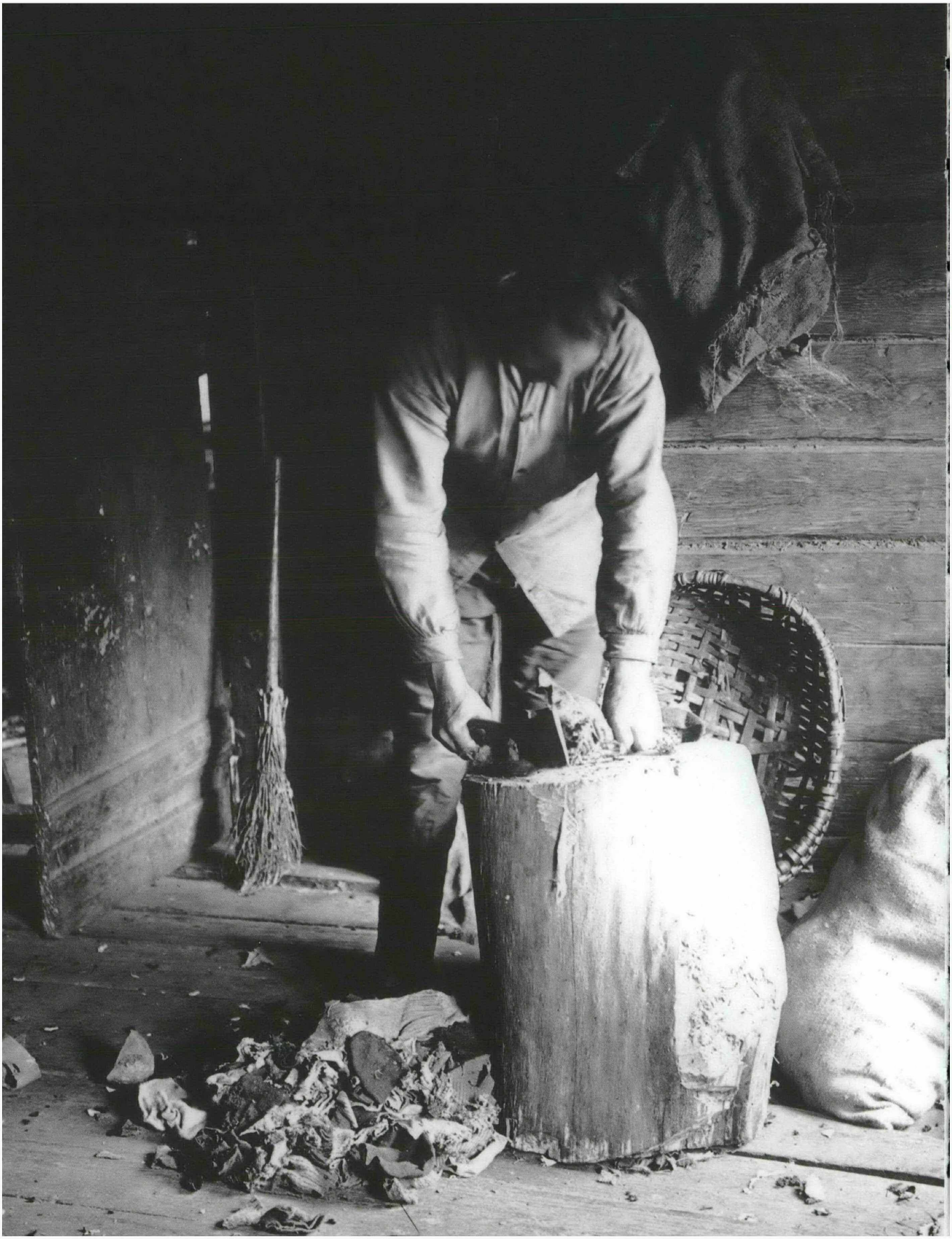
STAMPVERK En maskin för att åstadkomma pappersmassa och som var föregångare till holländaren. I stampverket får man naturligt långa sega fibrer som ger ett kompakt och starkt papper. Stampverket utkonkurrerades av holländaren på 1700-talet, se s. 123.

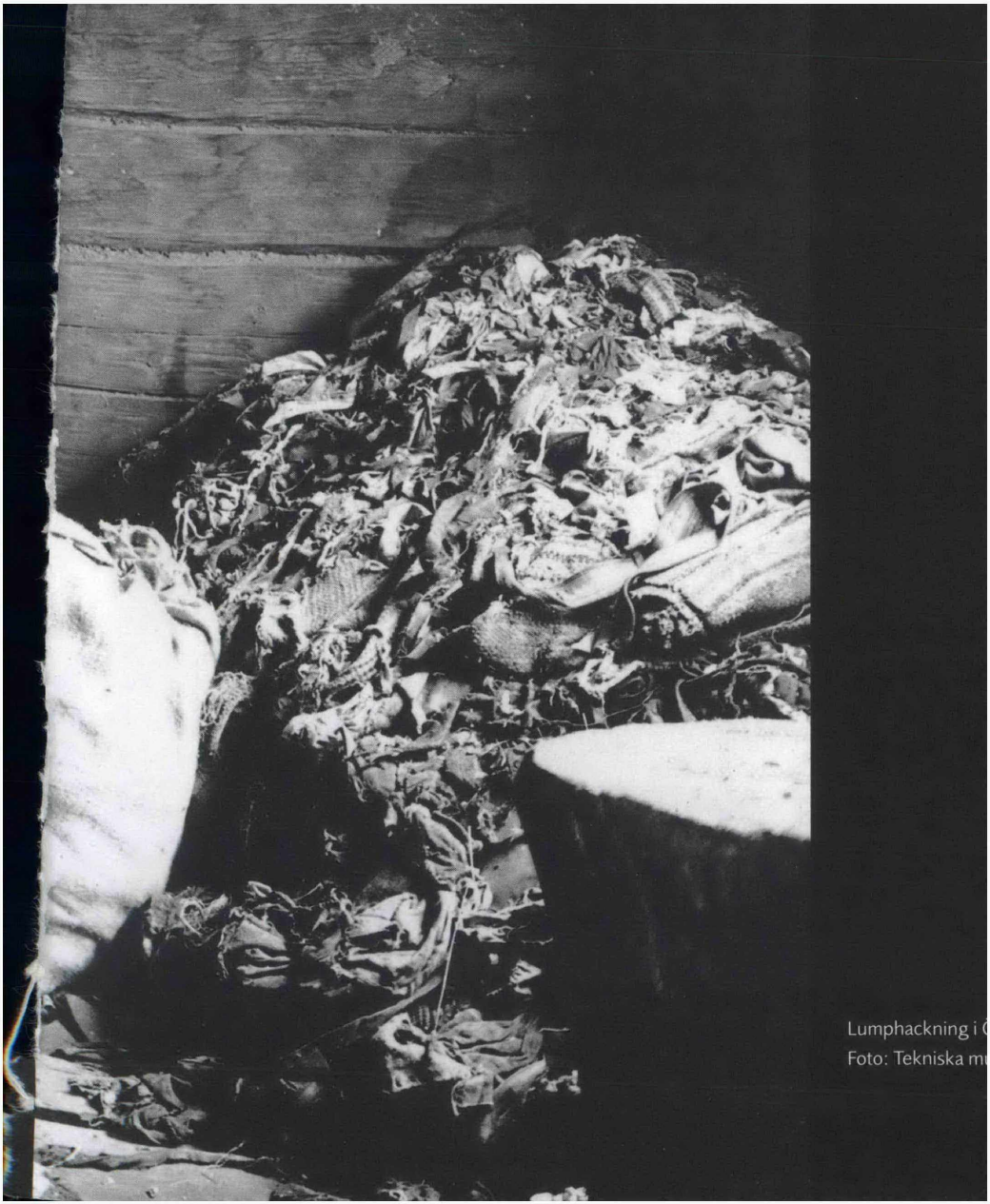
TORRPRESSNING En andra pressning av de torra arken där arken pressas direkt emot varandra. Kallas också »den vita pressningen«.

VATTENMÄRKE Märke eller mönster i papperet som sitter fäst i pappersformen. Vattenmärket användes för att bestämma vilket bruk papperet var tillverkat vid. Det kan också ha pappersmakarens initialer eller kundens, se s. 73, 82–83.

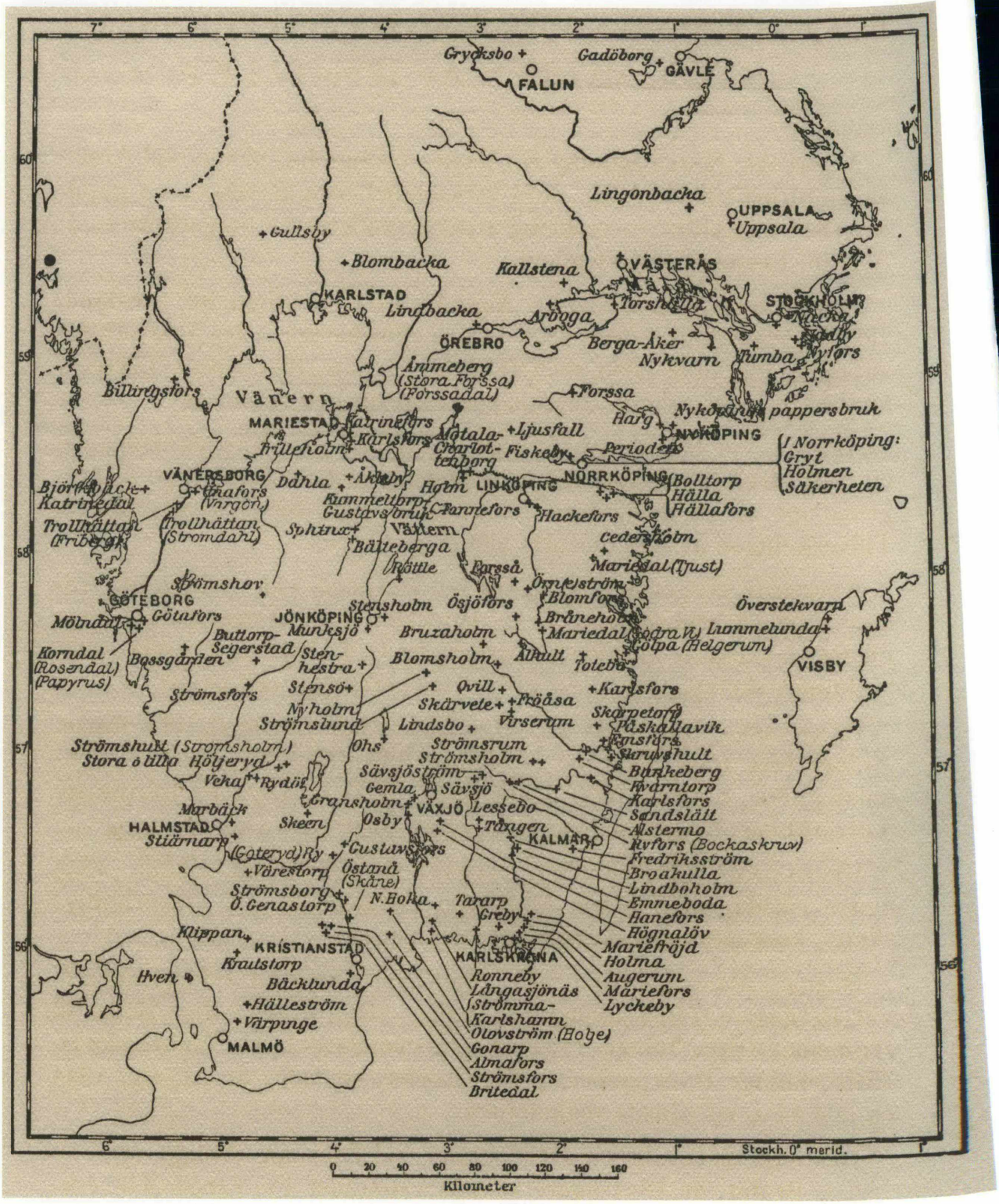
VÅTPRESSNING Den pressning som görs av en post papper bestående av ark och filtar för att pressa ut vatten.

Lumphackning i G
Foto: Tekniska m

Grycksbo
Gadöborg
FALUN
GÄVLE
Lingonbacka
UPPSALA
Uppsala
Gullsby
Blombacka
Kallstena
VÄSTERÅS
KARLSTAD
Lindbacka
Arboga
STOCKHOLM
ÖREBRO
Berga-Åker
Nykvarn
Tumba
Nyfors
Ämmeberg
(Stora Forssa)
(Forssadal)
Billingsfors
Vänern
Forssa
Nyköpings pappersbruk
MARIESTAD
Katrinefors
Karlsfors
Motala
Ljusfall
Harg
NYKÖPING
Trollenholm
Charlottenborg
Fiskeby
Perioden
I Norrköping:
Cryt
Holmen
Säkerheten
VÄNERSBORG
Dahla
Åkerby
Holm
LINKÖPING
NORRKÖPING
Bolltorp
Hälla
Hällafors
Björkedal
Katrinedal
Nafors
(Vargön)
Kummeltorp
Gustavsbruk
Tannefors
Hackefors
Trollhättan
(Friberg)
Trollhättan
(Stromdahl)
Sphinx
Vättern
Cederholm
Bälteberga
Mariedal (Tjust)
Strömshov
Rättle
Forssa
Örn(e)ström
GÖTEBORG
Stensholm
Åsjöfors
Blomfors
Överstekvarn
Mölndal
Götafors
JÖNKÖPING
Brunehov
Buttorp
Segerstad
Munksjö
Bruzaholm
Mariedal (Södra V.)
Lunnelunda
Korndal
(Rosendal)
(Papyrus)
Bossgården
Stenhestra
Blomsholm
Alkult
Tolebo
Gölpa (Helgerum)
VISBY
Strömsfors
Stensö
Ovill
Karlsfors
Nyholm
Strömslund
Skärvete
Fröåsa
Virserum
Skärpetorp
Påskallavik
Lindsbo
Ohs
Strömsrum
Ginsfors
Strömshult (Strömsholm)
Stora o lilla Höjeryd
Strömsholm
Suruvshult
Sävsjöström
Veka
Rydöl
Gemla
Sävsjö
Bankeberg
Kvarntorp
Karlsfors
Marbäck
Gransholm
VÄXJÖ
Lessebo
Sandslätt
HALMSTAD
Skeen
Osby
Tingen
KALMAR
Alstermo
Stiärnarp
Ryfors (Bockaskruv)
(Goteryd) Ry
Gustavsfors
Fredriksström
Värestorp
Östanå
(Skåne)
Broakulla
Strömsborg
Ö. Genastorp
N. Hoka
Tararp
Lindholmen
Creby
Emmeboda
Hanefors
Klippan
Högnalöv
KRISTIANSTAD
KARLSKRONA
Mariefröjd
Kristorp
Holma
Hven
Ronneby
Augerum
Bäcklunda
Långasjönäs
Mariefors
Hälleström
Strömma-
Karlshamn
Lyckeby
Värpinge
Olovström (Holje)
MALMÖ
Gonarp
Almafors
Strömsfors
Britedal
Stockh. 0° merid.
0 20 40 60 80 100 120 140 160
Kilometer

Helene Sjunnesson

Ösjöfors och handpappersbrukens landskap

ATT PAPPER GÖRS av trämassa och framställs på pappersbrukens jättemaskiner i en kontinuerlig process, där det blir till stora rullar är väl för oss en självklarhet. Men för 180 år sedan formades allt papper i Sverige för hand, ett ark i taget, och råvaran var lump, utslitet tyg av linne, bomull och ylle. På 1830-talet installerades de första pappersmaskinerna på några av de största pappersbruken, först vid Klippan, landets då största bruk, år 1832. Några år senare köpte ägarna till Lessebo, Holmen och Grycksbo in liknande pappersmaskiner från England. Nu kunde papper göras snabbt, i större skala och i »långa banor«.

Länge hade experiment gjorts i flera länder för att finna ett ersättningsmaterial för lumpen, som alltmer blivit en bristvara och därmed också en flaskhals i produktionen. Det kom att dröja till 1800-talets andra hälft innan metoder att göra papper av trämassa utarbetats. I Sverige och andra skogrika länder växte den nya, på skog baserade massa- och pappersindustrin snabbt upp och utvecklades till en betydande näringsgren och exportindustri. Det var en omvälvande förändring, som alltså inte bara innebar mekanisering och stordrift utan också byte av råvara från textil till trä. De små handpappersbruken med lump som råvara fick allt svårare att klara sig och lades ner ett efter ett. Men samtidigt grundades också nya handpappersbruk under 1800-talets andra hälft. De var inriktade på speciella eller grövre papperssorter, mestadels för en lokal marknad.

Fastän de blev allt färre fanns handpappersbruk kvar i drift in på 1900-talet, och vid en del pappersbruk fortsattes tillverkningen av handgjort papper vid sidan av den maskinella framställningen. Ett av dem var Lessebo, som 2014 är det enda handpappersbruket i Norden som drivs kommersiellt.

ÖSJÖFORS – ETT AV 140 HANDPAPPERSBRUK SOM FUNNITS I SVERIGE

Mellan 1565 och 1890 grundades 140 handpappersbruk inom Sveriges nuvarande gränser. Ösjöfors som anlades vid 1770-talets slut kom att bli ett av dem som var i igång längst, vid sidan av de nya stora processindustrierna. Det lilla familjeägda pappersbruket nordväst om

◄ Karta över kända handpappersbruk i södra Sverige. Ur Molae Chartariae Suecanae 1. 1923.

Vimmerby var ett av flera små pappersbruk på landsbygden i sydöstra och södra Sverige som tillkom mellan 1750 och 1850. Flera av dem blev kortlivade, men Ösjöfors var i drift i 145 år – från 1781 till 1926.

PAPPERSMAKERIETS FRAMVÄXT I SVERIGE INTILL MITTEN AV 1800-TALET

På 1300-talet började papper användas i Sverige, som ersättning för det dyrbara pergamentet. Allt papper var då importerat, och det kom att dröja mer än 200 år innan papperstillverkning kom igång här, i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Initiativtagare var, som i övriga Europa, rikets mäktigaste män – kungar, biskopar, affärs- och ämbetsmän. De behövde skriv- och tryckpapper för lagar och förordningar, till bibeln, läroböcker, bokföring och korrespondens – ja för förvaltning, administration och utbildning över huvud taget. Etableringen av tryckerier och pappersbruk gick ofta hand i hand.

Gustav Vasa hade planer på papperstillverkning, men det blev Erik XIV, som 1565 lät anlägga det första pappersbruket inom Sveriges dåvarande gränser. Det låg vid Norrström i Stockholm, men blev kortlivat och var nedlagt före 1578. Lite senare, 1612, lät Gustav II Adolf anlägga ett kungligt pappersbruk i Uppsala, som var igång fram till 1702, då det förstördes av en brand. Då fanns tio pappersbruk inom nuvarande Sveriges gränser; alla utom Östanå i Hälsingland var belägna i södra Sverige – i städer, vid bruk eller andra tätbebyggda områden.

De första papperskvarnarna, som de kallades, byggdes och inrättades av inkallade tyska och holländska pappersmakare, som ansågs skickligast i Europa. De drev dem sedan som arrendatorer och lärde upp svenskar i konsten att göra papper.

Medan de tidiga pappersbruken låg i städer och tätorter, där både utsikterna att få tag i lump och att avsätta papperet var bäst, hade förutsättningarna för att starta och driva mindre pappersbruk på landsbygden underlättats under 1700-talets senare del. Efterfrågan på papper steg i takt med att befolkningen ökade och samhället började industrialiseras. Papper användes inte bara som skriv- och tryckmaterial, utan inom en mängd olika områden, bland annat som omslagspapper för olika ändamål.

Vid den här tiden var papperstillverkningen i Sverige väletablerad; det fanns kunniga svenska pappersmakare och alltfler pappersbruk anlades. År 1750 fanns 30 pappersbruk inom Sveriges nuvarande gränser. Under de följande femtio åren tillkom 34 nya pappersbruk, medan andra lades ner. År 1800 hade antalet ökat till 53 och 1830 fanns 90 pappersbruk i landet.

Många av de bruk som tillkom under perioden 1750–1850 var i likhet med Ösjöfors små pappersbruk, anlagda av gårdsägare, på vars ägor det fanns ett vattenfall som kunde utnyttjas som drivkraft och fabrikationsvatten. Papperstillverkning var och är ett »vattenarbete«. Mälden, massablandningen, består av uppemot 99 % vatten och 1 % fibrer. Det var inte ovanligt att bruken stod stilla periodvis på grund av brist på vatten eller lump, och då fick de anställda hjälpa till med lantbruket eller annat som behövde göras på gårdarna.

Papperstillverkningens traditionella huvudmoment. I förgrunden ett vattenhjulsdrivet stampverk med lumpknyten, som ska sönderdelas och bli till pappersmassa. En mästare formar arken vid kypen och en gesäll pressar en post papper. Ovanför pappersmakarna hänger arken på tork och t v ligger förpackat papper, som sedan fraktas iväg med häst. Ur Georg Andreas Böckler, Teatrum Machinarum Novum. 1661. ►

A
B
C
D
D
D
E
E
E
F
G

var mästare vid ett bruk en tid och senare anställd som gesäll vid ett annat. Så spreds pappersmakarkonsten från bruk till bruk. Själva pappersframställningen var förbehållen pojkar och män, medan flickor och kvinnor arbetade med för- och efterbearbetning. Pappersmakeriet gick ofta i arv från far till son och efterhand uppstod verkliga pappersmakarsläkter.

LARS DRISTIG, ÖSJÖFORS GRUNDARE

Den »avskedade trumslagaren« och bonden Lars Dristig bodde i början av 1770-talet med sin familj på gården Norrhult i Rumskulla socken. På ägorna fanns Stångåns källflöden, som där bildade ett fall vid utflödet till den lilla Ödesjön. Där låg en mjölkvarn och en bostad för mjölnaren, men vattenkraften kunde räcka till för att också driva något annat verk, och Lars Dristig ansökte och fick den 10 juni 1777 privilegium på att anlägga ett pappersbruk vid fallet. Bruket fick namnet Ödesjöfors, senare Ösjöfors.

Varför valde Lars Dristig att satsa på ett pappersbruk och hur fick han kunskap om hur det skulle byggas och utrustas? Här kan bara spekuleras om det.

Lars Dristig var född 1727 i Svinhults socken, som gränsar till Rumskulla i nordväst. Båda socknarna hörde då till Östergötlands län. Hans far var soldaten, rusthållaren Lars Lundberg, och hans mor Elisabeth Larsdotter kom från Västra Ryd. Sonen Lars Larsson utbildades till soldat, blev trumslagare och Dristig blev hans soldatnamn. En trumslagare var en militärmusiker som ingick i krigsorganisationen. Kanske deltog Lars Dristig i det så kallade Pommerska kriget, som 1757–1762 var en del av sjuårskriget? Han var mån om sin titel trumslagare, att han var avskedad kan ha berott på att han blivit skadad. Han var gift med den 12 år äldre Maria Svensdotter, som var född i Rumskulla 1715. De var bosatta i Rumskulla, först i Österhult och från 1772 på hemmanet Norrhult, som Dristig blev ägare till genom hustrun Maria, som varit gift två gånger tidigare. Paret fick fyra barn mellan 1749 och 1759 – Maria, Samuel, Peter och Johannes.

Lars Dristig var 50 år när han fick tillstånd att bygga pappersbruket, som blev det sjunde i ordningen i nuvarande Kalmar län (länsgränserna mellan Östergötlands och Kalmar län ändrades i början av 1970-talet). De sex tidigare anlagda bruken hade privilegierats mellan 1731 och 1775 – Skruvshult 1731, Totebo 1749, Helgerum/Gölpa 1756, Strömsrum på 1760-talet, Skorpetorp 1770 och Bankeberg 1775. Alla utom Helgerum hade grundats av militärer, något som inte var ovanligt. Under perioden 1720–1820 tillkom 14 pappersbruk på initiativ av militärer.

Lars Dristig var den första bonden i Sverige som anlade ett pappersbruk. Men han hade ju också ett militärt förflutet. Gissningsvis hade han fått idén till papperstillverkning under sin tid som trumslagare. De två följande pappersbruken som hade bönder som initiativtagare, var Kvill i Jönköpings län anlagt, 1779, två år efter Ösjöfors och Fröåsa i Virserum, Kalmar län, som grundades av två hemmansägare 1802.

Lars Dristigs tanke med pappersbruket var säkerligen också att de två yngre sönerna skulle ta över det och på så vis försörja sig. Enligt tradition skulle ju själva gården gå i arv till äldste sonen.

PAPPERSBRUKET BYGGS OCH KOMMER IGÅNG

När och hur anläggandet gick till är inte klart. Men troligt är att den som stod för det var brukets första pappersmästare Petter Widerström (f 1744), som rekryterades från Totebo, där han var gesäll åren innan. Han var skriven vid Ösjöfors 1782. Året därpå avlöstes han av en arbetskamrat från Totebo, Zackarias Lönnberg. Under de kommande åren växlar ideligen mästare och gesäller.

Pappersbruket byggdes intill Stångån, strax uppströms mjölkvarnen. Så placerades pappersbruken vanligtvis vid vattenfall, där det låg andra vattendrivna verk. Det var av stor vikt att vattnet var rent, ofärgat och klart för att göra vitt papper. I synnerhet gällde det innan nya kemiska blekningsmetoder började användas från det tidiga 1800-talet. Liksom vid flertalet pappersbruk på landsbygden vid den här tiden var bruksbyggnaden i Ösjöfors timrad. Måtten var omkring 10 x 15 meter, ungefär samma storlek som vid andra småbruk. Det bevarade Fröåsa, som har flyttats till Virserums hembygdspark, ger en uppfattning om hur ett handpappersbruk av minsta storleken kunde se ut. Ösjöfors var något större. Bottenvåningen var inredd för pappersframställningen och övervåningen var »torkvind«, där pappersarken hängdes upp för att torka. Byggnaden skiljde sig inte så mycket från mjölkvarnen, vilket var det vanliga – också den timrad. Vattnet från fallet leddes i en gemensam träränna till pappersbruket och kvarnen. Vattenhjulet utanpå pappersbruket drev den enda maskinen, »valsverket« eller »holländaren«, där den rensade och hackade lumpen blandades med vatten och maldes till massa. Holländaren var, som namnet antyder, en holländsk innovation. Jämfört med de stora stampverk, som dittills använts förenklade den massaberedningen betydligt, och från mitten av 1700-talet började valsverk införas i Sverige. Sannolikt underlättade holländaren anläggandet av pappersbruk genom att den kunde drivas av ett mindre vattenfall än ett stampverk, som var stort och tungt. Dessutom var det inte lika kostsamt att bygga ett valsverk; det var mindre och materialet var billigare, furu istället för ek som i stampverken. Och för att avverka en ek krävdes länge kungligt tillstånd.

Förutom valsverket utgjordes huvudutrustningen vid Ösjöfors av en »kyp« eller »bytta«, det kar där papperet formades, en »kopparbläst« som värmde upp mälden i kypen och en papperspress, som drogs för hand med hjälp ett spel. Detta var standardutrustningen vid ett pappersbruk av minsta storleken i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Vid kypen arbetade ett lag på tre man – mästaren/formaren, gesällen/guskaren och lärlingen/läggpojken. Det viktigaste redskapet var pappersformen, en träram med silduk av metall, som mästaren formade papperet med. De formar som användes för skriv- och tryckpapper försågs med påsydda figurer i metalltråd med olika motiv samt pappersbrukets och ofta även pappersmästares namn eller initialer. De bildade så kallade vattenmärken i pappersarken, som fungerade som en sorts varumärke. Ibland hade pappersmakarna själva bundit eller vävt formarna, och de som var deras egna tog de med sig och kompletterade när de flyttade från bruk till bruk.

Ösjöfors låg mycket ensligt i skogen, och Lars Dristig byggde därför en väg till byn Norrhult.

I Ösjöfors som vid många andra handpappersbruk på landsbygden kombinerades papperstillverkning med andra vattendrivna verk och jordbruk. Här syns pappersbruket i förgrunden. Bakom det skymtar mjölkvarnen och längre bort smedja och snickarverkstad. T v om pappersbruket syns en del av vattenrännan. I förgrunden »bruksvägen« till Norrhult som brukets grundare Lars Dristig lät anlägga. Foto: Torsten Althin,1926/Tekniska museets bildarkiv.

På 1780-talet lät han uppföra ett bostadshus vid pappersbruket. Enligt en brandförsäkring från år 1794 var det en timmerbyggnad i två våningar med brutet tak försett med bräder. Bottenvåningen inrymde två större och tre mindre rum samt kök och övervåningen fem rum, två större och tre mindre. Här kom pappersmästare, bruksägare och arrendatorer med familjer och gesäller att vara bosatta så länge bruket var i drift. Den ståtliga mangårdsbyggnaden finns ännu kvar och har inte förändrats nämnvärt genom åren.

Lars Dristig blev med tiden välbeställd och kallade sig brukspatron. Han ägnade sig inte själv åt pappersbruket utan överlät det till sönerna Samuel och Johannes. (Mellansonen Peter var den enda som var intresserad av jordbruk). Men de sista åren av sitt liv bodde han med sin hustru i mangårdsbyggnaden tillsammans med sonen Samuel. Lars Dristig dog år 1800 och hustrun Maria tre år senare. Deras och sonen Samuels gravsten finns i Rumskulla kyrkas kor.

ÖSJÖFORS UNDER FAMILJEN DRISTIGS TID. ETT LIVLIGT BRUK OCH EN »UTBILDNINGSPLATS«

År 1784 var två pappersmästare, en gesäll, två »lärgossar«, tre lumpsamlare och tre drängar skrivna vid Ösjöfors pappersbruk. Även Lars Dristig var då skriven där. Säkerligen arbetade också hustrur och döttrar med att rensa och sortera lump och papper och hänga upp arken till tork, liksom vid andra bruk.

Bröderna Samuel och Johannes Dristig lärdes upp till pappersmakare och gick den långa vägen från lärling till mästare. Johannes förefaller ha varit den som hade bäst handlag. Han var av och till sedan pappersmästare vid bruket, men han arbetade också vid andra närbelägna bruk, som Totebo. Samuel blev brukets ägare 1784 och var det fram till sin död 1840. Han drev både pappersbruket och jordbruket, en kombination som kom att bli vanlig vid de små familjeägda pappersbruken, särskilt i Småland.

Produktionen av papper i Ösjöfors var som vid de flesta bruk blandad, fördelad på skriv-, tryck- och karduspapper (omslagspapper). De äldsta kända tillverkningsuppgifterna är från 1802. Då framställdes 700 ris. En liten del var »bästa« sortens skrivpapper, i övrigt kardus och 400 ris »makulatur«. Ris var den måttenhet som användes vid pappersbruken. Ett ris skriv- eller tryckpapper utgjordes av 400–500 ark och kunde väga runt 3 ton. Papperet såldes sannolikt mest i trakten och lumpen samlades också från omgivningarna.

Även om Ösjöfors var ett litet handpappersbruk var det betydelsefullt under familjen Dristigs tid som ägare. Inte så mycket för det tillverkade papperet som för att det då var en »plantskola« för pappersmakare i regionen. Det lilla ensligt belägna bruket var en livlig plats, där mästare och gesäller växlade ideligen och tidvis var bruket utarrenderat till pappersmästare. År 1809 var 25 personer mantalsskrivna vid bruket. Personalutbytet mellan bruken i trakten, som Totebo, Bankeberg, Kvill och Ösjöfors var intensivt. Erfarenheterna från Ösjöfors blev också incitament för pappersmakare att starta egna pappersbruk i närheten. Fram till 1850 hade omkring 90 gesäller arbetat vid Ösjöfors. Av dem blev minst 25 mästare och »fabrikörer« vid Ösjöfors eller andra pappersbruk.

Ösjöfors med pappersmakarebostaden i mitten, pappersbruket t h och magasin och ladugård nederst t v. Ungefär så här såg många av handpappersbruken på landsbygden i södra Sverige ut. Flygfoto utan årtal, gissningsvis från tiden 1950–1970. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Minst fyra av de pappersmakare som arbetat vid Ösjöfors anlade till och med egna pappersbruk i närheten av Ösjöfors, tre i nuvarande Östergötlands län och ett i Kalmar län. Först var Lars Blomberg, pappersmästare vid Ösjöfors 1796. Han lockade med sig ett par gesäller därifrån och startade 1799 Blomsfors pappersbruk i Horns socken. Det byggdes vid Stångån, bara en mil från Ösjöfors. Han blev en av de första pappersmakarna i Sverige som grundade ett eget litet pappersbruk. Sammanlagt har det funnits 14 handpappersbruk, som anlagts av yrkesmän i branschen.

Två soldatkamrater, som båda utbildats till pappersmakare och arbetat i Ösjöfors, var Jonas Cederdahl (Svensson) och Jonas Liljedahl (Pettersson). Jonas Cederdahl grundade två pappersbruk i Gärdserums socken, först Cedersholm 1805 och därefter Mariedahl 1815. Jonas Liljedahl byggde upp och drev Örneströms pappersbruk i Kisa socken 1806 och förvärvade det 1824.

Carl Holmström var en pappersmakare som verkat vid många bruk i de här trakterna. Han arbetade i Ösjöfors sex år på 1790-talet, först som gesäll och sedan som pappersmästare. Han var med och byggde Fröåsa 1802 och stannade där några år. Så återkom han till Ösjöfors och var också vid Blomsfors innan han 1814 tillsammans med några hemmansägare anlade pappersbruket Bråneholm vid Stångån i Södra Vi socken.

Under 1800-talets två första årtionden tillkom inte mindre än 16 pappersbruk i Småland och södra Östergötland. Nio av dem fanns i nuvarande Kalmar län och tre i nuvarande Östergötlands län.

Ösjöfors var under tiden 1820–1840 ett av de medelstora pappersbruken i denna region. Årsproduktionen varierade mellan 700 och 1300 ris, och liksom förut tillverkades mest grövre sorters papper, men också skriv- och postpapper. Inga stora förändringar verkar ha gjorts vid pappersbruket vad gäller byggnaden och utrustningen.

PAPPERSMAKARNA BERGHOLM: ARRENDATORER 1844 OCH ÄGARE FRÅN 1867

Efter familjen Dristig innehades Ösjöfors 1842–1853 av två gårdsägare i trakten, därefter en kort tid av Totebos ägare, brukspatron Tillberg, innan bruket 1856 förvärvades av Carl Cullberg vid Ottinge säteri nära Västervik. Under de här åren var Ösjöfors återigen utarrenderat till pappersmakare, enligt den gamla traditionen vid pappersbruk, som ännu var vanlig vid många av småbruken, inte minst i Småland.

Arrendator vid Ösjöfors var från 1844 pappersmakaren Anders Bergholm. Han kom då närmast från det närbelägna Mariedals pappersbruk i Södra Vi. Hans söner Constans Malachius (f 1830) och Carl Ludvig (f 1833) tog över efter hans död, och 1867 köpte de tillsammans bruket. Ösjöfors kom att ägas och drivas av familjen Bergholm i tre generationer till nedläggningen 1926. Efter Constans Bergholms död 1901 köpte brodern Ludvig hans del i bruket, och efter honom fortsatte hans söner Albin (f 1869) och Ernst (f 1884) att driva både pappersbruket och lantbruket tillsammans med sina familjer. Till bruket hörde fortfarande mjölkvarnen, som var utarrenderad tidvis, och därtill ett bränneri och en såg och verkstad. Båda familjerna bodde i mangårdsbyggnaden.

De sista pappersmakarna i Ösjöfors. Utanför mangårdsbyggnaden står fr v Albin Bergholm, systern Ester, brodern Ernst Bergholm och en okänd kvinna. Foto: Torsten Althin,1926/Tekniska museets bildarkiv.

Det kan verka märkligt att, som familjen Bergholm, vilja köpa ett handpappersbruk på 1860-talet och fortsätta tillverkningen. Många andra handpappersbruk lades ju ner vid den här tiden, när maskinpappersbruken kommit att alltmer dominera papperstillverkningen, i synnerhet av tryck- och skrivpapper. I närheten av Ösjöfors upphörde tre handpappersbruk på 1860-talet – Totebo, Blomsholm och Cedersholm.

Samtidigt som det ena efter det andra av handpappersbruken lades ner under 1800-talets lopp fortsatte andra bruk igång ännu en tid genom att specialisera sig på sådana pappers-

sorter som då inte kunde tillverkas maskinellt. I Södra Vi, inte långt från Ösjöfors, fortsatte Bråneholm, Mariedal och Gustavsholm till slutet av 1800-talet. Dessutom anlades 25 nya handpappersbruk i Sverige under perioden 1830–1890, en del av dem av pappersmakare.[1]

Liksom vid många andra kvarvarande handpappersbruk lades tillverkningen av skrivpapper ner vid Ösjöfors under 1800-talets andra hälft och endast kardus, makulatur, förhydningspapp – »väggpaff« – och växtpresspapp framställdes. Produktionen blev allt mindre, knappt 500 ris år 1870. Mot slutet av 1880-talet inriktades tillverkningen alltmer på presspapp för textilindustrin och olika sorters »grålumppapper«. Därutöver gjordes nu också flock och valsull, som användes bland annat som fyllning till madrasser och täcken. Den här kombinationen blev en nisch för handpappersbruk vid denna tid. Råvaran var densamma som för enklare pappersslag, yllelump och textilavfall.

Vid flera handpappersbruk som var igång efter 1850 förnyades och moderniserades den tekniska utrustningen – turbiner ersatte vattenhjul, ångpannor installerades och hydrauliska pressar av järn ersatte de handdrivna träpressarna. Men i Ösjöfors skedde knappast några förändringar. Redan 1863 beskrevs brukets utrustning som ålderdomlig. Där fanns då »en wals af gammal konstruktion«, kyp och papperspress för handkraft. Men någon gång vid den här tiden hade bruksbyggnaden utvidgats med en tillbyggnad i en våning, där kypen och en av de med tiden tre papperspressarna var placerade. Bruksbyggnaden hade också påbyggts med en övervåning, som inrymde torkvind.

1920-TALET – ÖSJÖFORS ETT AV DE SISTA SMÅ HANDPAPPERSBRUKEN SOM LÄGGS NER

Bröderna Bergholm fortsatte tillverka papper in på 1900-talet, men i allt mindre omfattning och av enklare kvaliteter, som omslags- och växtpresspapper av yllelump. Deras far Ludvig arbetade kvar i bruket till sin död vid 92 års ålder 1925.

Inför den planerade stora utställningen i Göteborg med anledning av stadens 300-årsjubileum besöktes både Ösjöfors och Fröåsa i början av 1920-talet av några utställningsansvariga som sökte ett handpappersbruk för att visa hur papperstillverkningen gick till förr – före de industriella brukens tid. En del av den planerade utställningen skulle nämligen visa industri förr och nu. Som Anders Houltz beskriver i en senare artikel i denna bok, erbjöds Ösjöfors som gåva till utställningen men valet föll istället på Fröåsa. Så produktionen i Ösjöfors pågick ytterligare några år, tills pappersbruket förvärvades av disponenten Fredrik Esmarch vid AB Brusafors-Hällefors, med det närbelägna Silverdalens pappersbruk. Troligtvis hade han efter Göteborgsutställningen 1923 och det samtidigt utgivna bokverket Molae Chartariae Suecanae fått upp ögonen för branschens historia i Sverige och Ösjöfors som ett välbevarat exempel på ett traditionellt handpappersbruk. Han skänkte pappersbruket till det nyligen inrättade Tekniska museet i Stockholm, där Torsten Althin var chef.

Althin hade varit ansvarig för den industrihistoriska avdelningen på Göteborgsutställningen, och tanken var att pappersbruksbyggnaden i »Skansenanda« skulle flyttas till Stockholm, men så kom aldrig att bli fallet, av ekonomiska skäl bland annat. Och Ösjöfors pappersbruk

registrerades som ett föremål i Tekniska museet samlingar. Det kom att dröja flera decennier innan bruket rustades upp och började visas för allmänheten.

När Ösjöfors lades ner var bara några få av de små handpappersbruken kvar i landet. Av de runt 50 bruk som funnits i Småland, var endast Kvill i Jönköpings län i drift. Det lades ner 1930. Vid Mariedahl och Långasjönäs i Östergötland upprätthölls handpapperstillverkningen till 1967 vid sidan av mer maskinell tillverkning. Vid Riksbankens pappersbruk Tumba gjordes papperet till de svenska sedlarna för hand in på 2000-talet. Vid Grycksbo och Lessebo kompletterades den maskinella produktionen med speciella kvaliteter av handgjort papper in på 1960-talet. Lessebo har fortsatt med framställa skrivpapper och annat finpapper för hand och är nu det enda kommersiella handpappersbruket i Norden. Men dessa handpappersbruk var av en helt annan typ än de små handpappersbruken, som Ösjöfors och Fröåsa. Det finns inte många fysiska spår kvar av bebyggelsen vid handpappersbruken, mer än stengrunder eller något bostadshus. Ösjöfors var det enda i sitt slag som var bevarat på sin ursprungliga plats i hela Norden och att pappersbruket ödelades av en anlagd brand är en verkligt stor förlust.

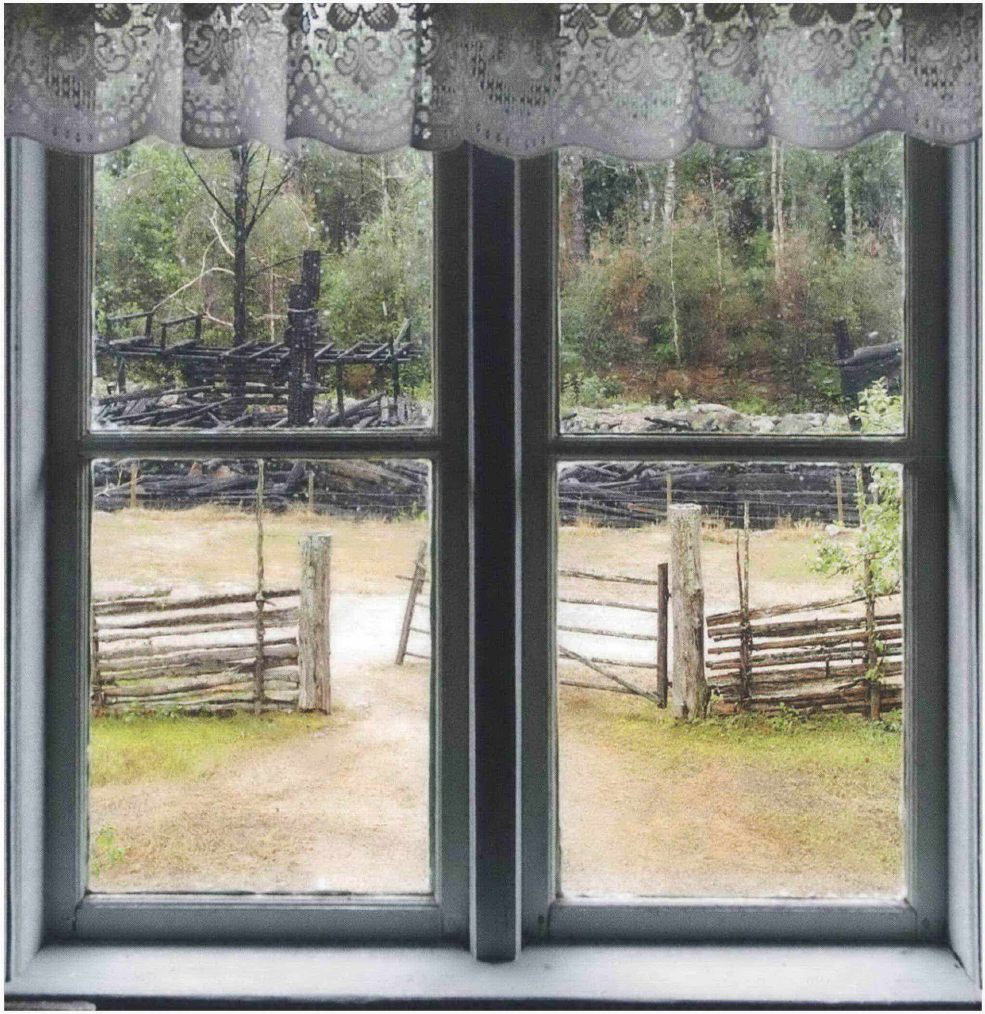
Stengrunder efter Mariedals handpappersbruk vid Stångån i Södra Vi. Här finns en informationstavla om bruket, som var i drift 1815-1895. På flertalet platser där det funnits handpappersbruk återstår knappast några fysiska lämningar alls efter den verksamhet som varit. Foto: Anders Houltz, 2014.

ÖSJÖFORS ÄGARE

1777	Lars Dristig
1825	Samuel Dristig
1863	C. S Cullberg
1867	Gustaf Tillberg
1867	Carl Ludvig och Constans Malachius Bergholm
1901	Carl Ludvig Bergholm
1926	Tekniska museet
2012	Noomi Lindberg och Håkan Visén

PAPPERSMAKARE I ÖSJÖFORS

1778?–1782	Petter Widerström
1783–1876	Zackarias Lönberg
1785–1792	Johannes Dristig
1793–1812	Carl Holmström (kortare perioder)
1794	Johannes Dristig
1795	Gustaf Boman
1796	Lars Blomberg
1798	Johannes Dristig
1797	Gustaf Boman
1800	Johannes Dristig
1800	Jonas Cederdahl (kortare perioder)
1801	Jonas Liljedahl
1801	Gustaf Boman
1802	Jonas Liljedahl
1801–1803	Johan Hesselman
1803	Gustaf Boman
1804–1807	Jonas Liljedahl
1808–1817	Gustaf Boman
1817	Johan Edberg
1817–1818	Samuels Olofsson Forsell
1819	Nils Sanderholm
1820–1837	Johan Petter Svan
1821	Erik Ahlström (kortare period)
1821	Johan Edberg (kortare period)
1837	Johan Petter Svan och Carl Johan Lindqvist
1838–1839	Carl August Borell och Carl Jacob Liljeberg
1840–1841	Carl Jacob Liljeberg och Carl Petter Blomqvist
1842–1843	Carl Petter Blomqvist
1844–1846	Anders Bergholm
1846	Alexander Lindstedt
1846–1847	August Bergholm
	Constans Malachius Bergholm
	Carl Ludvig Bergholm
1867–1926	Constans Malachius Bergholm och Ludvig Bergholm

Linné Karlstedt

Minnen från Ösjöfors och Ydrehammar

SOMMAREN 1926 kom jag tillsammans med min mor till Ösjöfors. Då var jag bara ett par månader gammal. Jag ska försöka berätta lite om hur det såg ut och vilka människor som bodde i bygden kring Ösjöfors och Ydrehammar. Vi bodde hos min morbror Petrus Karlsson, som hade blivit änkling, i den så kallade mjölnarstugan i Ösjöfors. Mjölnarstugan var en mycket gammal byggnad, där många hade bott före oss och ingen renovering hade utförts. När järnvägen byggdes i början på 1920-talet användes stugan en tid som marketenteri åt rallarna. Dessförinnan var det bostad för mjölnaren vid kvarnen, som länge funnits här. Nu var dock inte kvarnen i bruk längre. Det här året lades också tillverkningen vid pappersbruket ned. I den stora byggnaden vid bruket bodde två familjer. Det var ägarfamiljen Bergholm representerad av syskonen Albin Bergholm och en av hans systrar Emelie, samt deras åldriga moder Carolina. Hushållet bestod dessutom oftast av både dräng och piga. Drängen hade även hjälpt till med arbetet i pappersbruket så länge som det hölls i gång. Albin brukade marken och i ladugården fanns i regel tre mjölkkor och så den gamla trotjänaren till häst som hette Blenda. På den tiden bruket var i gång hade Albin gjort många resor med Blenda i bygderna. Han åkte då omkring och köpte upp lump, som användes till råvara i papperstillverkningen.

FÖRÄNDRINGARNAS TID

Hos Albin, som bodde i mangårdsbyggnadens ena del, kunde jag för första gången höra radio. Givetvis med lurar för öronen. I andra änden av det stora huset bodde snickaren Emil Eriksson och hustrun Linnea med sina barn. De kom att bli mina första lekkamrater. Emil Eriksson var en duktig snickare, han tillhörde en av de många bröderna från Tortorp i Ventzelholm, som alla blev kunniga snickare och byggmästare.

Förutom bostadshusen fanns det många andra byggnader i Ösjöfors. Pappersbruket som redan då var möjligt för allmänheten att besöka var bara ett bland många gamla hus. Några av dem är borta. Först revs det gamla stallet som låg en bit från bruket. Sedan var det kvarnens

Linnés värld. I början av 1900-talet flyttade man sällan långa sträckor. De flesta platser som nämns av Linné ryms inom detta kartblad. Här finns även den kortlivade järnvägens sträckning, strax intill Ösjöfors. Den gamla stavningen Ödesjöfors har följt med från tidigare utgåvor. Utsnitt ur Generalstabskartan, blad 36 Vimmerby, revision 1925. Källa: Claes Schiblers samling. ►

tur, det var strax efter kriget 1947 då det var högt pris på så kallad licensfri ved. Kvarnen var byggd av gammalt fint timmer och sågades upp till ved. Så var även fallet med en del av ladugården vid mjölnarstugan. Inte nog med det, samtidigt höggs också större delen av vattenrännan på bruket, eller »ljutan« som vi kallade den, upp till ved. Detta hände efter det att Ingenjör Erik Fagerholm blivit ägare till Ösjöfors. Längre fram i tiden revs också smedjan bort. Den var uppförd av bräder och var i dåligt skick. En vagnsbod som låg intill den gamla boden gick också samma öde till mötes. Ute på maderna mot Ösjön fanns uppemot ett tiotal lador. Nu finns ingen längre kvar.

Våren 1934 höll pappersmakaren Albin Bergholm auktion och flyttade från Ösjöfors. Ny ägare blev Leonard Söderholm i Ydrehammar. Jag vill minnas att köpesumman var 8 000 kronor. I och med Söderholms ankomst till Ösjöfors blev det en del nyordningar. Det som märktes mest var väl att vi fick elektrisk belysning. Vid den gamla kvarnen monterades in en turbin, som sedan gav kraft åt en generator inne i kvarnen. Än en gång hade vattenkraften kommit till nytta i Ösjöfors. Leonard nöjde sig inte med detta, han satte även med vattnets hjälp igång en gammal stickhyvel. Denna var belägen vid vattenrännan en bit före bruket, där samma vattenhjul även nyttjades att ge kraft åt en klinga på vilken man kapade stockarna i lagom längd. Jag fick ibland hjälpa till med arbetet vid stickhyveln. Allteftersom stickorna föll ner under hyveln, fick jag då plocka samman dessa i lagom stora buntar. Det var ett arbete som en 8–9 åring kunde klara av. Det här arbetet utfördes på våren, och virket som användes skulle vara furu av bra kvalitet och inte för kvistigt. Stickorna kom sedan till användning när taken i Ösjöfors behövde ses över. Alla taken, så när som på huvudbyggnaden, var försedda med takspån.

På Norra Kvillsidan om Ösjöfors, och upp mot Höckhult stod den gamla tallskogen mycket tät, även med mycket torrskog. På Norrhult som ägdes av Ydrehammar A.B. var stora avverkningar igång under 1920- talets sista år. Ägarna av bolaget var bröderna Ekströmer från Fågelfors och Klavreström. Allt timmer från Norrhult kördes med häst till ångsågen i Ydrehammar. Sågen byggdes i samband med att järnvägen blev färdig. Första åren fanns där även hyvleri. Två stora ångmaskiner försåg anläggningen med kraft. Fram till krisen i början av 1930-talet var det gott om arbete både vid sågen och i skogen. Förutom timmer till sågen höggs det också vid den här tiden stora mängder props, klent virke av gran eller fur, som sedan lastades på järnväg. När sedan kristiden kom blev det allt sämre med arbete.

HANDEL OCH TRANSPORTER

Första bilarna jag minns var dels den gamla Ford som min morbror var ägare till något år i början av 1930-talet. Han lejde chaufför; det blev Erik Söderholm. Han var då helt ung och hade nyss fått sitt körkort. Leonard Söderholm i Ydrehammar hade också bil, en Ford men av något yngre datum. Andra bilar som kom till Ösjöfors var två charkuteribilar, den ena ägd av Ture Adolfsen som på en mindre lastbil monterat en stor låda av trä där han förvarade sina charkvaror. Den här bilen kom varje lördagseftermiddag och det var i Ösjöfors han avslutade veckans affärer. På torsdagarna var det en annan affärs-

Ydrefors stn
Hällefors
Skeppehult
Ydrehammar stn
Norrkvill stn
Ventzelholm stn
Rumskulla
Rumskulla stn
Mjösjöhult
Hyltan
Hessleberg
Vimmern
Mälen
Ed
Ed serum
Ol Kulla
Ved Kulla
Grönshult
Mälebo
Grönsved
Österhult
Norrhult
Ydrehammar
Lindefall
Hyddan
Nävliden
Ventzelholm
Hensjön
Sandsjö
Rumsefall
Persberg
Handsta
Sten sjö
Bandsjö
Brostjön
Lötåsen
Hövringen
Odensjöbro
Stenstugan
Fagerstugan
S Qvill
V Qvill
Trehörna
Gibbetved
Vägesbo
Glashult
Applekulla
Källehorva
Moss

Sommarbild från Ösjöfors sent 1920-tal. Linné Karlstedt tillsammans med sin mor och bror. Foto: privat.

man som kom, också han med charkvaror. Det var Amandus Johansson från Mariannelund. Han hade en släpkärra efter sin personbil varpå han byggt en låda där han förvarade sina varor. En gång i veckan kom också drickabilar från Vimmerby.

Försäljare av annat slag besökte också stundom oss i Ösjöfors, trots att vi bodde en bit från allfartvägen. Ingen av dessa var dock bilburna, cykel var mer vanligt. En som kom regelbundet varje år hette Norr. I sin stora väska hade han en mängd saker att visa upp, allt ifrån knappnålar till olika klädesplagg. Förtennare Karlsson var namnet på en äldre herre, som gjorde kopparsakerna fina. Han fick alltid fullt upp att göra. Från Vimmerby kom ibland per häst andra gårdfarihandlare som köpte upp varjehanda saker, såsom skrot, tomflaskor, stickylle och lump. De här människorna var ett avbrott i vardagslivet och hade ofta en del nyheter att förtälja.

En och annan motorcykel hittade också vägen till Ösjöfors. Den första som jag minns hade en, var Ivar Henrik i Nybygget. Han hade en av märket Douglas, och på den hade jag nöjet att få åka med ibland. Det var inte alla som hade cykel på den tiden, några kunde inte cykla. Min mor hade aldrig lärt sig den konsten, men hon var duktig på att gå. Oftast gick vi järnvägen från Ydrehammar. Ibland kunde tåget komma och då fick vi stiga ner i diket. En gång när vi var på hemväg från Ydrefors blev vi omkörda av en liten bil som gick på rälsen. Den stannade och vi blev bjudna på skjuts ända hem till Ösjöfors. Fordonet hörde hemma i Västervik och karlarna som körde sa att de var ute på en inspektionsresa.

I Ösjön var det flera av de boende i trakten som hade båt och fiskade till husbehov. Jag var ofta med en man som bodde i Ydrehammar och som var mycket fiskeintresserad. Han hette Yngve Cars och var bror till kyrkoherden i Rumskulla. Vintertid när det blev ordentligt tillfruset var vi ofta på Ösjön. Vi åkte skridskor om isen var snöfri. När det blev snö brukade vi ha ett skidspår över maden och sjön bort till Vadstugan.

Vår närmaste affär hade vi fram till 1932 i Ydrehammar. Huset där affären inrymdes hade byggts av Olle Braaf samtidigt med att järnvägen blev till 1924. Men bara efter en kort tid såldes affären till Adrian Nilsson vid Braafs död. Efter några år, 1930 vill jag minnas, flyttade Nilsson och hyrde ut affären till Isodor Bentze. Han stannade ett par år innan han flyttade. På Bentzes tid i Ydrehammar var det också café i samma hus. Efter Bentze kom en och hade affären öppen en kort tid, men därefter blev det ingen mer handlare i Ydrehammar. Det hade funnits affär i Ydrehammar långt tidigare, men då i den så kallade herrgårdsbyggningen. Fram till 1920 var det en som hette Åsberg, han hade också handelsbod i Klemensbo, som var handlare i Ydrehammar. Men redan 1898 annonserade Sofia Nilsson från Södra Vi, att hon som filial öppnat speceri- och diversehandel i Ydrehammar.

En tid efter det att affären lagts ned upphörde också persontrafiken på järnvägen. Det var någon gång 1933 detta hände. Sista tiden upprehölls persontrafiken med rälsbuss som gick en tur om dagen. Godstrafiken gick fram till 1938, mest då från sågverken i Ydrefors och Ydrehammar. Men även vid Norrkvill, där det förutom sågat virke även lastades props och andra skogsprodukter. När persontrafiken på järnvägen

upphört började Helge Söderholm från Björkhaga köra med en nyinköpt omnibuss. Linjen utgick från Ydrefors och sedan via Rumskulla till Vimmerby. Till en början gick turen bara tre dagar i veckan. Det var en Volvobuss med 26 sittplatser. Söderholm hade redan tidigare en personbil och två lastbilar i trafik. Tidigare hade skolbarnen här uppifrån åkt tåget, men nu blev det alltså buss i stället. Snart utökades bussturen att gå varje vardag och även på söndagskvällar. En returbiljett från Ydrehammar till Vimmerby kostade 2 kr och 25 öre. För att Söderholm skulle få tillstånd att köra med bussen var han tvungen att på ett visst antal ställen göra mötesplatser.

Huset där den nedlagda affären funnits hette Karlsborg. Adrian Nilsson var ägare av huset fram till 1936, då min morbror Petrus Karlsson köpte fastigheten för 8 000 kronor. I det stora huset i Ydrehammar, som sedan gammalt fått namnet herrgårdsbyggnaden, bodde vid 1930-talets början Axel och Hanna Svensson med barn. Axel var skogsförman på Ydrehammar AB och senare hos Domänverket. Hanna var sömmerska, men hade också hand om posten så länge den var kvar i Ydrehammar till 1952. När sedan Domänverket köpte Ydrehammar flyttade Svenssons ner på bottenvåningen. På andra våningen bodde sedan om somrarna jägmästaren på Vimmerby revir, Dan Olsson med familj. Från och med 1946 blev byggnaden bostad för kronojägaren på Norra Kvills bevakningstrakt. Huset genomgick en stor renovering 1948, då togs också utbyggnader på bägge gavlarna bort. Det var ändå två stora lägenheter, där olika kronojägare bodde fram till 1968.

I stationshuset bodde allt sedan järnvägens tillkomst Carl Kullberg med hustru Marta. Kullberg arbetade vid järnvägen fram till dess nedläggning, därefter höll han på med lite av varje. Ibland skogsarbete, men även diverse annat. Hos Kullberg hörde jag radio med högtalare för första gången, det var i början av 1930-talet. Hustrun skötte biljettförsäljningen och en del annat skrivarbete vid station. Till en början var också posten inrymd där. Bommarna vid Ydrehammar sköttes också från stationen. Där fanns även ett pumphus, varifrån tågen fyllde på vatten. Kullberg drabbades av ohälsa och avled 1940. Hustrun Marta och yngsta dottern Elly bodde kvar i stationshuset till 1943 då de flyttade till Västervik.

Övriga som bodde på stationen innan det blev sommarställe var Yngve Rinaldo med familj, dock bara en kort tid. Sedan kom Heribert och Tyra Jonsson mellan 1944 och 1946. Efter dem flyttade Axel och Hanna Svensson in. Postutdelningen hade de hand om även sedan och fram till dess att postombudet drogs in. Sedan fick vi hämta posten i en låda nere vid kvarnen. Den siste åretruntboende på station var Alvar Sjölander som kom från Hellerum. Även han arbetade i skogen på Domänverket och flyttade på 1960-talet till Vimmerby. Numera är huset sommarbostad.

TRAKTENS SMÅSKALIGA INDUSTRI

Mjölnarbostaden i Ydrehammar var ihopbyggd med en stor bodlänga. Där bodde Leonard Söderholm med sin stora familj, tills han 1934 flyttade till Ösjöfors, som han då blivit ägare av. Samtidigt kom sonen Erik och tog över kvarnarrendet och flyttade därmed in i mjölnarstugan. Hustrun hette Ida. De bodde kvar i Ydrehammar till 1954. Vid sidan av sitt arbete

i kvarnen, som var i gång till krigsslutet 1945, sysslade Erik också med skogs- och trävaruhandel. I kvarnarrendet ingick också den gamla vattensågen. Fram till 1942–43 då kraftstationen byggdes, drevs sågen av en turbin i kvarnsumpen, men sedan installerades elmotorer. Under krigsåren hade Erik tillsamman med Henrik Karlsson i Nybygget en omfattande rörelse med framställning av gengasved och -kol, Samtidigt skötte också Erik den av ingenjör Erik Fagerholm byggda kraftstationen. Efter kriget började det tillverkas lådor av olika slag, främst bär- och fruktlådor. Spikningen av dessa gjordes till stor del i den då nedlagda kvarnen.

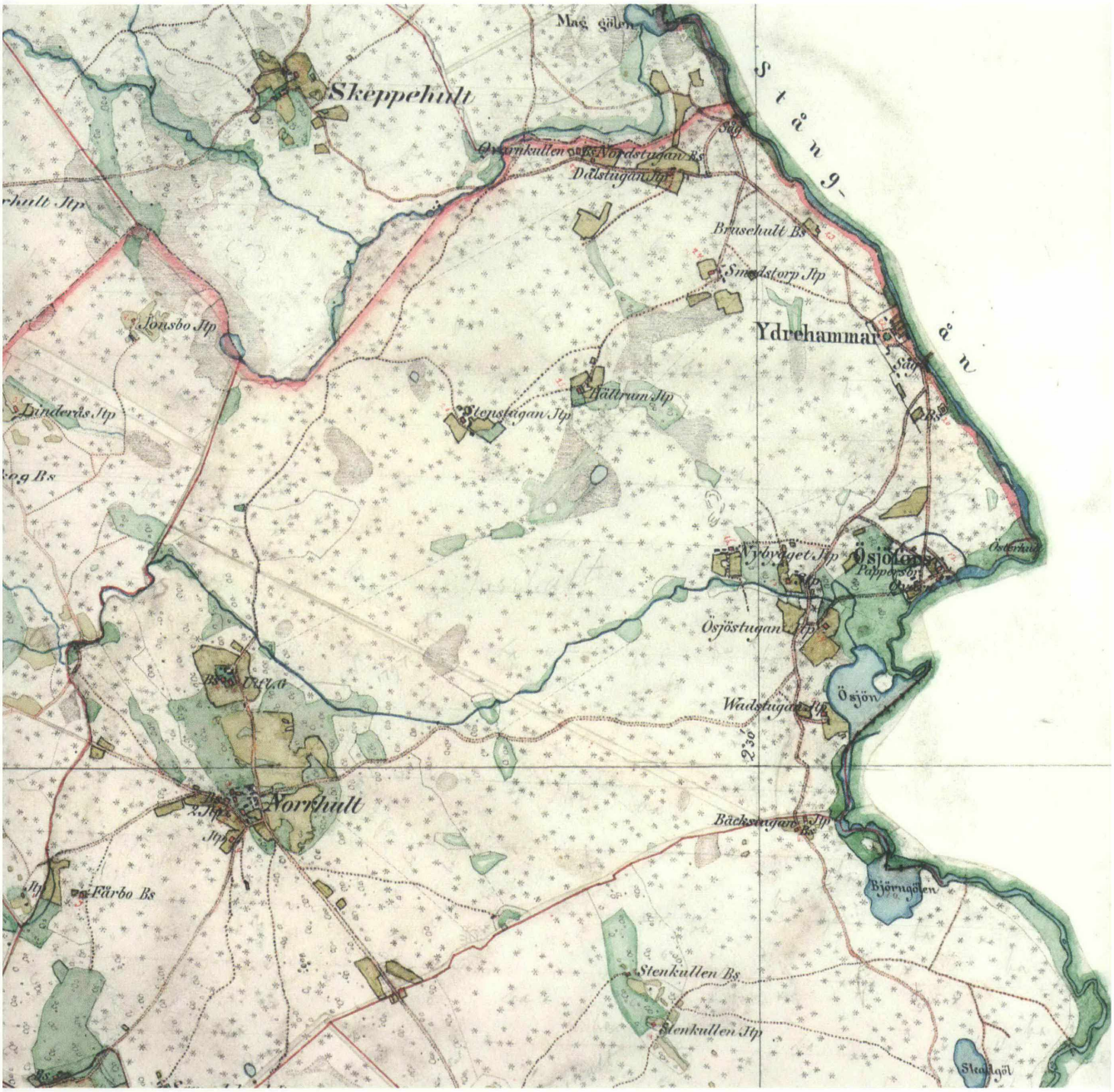
Under vårfloden 1948, veckan före pingst den 10 maj tidigt på morgonen, brast dammen som på kort tid tömdes helt. Vattenmassorna forsade ner över sågplanen och tog med sig virke och förorsakade stora skador. En stor del av dammfästet var borta, och där dammen varit syntes bara sten och stubbar. Återuppbyggnaden av dammen började omedelbart. Valentin Andersson från Vena hade hand om arbetet som pågick i skift, och frampå sensommaren kunde kraftstationen tas i drift igen. Även sågen ställdes i ordning och Erik Söderholm fortsatte sin rörelse här tills han flyttade till Vimmerby 1954. Även efter flyttningen höll Erik i gång med att tillverka käppämnen, som han sedan sålde till en rullgardinsfabrik i Falköping. Han hade 2-3 anställda med att såga dessa käppar, och den här lilla rörelsen hade han förlagd vid järnvägen där ångsågen haft sin kolplan. Här kunde han också kola avfallet som blev vid sågningen.

Tillsammans med Henrik Karlsson konstruerade och tillverkade han en rensmaskin och började därefter köpa upp orensade lingon. Maskinen som var uppställd på logen gick då för fullt långt in på kvällarna. Särskilt det goda bäråret 1948, då det även var högt pris på lingonen, gjorde Erik stora affärer. När Erik flyttat från Ydrehammar övertog Henrik skötseln av kraftstationen, som han uppehöll tills han blev sjuk i slutet av 1960 talet. En tid därefter revs kraftstation och vattnet fick rinna fritt genom fallet. Senare tillkom här ett så kallat minikraftverk. Såväl vattensågen som kvarnen förföll alltmer, och den snörika vintern 1966 rasade sågen samman. Den stabilt byggda kvarnen stod dock pall, men blev en februaridag 1972 ett övningsobjekt för Rumskulla brandkår. Därmed var både såg- och kvarnepoken slut i Ydrehammar.

Ångsågen i Ydrehammar där driften legat nere några år kom åter i gång 1936. Det sågades sedan varje år fram till 1946. Mängden av timmer varierade, särskilt mycket blev det 1943, då den stora stormfällningen inträffade i februari detta år. 1947 flyttades det stora såghuset till Rumskulla. Maskinhuset som var uppfört av tegel blev kvar, det inrymde två ångmaskiner, varav bara den ena användes sista åren. När såghuset flyttats, togs maskinerna bort och maskinhuset övertogs av Domänverket, som använde det till traktorgarage några år. I mitten av 1980-talet revs byggnaden. En stor hög med tegelstenar minner nu om en gången tid.

Arbetsstyrkan vid sågen bestod av åtta man. 1943 var dessa förutom jag själv, Adrian, Alvar och Gösta Sjölander från Hellerum, Sven Svensson i Brusahult, Härold Adolfsson i Vadstugan samt Folke Andersson och Heribert Jonsson, Ydrehammar.

Mittemot Brusahult på andra sidan ån ligger Björkhaga, där Helge Söderholm byggde upp sitt trafikföretag. Att han valde denna plats när

Torp och gårdar kring Ösjöfors. Detta utsnitt ur den så kallade Häradsekonomiska kartan från 1870-talet visar också torpens status – jordtorp, soldattorp, backstuga – och åkrarnas storlek. Nedströms pappersbruket står även »Qvarn«, den var i drift då. Marken öster om Stångån tillhörde Kalmar län, som aldrig tog fram denna typ av karta. Ösjöfors låg på 1800-talet i Östergötlands län. Utsnitt ur Häradsekonomiska kartan 1868–77, blad Grönsved. Källa: Lantmäteriet.

han på 1920-talet började bygga, var nog att han ville utnyttja det lilla vattenfall som fanns just här. Vattenfallet hade tidigare här någon gång på 1800-talet använts till det färgeri som hörde till Brusahult, och som anlagts av en herre vid namn Bruce. Söderholm som var mycket tekniskt lagd, byggde själv upp den raserade dammen och gjorde sedan en liten tunnel ner till ett kraftverk där han hade en turbin, och fick därmed elektrisk ström. Även nästa ägare av åkeriet, Mattias Ryden som kom 1942, utnyttjade den lilla kraftstation ända fram till 1960-talet, då Smålands kraft kopplades in.

TORP OCH TORPARE KRING ÖSJÖFORS

Fortsätter man den så kallade bruksvägen förbi Brusahult kommer man snart till Dalstugan. Där bodde Ludvig Lindström med hustru Karolina och dotter Vivan. Till hushållet hörde också Ludvigs åldriga moder som också hette Karolina. När hon avled 1939, nittioåtta år gammal var hon Rumskullas äldsta. De övriga barnen hade lämnat hemmet. Fyra söner arbetade i trakterna av Stockholm och kom bara hem vid större helger. Den lilla stugan låg alldeles vid vägkanten. Den var mycket låg och innehöll bara ett litet kök och rum.

När sönerna kom hem bodde de därför i en kasernbyggnad som fanns i närheten. Den hade tidigare nyttjats av arbetare vid den såg som funnits där. I början av 1940-talet byggdes en ny bostad, och den gamla revs. Ludvig hade alltid oxar som dragare samt tre till fyra kor. Vid ladugården fanns en körvandring varmed tröskverket drogs. Våren 1944 höll Ludvig auktion och familjen flyttade till Ydrefors. Nästa torpare i Dalstugan, som också kom att bli den sista, var Folke Andersson. Folke var en duktig hästkörare och det var stora mängder timmer och massaved, som han forslade fram under de år han var arrendator i Dalstugan. 1967 höll han auktion, Folke hade drabbats av ohälsa, och någon mera torpare blev det inte i Dalstugan. Som så många andra torpställen blev det sommarbostad.

HELLERUM

Om man vid Dalstugan tog av till vänster och fortsatte vägen bortöver, kom man efter en kilometer till torpet Hellerum. Här bodde smeden Adrian Sjölander med hustrun Jenny och sonen Alvar, samt dottersonen Gösta som växte upp hos sina morföräldrar. Adrian hade tidigare varit mjölnare i Ösjöfors. I Hellerum höll han på med smidesarbete av alla slag. Bland annat tillverkade han »grejåken« för timmerkörare. Det var kraftiga doningar han gjorde, och som skulle hålla för alla påfrestningar i timmerskogen. Därutöver var han också kunnig klingsågare, och arbetade i många år vid ångsågen i Ydrehammar. Torpet kunde föda tre kor och en häst. Särskilt under krigsåren hade Adrian mycket körning av brännved. Hösten 1957 avled Adrian. Alvar och modern flyttade till stationshuset i Ydrehammar. Gösta hade flyttat till Stockholm redan 1947. I Hellerum revs snart alla husen bort och åkrarna planterades igen med skog.

GUNNARSHEM

Tillbaka till Ösjöfors. Över maderna fanns den genaste vägen mot Norrhult. Också när vi skulle till Vadstugan eller Gunnarshem, som i folkmun kallades Pluggen, gick vi över maderna. När man passerat maden kom man först till

Krya, så var namnet på det sedan länge rivna torpet Ödesjöstugan. Åkrarna runt Krya brukades till Gunnarshem vars torpare hette Hjalmar Andersson. I ladugården fanns ett par oxar, 3–4 kor och några får. Stugan i Gunnarshem, där så många soldatfamiljer bott, ofta med stora barnkullar, rymde bara ett rum och ett mycket litet kök. Man fick gå långt efter vatten, källan låg ner vid maden och dit var det ett par hundra meter. Hjalmar såg alltid till att ha ett ordentligt lager med ved, skjulet fullt och några prydliga travar utanför upplagda med stor precision.

En kall dag i början av mars 1932 höll Hjalmar auktion, och flyttade sedan till Flodhult, ett litet ställe mellan Hylta och Gunnarsbro. Nästa torpare i Gunnarshem hette Oskar Karlsson och hustru Anna. Nu var det Domänverket som ägde torpet. Våren 1940 sålde Oskar av och därefter kom ingen mer att bo i Gunnarshem. Ladugården som var i bra skick flyttades till Lindhult på Ålhults kronopark, men den lilla stugan blev kvar ända fram till 1980-talet.

NYBYGGET

Gunnarshems närmaste granne var Nybygget och där bodde Adrian Karlsson med hustru Hilma samt sonen Henrik. Nybygget hade byggts i mitten av 1800-talet och torpet födde en häst och 2–3 kor. Som barn fick jag ofta gå dit och hämta mjölk, priset på den tiden var 2 liter för 25 öre. I Nybygget fanns en snickarbod och där höll både Adrian och Henrik ofta till. De var kunniga och hade gott handlag att tillverka olika saker, Henrik var också intresserad av varjehanda tekniska saker, han vart tidigt ägare av motorcykel som jag förut omtalat. Någon gång i slutet av 1930-talet började han bygga ett litet kraftverk i den nära Nybygget befintliga bäck och som just här har några meters fall.

Henrik byggde en mindre damm ovanför fallet. Där ifrån gjorde han sedan en tunnel av plank ner till den plats där han byggt upp ett litet hus där turbin och generator fick plats. Efter mycket arbete fick Nybygget elektriskt ljus och det var med stor tillfredsställelse Henrik visade upp sitt lilla minikraftverk. Under de stränga vintrarna i början av 1940-talet fick dock Henrik en del besvär med att hålla verket isfritt.

Så småningom flyttade både Adrian och Henrik till Ösjöfors. Där hade Einar och Karin Karlsson tagit över torpet, och brukade även åkrarna i Gunnarshem och Nybygget. 1946 byggdes ny ladugård i Nybygget och 1953 renoverades också bostadshuset. Samma år kom en ny torpare dit, det var Olle Hjelte med hustru. De stannade i Nybygget i fem år. En ny väg hade också byggts under de här åren. Sista torpare blev en finländare som brukade torpet ett par år och därefter har Nybygget nyttjats till sommarbostad.

VADSTUGAN

Från Ösjöfors kunde man, om man såg ut över Ösjön, se Vadstugan som låg på sluttningen ner mot sjön. Vintertid då gick man ut över maden och så rakt över sjön för att komma dit. Där bodde Adrian Adolfsson med sonen Härold. Adrian hade varit i Amerika, men återvänt efter 15 år och gift sig och bosatt sig i den vackert belägna stugan bara ett stenkast från Ösjön. Här bodde han tillsammans med sonen, hustrun hade till hans förargelse lämnat dem och flyttat från orten tillsammans med en annan man. Han bakade själv och när kon gav mycket mjölk, ja då både ystade han och kärnade smör.

De små åkrarna på sluttningarna ner mot sjön räckte att försörja en ko på. Adrian arbetade i skogen och särskilt under krigsåren högg han mycket kastved. Nära sjön som han bodde såg han till att det ofta fanns fisk på matbordet. Sonen Härold bodde hemma hos Adrian tills han 1943 flyttade till Göteborg. Adrian bodde ensam kvar i
Vadstugan till 1947, då han höll auktion och sedan flyttade till Ösjöfors. Vadstugan blev sedan några år sommarbostad, men snart beslöt jägmästare Karl Nilsson att husen skulle rivas och åkrarna planteras igen med skog.

BÄCKSTUGAN

Från Vadstugan var det inte långt till Bäckstugan, som låg en liten bit ovanför Stångån. Förr gick det en körväg från Vadstugan i den steniga terrängen fram till Bäckstugan. Nu syns inget av den längre. När man nu kommer vägen låg Bäckstugan just när Norrhults ägor är slut, och man kommer in på Österhults mark. Numera tillhör alltsammans Domänverket. En liten bäck rinner här i ägogränsen, och därifrån har stället fått sitt namn. Bäckstugan bestod av en liten grå stuga med bara ett litet kök och ett rum. Stora syrenbuskar, både blå och vita, inramade stugan som mot vägen hade en liten veranda. Köksdörren på baksidan ledde direkt in i köket. En liten ladugård på andra sidan vägen, hade inte heller sett någon rödfärg. De små åkertegarna på ömse sidor av vägen gav i bästa fall foder åt en ko. Här bodde skräddaren Johan Karlsson och hustru Josefina. De var gamla redan när jag började minnas dem i början av 1930-talet. När han skulle i väg att handla blev det oftast till Grönsved, men ibland kunde det lika gärna bli Ventzelholm eller Ydrefors. Vid sådana tillfällen såg han alltid till att få med sig hem en rejäl strut med karameller, som han var mycket begiven på. I Bäckstugan är enda stället jag kommer i håg att man använde sockertopp, som det klipptes bitar av till kaffet. Hösten 1939 avled Johan och Fina bodde kvar i Bäckstugan över vintern, men våren därpå flyttade hon till Ydrehammar. Jag var med och hjälpte till, det var Josef Karlsson i Grönshult som med en av sina lastbilar ombesörjde flyttningen. Bäckstugan blev kvar något år, men snart sågades både stuga och ladugård upp till ved. De små åkrarna brukades längre och inte förrän på 1980-talet blev de planterade med skog.

HÖCKHULT

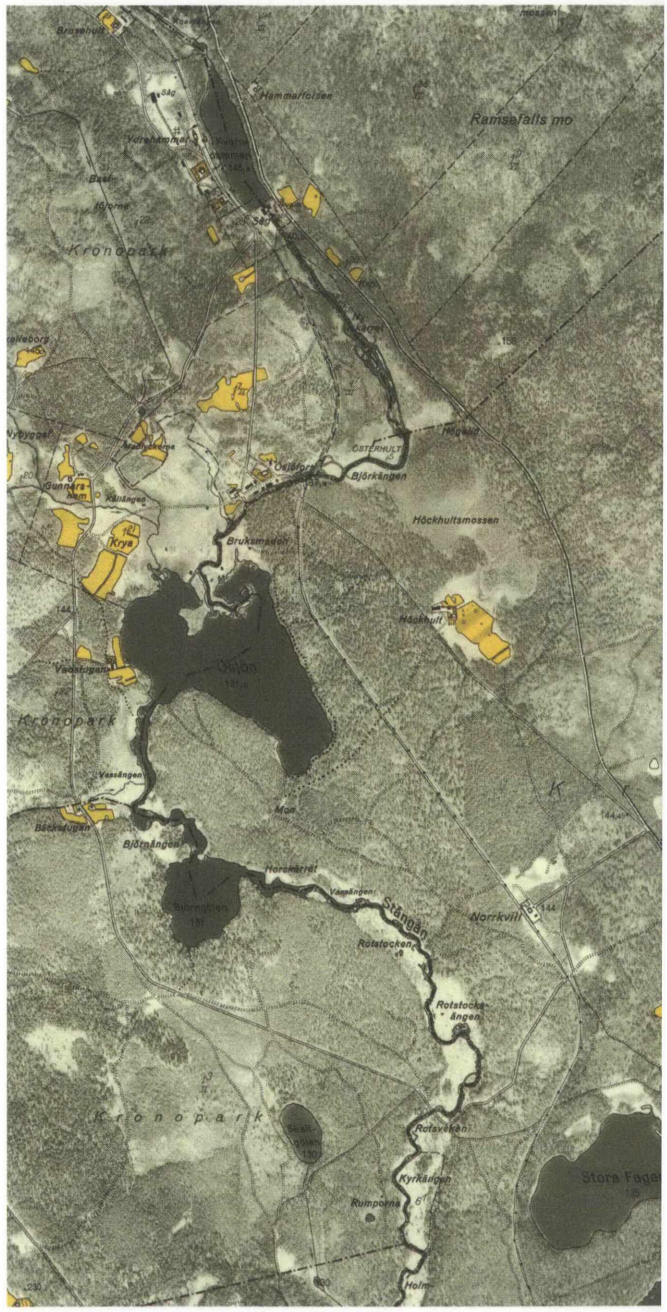
Ösjöfors hade också utfartsväg mot Rumskullahållet via Höckhult och »rätegången«, som den raka vägen från Höckhult och ut mot landsvägen kallades. På den tiden var det en rejäl bro över ån vid Ösjöfors. Den höll även för timmertransporter med lastbil. Ända fram mot slutet av 50-talet kördes biltävlingar över denna bro. Men allt efter som tiden gick blev bron allt sämre och då byggdes en enkel gångbro, och därmed blev det ingen mer biltrafik över Stångån vid Ösjöfors. När järnvägen var i gång fanns här dubbla grindar. Kronotorpet Höckhult låg på Norra Kvills ägor. Här bodde mina morföräldrar Karl Viktor och Alma Andersson från år 1900 och fram till 1917. Då övertog Josef Thoren torpet, han var född i Rumskulla. Han brukade torpet till 1944, och under den tiden hade det byggts ny ladugård. Åkrarna vid Höckhult var lerblandade och gav mestadels bra skördar, och kunde föda en häst och 3–4 kor. Nästa torpare i Höck-

hult var Hugo och Irma Jonsson. I början av 1950-talet byggdes en ny bostad, och den gamla stugan såldes och finns nu som fritidshus vid Horva i Tidersrums socken. Hustrun Irma fick inte nyttja det nya huset, hon avled 1952 och senare drabbades också Hugo av ohälsa och avled omkring 1960. Därefter övertog Valter Karlsson med hustru Edit torpet. I Höckhult stannade de till 1967, och därefter blev också detta torp sommarbostad.

Från Höckhult fanns förr en genväg fram till stationshuset i Norrkvill, det var bara en knapp kilometer dit. Där bodde allt sedan järnvägens tillkomst Karl Larsson med hustru Anna. Under järnvägsepoken lastades mycket trävaror vid Norrkvill, bl.a. props och så virke från två sågverk, som tidvis fanns i stationens närhet. Sedan järnvägen nedlagts arbetade Karl Larsson i skogen åt Domänverket tills pensionsåldern. Sista tiden levde Karl på ålderdomshemmet i Rumskullahult där han avled i januari 1969. Därefter blev också Norrkvill sommarbostad.

FAGERDAL

Inte långt från Norrkvill åt Ventzelholmshållet ligger Fagerdal. Fram till i början av 1930-talet var det boställe åt kronojägarna på Norra Kvills bevakningstrakt. Senare bodde Evald Isaksson i Fagerdal, men flyttade 1935 till Värmland. Året

Moderna tider. Detalj ur ekonomiska kartan från 1944. Denna nyare karta har flygfoto som bakgrund och visar hur skogen dominerar öster om Stångån. Några namn skiljer sig från Häradskartan, t.ex. finns här Gunnarshem som på den äldre kartan endast markerats med »Stp«, dvs. Soldattorp. Järnvägen som revs 1940 är borta igen, men dess sträckning syns fortfarande tydligt. Ekonomiska kartan 1944, blad Norrkvill. Källa: Lantmäteriet.

därpå kom Axel Strömsten och blev torpare, han brukade Fagerdal i 30 år. Axel hade häst och utförde skogskörslor åt Domänverket, men i bland också timmerkörning åt trävaruhandlare. Våren 1966 var det auktion i Fagerdal och familjen flyttade till Ydrefors där de förvärvat stationshuset.

Domänverket har inte hyrt ut huset utan har vissa år haft anställda som nyttjat det. En del av uthusen används som förrådsutrymme. Åkrarna vid Fagerdal planterades så småningom med skog. Det var släta stenfria åkertegar som här fick återgå att bli skogsmark. Därmed var alla torpen på kronoparken Norra Kvill utlagda. I och med att skogsbruket mekaniserades behövdes inga hästkörare och allt färre skogsarbetare.

ÖSJÖFORS – AVFOLKNINGSBYGD

Tillbaka till Ösjöfors. Våren 1944 såldes Ösjöfors på auktion av sterbhuset Söderholm. Ingenjör Erik Fagerholm som byggt kraftstation vid Ydrehammar ville komma åt vattenrätten även vid Ösjöfors. Till auktionen hade han utsett Ernst Johansson i Snararp som bulvan, och genom honom försäkrade sig Fagerholm att bli ägare till Ösjöfors. Köpesumman uppgick till 11 000 kronor.

Fru Söderholm hade vid försäljningen förbehållit sig att få bo kvar i mjölnarstugan i sin livstid. Einar Karlsson, som bott i den stugan, övertog nu torpet och flyttade upp i den stora byggnaden. Familjen Emil Eriksson hade 1942 flyttat till Rumskulla stationshus, och nu blev det Einar och Karin som kom att bo här. I andra änden av huset där Söderholms bott, kom nu bröderna Oskar och August Bergholm med hushållerska Anna inflyttandes. Bröderna hade bott och var födda i Ösjöfors och var också släkt med Albin Bergholm. Oskar som var äldst dog i Ösjöfors 1960.

Einar och Karin brukade vid sidan av Ösjöfors även åkrarna i Gunnarshem och Nybygget. Einar hade häst och körde i skogen på vintrarna. Till deras hushåll hade även Adrian och Henrik i Nybygget kommit, en tid bodde Adrian Adolfsson också hos dem. Våren 1953 flyttade Einar och Karin. I den stora byggnaden i Ösjöfors blev då efter en tid Henrik ensam boende. Förutom att han skötte om kraftstation i Ydrehammar, visade han också pappersbruket på somrarna.

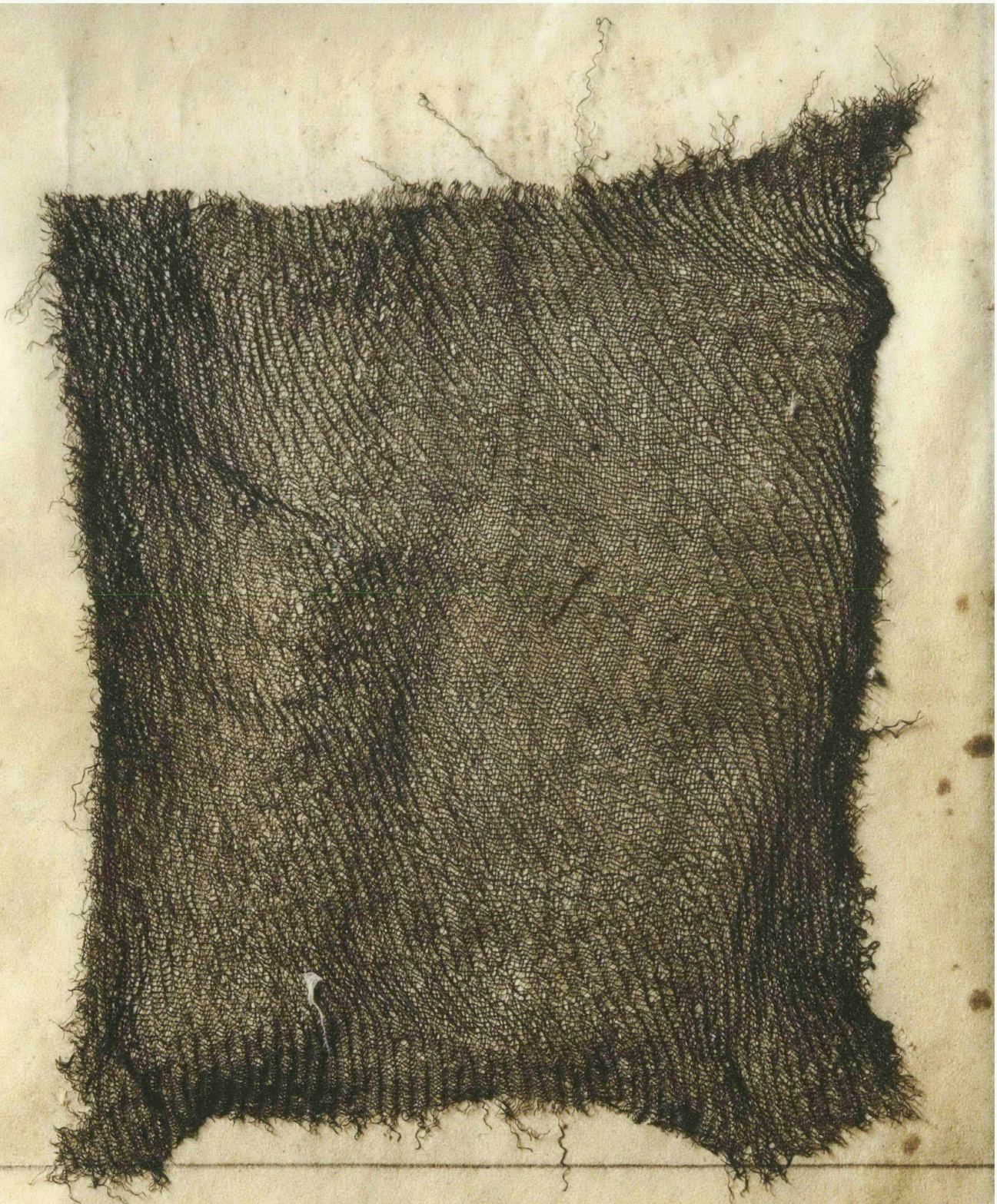
Sedan bruket genomgått en restaurering i mitten av 1960-talet kom allt fler besökare. 1969 blev Henrik sjuk och avled i maj månad 1970. Hans tillhörigheter såldes på auktion i Ösjöfors samma år inför en stor publik. Bland annat visades stort intresse för hans två gamla motorcyklar. Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk tog över skötseln av Ösjöfors och skogsmarken här övertogs av Domänverket. Rumskulla Hembygdsförening har också lagt ner ett stort arbete på skötseln och tillsynen vid det gamla pappersbruket under en lång följd av år. Elin Söderholm avled 1973, därefter var det bara Sven som tillsammans med sin sambo Mildred var boende kvar i Ösjöfors. På somrarna när turisterna kommer till bruket, hände det att Sven hämtade sitt dragspel och underhöll gästerna ett tag. När min morbror Petrus Karlsson dog 1958 ärvde jag Karlsborg. Min mor hade avlidit redan 1952, hon skulle samma år fyllt 62 år.

Jag och min fru Ulla-Britt och barnen Lena och Ann bodde kvar i Ydrehammar till 1970. Våra sista hyresgäster, Nils och Greta Karlsson,

Mjölnarstugan där Linné växte upp finns ännu kvar. Här är Linné på besök i mitten av 2000-talet. Foto: Kalmar läns museum.

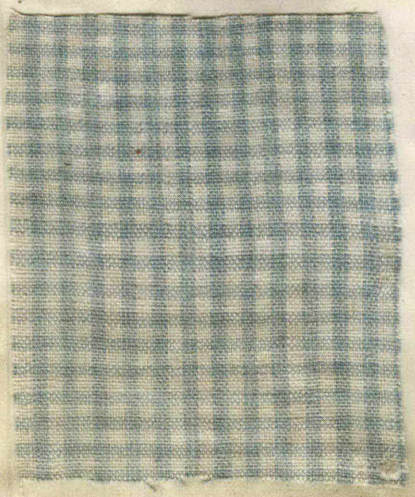
hade året innan flyttat till Gamleby. Fram till sommaren 1975 hade vi Karlsborg kvar och bodde där tidvis om somrarna. Detta år sålde vi huset till Peter Tengel som med sin familj är en av de få som ännu bor kvar i bygden. På 1930-och 40-talen bodde här runt Ösjöfors och Ydrehammar cirka 75 personer.

Lumpen sorterades i olika kvaliteter beroende på vilket papper som skulle tillverkas. Här en lumpsorteringsbok ur Tekniska museets samlingar. Visst kan man ana en blus, en kjol eller en skjorta? Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Kuloid Bomuller.

Anders Houltz

Handpappersbruk i det moderna projektets tjänst: Fröåsa och Ösjöfors

DET VAR AVTALAT och klart: Ösjöfors gamla handpappersbruk skulle skänkas, flyttas och ställas ut på den stora Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Därmed skulle en tillverkning som varit i drift i nära 150 år upphöra. Å andra sidan skulle det välbevarade men olönsamma bruket åtminstone undgå förstörelse. Och den kulturhistoriska delen av Göteborgsutställningen skulle få en unik industrihistorisk miljö att visa upp för sina besökare. Planerna skulle just sättas i verket då Göteborgsutställningens personal till sin förvåning fick veta att det fanns ytterligare ett småländskt pappersbruk från samma epok, Fröåsa knappt fyra mil söder om Ösjöfors, som även det var tillgängligt. I hast beslutades att Fröåsa skulle flyttas och Ösjöfors bli kvar, och så blev det.

Det beslut som fattades senhösten 1921 väcker flera frågor som jag här ska försöka besvara. Varför ägnades så mycket möda åt att flytta ett helt pappersbruk från Smålands skogsbygder till en utställning i Göteborg? Varför valdes Fröåsa ut, och inte Ösjöfors? Vilka konsekvenser fick det beslutet, och vilka betydelser kom de två pappersbruken att tillmätas i samtiden? På ett annat plan väcker förloppet frågor om autenticitet och kulturhistoriskt värde: pappersbruken i Fröåsa och Ösjöfors kom genom Göteborgsutställningen att utpekas som unika och värdefulla i kraft av sitt nära nog oförändrade skick. Vad som uppfattats som oansenligt och omodernt sågs nu som uttryck för ett viktigt historiskt skede i den svenska pappersindustrins utveckling. Denna omvärdering baserades på miljöernas autenticitet, men hur påverkades detta värde av den kulturarvsprocess som de båda bruken genomgick?

I *The past is a foreign country* från 1985 diskuterar kulturgeografen David Lowenthal hur det moderna projektet påverkat synen på det förflutna sedan 1800-talets slut.[1] Lowenthal visar hur historien under den moderna epoken lyftes upp och framställdes som vördnadsvärd och ovärderlig, men därmed också samtidigt fjärmades från nuet. Den moderna samtiden var besläktad med framtiden och uppfattades på principiella grunder som väsenskild från det förmoderna förflutna – det förflutna framstod som ett främmande land. Avgörande i etablerandet av detta synsätt var utbildade experter med tillgång till den

auktoritet som akademisk forskning och museer tillhandahöll. Ett kulturarv etablerades, definierat av en elit men med anspråk på kollektiv relevans för samhällets alla grupper.[2] Med kulturarvsforskaren Laurajane Smiths begrepp uppstod därmed en auktoriserad kulturarvsdiskurs (*authorized heritage discourse*). Inom denna ram blev det som utpekades som kulturarv en resurs, som kunde brukas av aktörer för olika mer eller mindre tydligt artikulerade syften.[3] Kulturarvets innebörder är dock föränderliga; de värden som ligger till grund för dess status är inte en gång för alla givna och dess funktion vid en viss tidpunkt är bestämd av olika historiska sammanhang. I denna artikel vill jag använda de industrihistoriska miljöerna Fröåsa och Ösjöfors och deras resa i symbolisk men också bokstavlig bemärkelse för att diskutera kulturarvets processuella karaktär.

David Lowenthal har i olika sammanhang framhållit att den dominerande synen på det förflutna förändrats sedan han på 1970-talet påbörjade det arbete som skulle mynna ut i *The past is a foreign country*. Om de tidiga modernisternas strategi hade gått ut på *förfrämligande* av det förflutna, har senare decenniers allt livligare historieintresse snarare kännetecknats av *domesticering*. Det förflutna har demokratiserats så tillvida att det allt mer blivit en angelägenhet för allmänheten och den enskilde. Expertrollen och den auktoriserade kulturarvsdiskursen har inte spelat ut sin roll, men kompletterats med ett personligare förhållande till historien, eller snarare till minnet. En följd av detta är att kulturarvets kollektiva innebörder, och den av många delade kunskap som bidrog till att etablera och vidmakthålla dem, har ersatts av individuella men fragmentariserade bilder av förgången tid. Det förflutna är inte längre ett främmande land, gränsen mellan då och nu har brutits upp. I senmoderniteten, menar Lowenthal, finns inte längre samma behov av att kontrastera mot tidigare epoker, utan snarare av att söka personliga samband och kontinuiteter.[4]

SKOGS- OCH PAPPERSINDUSTRI PÅ UTSTÄLLNING

Förberedelserna inför den stora utställning som planerades till Göteborgs 300-årsfirande hade pågått sedan 1915. Till stora delar hade arbetet präglats av första världskriget och de politiska och ekonomiska omvälvningar som kriget inneburit. Även om Sverige inte involverats i krigets direkta skeenden hade samhällets alla sektorer påverkats. För svensk industri innebar krigsåren en genomgripande omställningsfas, och medan de krigförande europeiska nationernas produktionsapparater åsamkades stora skador var den svenska intakt. Många vädrade, med Gerhard De Geers ord, en »andra stormaktstid«, baserad på industriella framgångar snarare än militära.[5]

Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 var den första betydande utställningen i Europa efter kriget. I omfattning och ambition överträffade evenemanget sådana svenska föregångare som Stockholmsutställningen 1897 och Baltiska utställningen i Malmö 1914. Trots att besökstalen inte motsvarade förväntningarna, var Göteborgsutställningen med sina drygt fyra miljoner besökare den utan jämförelse största utställning som anordnats i landet.[6] Arrangörerna såg utställningen som ett tillfälle för svensk industri att visa upp sin förmåga inför en inhemsk och internationell publik, men ännu

viktigare var att teckna en mångsidig historisk bakgrund till dagens moderna samhälle i en tid av genomgripande förändringar. Genom utställningen definierades ett kulturarv, ett representativt urval av förflutenhet som korresponderade med en önskvärd framtid.

Utställningsområdet sträckte sig ungefärligen mellan Götaplatsen och Lisebergsområdet i centrala Göteborg, med separata delar för kulturhistoria, för modern industri och för nöjesfält. I den del av utställningsområdet som var ägnad år modern industri medverkade omkring 900 företag, uppdelade i olika branscher. De skogsbaserade industrierna markerade självmedvetet sin betydelse för landets ekonomi i utställningen. Statistik över tillverkningsvärde och exportvärde visade tydligt att skogen var landets viktigaste resurs, och att skogs-, massa- och pappersindustrierna sammantaget var den lönsammaste industribranschen. De kemisk-vetenskapliga framställningsprocesser, sulfat- och sulfitmetoden, som revolutionerat massaindustrin, presenterades jämte den nya Rinmansmetoden, en svensk uppfinning som skulle ersätta den illaluktande sulfatcellulosametoden genom tillsättande av nya beståndsdelar istället för alkali i själva kokningsmomentet. I modeller visades moderna pappersmaskiner där papperet tillverkades i långa banor. Över huvud taget betonade utställningen forskningens roll för de moderna skogsbaserade industrierna, med det 1918 grundade, branschgemensamma forskningsorganet Pappersmassekontoret i förgrunden.[7] Att branschen nu genomgått en andra industriell revolution, kännetecknad av vetenskapsbaserade metoder, maskinell utrustning och stordrift, var tydligt.

Som en uttalad kontrastbild till den moderna industrin ingick även en utställning med historisk papperstillverkning, skild från den moderna. Den hörde till Göteborgsutställningens avdelning för industrihistoria, men var belägen på en egen plats, i det nordöstra hörnet av Lisebergsområdet, som annars rymde utställningens nöjesfält. Till denna kuperade del av Liseberg flyttades några ålderdomliga byggnader till vad som skulle bli landets första industrihistoriska friluftsområde. Dit flyttades en spiksmedja, en vattendriven kvarn och en väderkvarn från olika platser i Västsverige.[8]

ETT PAPPERSBRUK I GÅVA

I en rapport till utställningsledningen i november 1920 hade en av de båda ansvariga för de industrihistoriska insamlingarna, Nils Åkerhielm, goda nyheter. En lyckad filminspelning av det gamla pappersbruket i Ösjöfors i norra Småland hade genomförts i samarbete med AB Svensk Filmindustri. Men mer än så: utställningen hade även, något oväntat, blivit erbjuden att utan kostnad få överta hela pappersbruket.[9]

Det kan låta märkligt att en tillfällig utställning satsade på att dokumentera äldre hantverk och industri, och till och med övervägde att ta emot en hel gammal bruksmiljö. Anledningen var att evenemanget redan från början valt en tydlig kulturhistorisk inriktning, som ett sätt att profilera sig i jämförelse med 1800-talets industriutställningar och deras mer uttalat kommersiella betoning. Arrangörerna ville se sitt verk som ett temporärt, och mycket stort, kulturhistoriskt museum. Därför hade de kulturhistoriska undersökningar som genomfördes inför Göteborgsutställningen en ambitionsnivå som

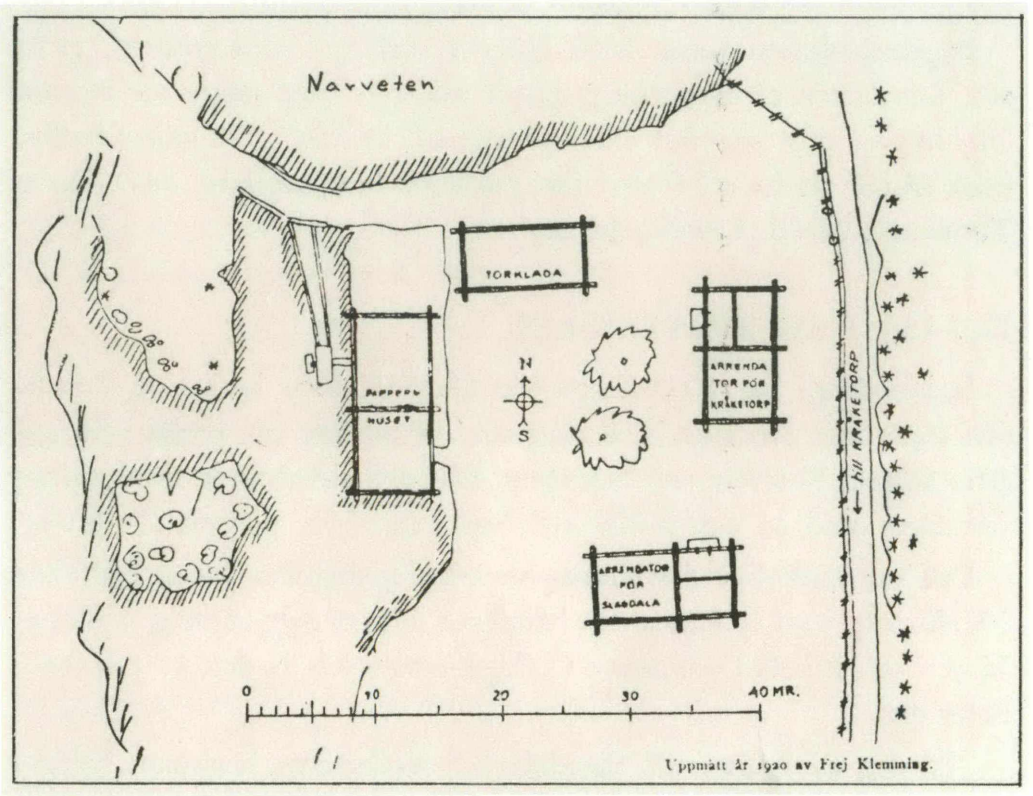

Fröåsa pappersbruk på ursprunglig plats vid sjön Narveten strax norr om småländska Virserum. På bilden syns torkladan till vänster om bruksbyggnaden samt, längst till vänster, ett av brukets boningshus. Foto: Nils Åkerhielm,1920/Tekniska museets bildarkiv.

var långt högre än vad som annars kunde förväntas av en tillfällig utställning. Arkeologiska utgrävningar och etnologiska fältarbeten organiserades under flera säsonger i samarbete med etablerade museer.[10]

De hantverks- och industrihistoriska delarna av arbetet utfördes under överinseende av Nordiska museet och etnologen Sigurd Erixon. För de industrihistoriska undersökningarna hade han i sin tur anlitat två unga officerare, Torsten Althin och friherre Nils Åkerhielm, som efter snabbutbildning på Nordiska museet fick ansvara för var sin del av insamlingsarbetet. De genomförde en rad insamlingsresor, själva eller genom ombud, i landets västra och södra delar. Genom en av Sigurd Erixons kollegor på Nordiska museet, Sune Ambrosiani, hade de blivit tipsade om det välbevarade pappersbruket i Ösjöfors.

Nu hade de alltså blivit erbjudna hela pappersbruket i gåva. Erbjudandet öppnade möjligheter men innebar också problem. Bruket, som varit igång sedan 1777, och sedan 1850 i samma byggnad, skulle förvisso bli ett värdefullt tillskott till utställningen. Men även om utställningen skulle få överta bruket utan ekonomisk

Situationsplan över byggnaderna vid Fröåsa. Bruket delades av byarna Kråketorp och Slagdala, som bedrev verksamhet växelvis, med varsin pappersmästare som arrendator. Det fanns därför två pappersmästarbostäder vid bruket. Uppmätning av arkitektstuderande Frej Klemming på uppdrag av Göteborgsutställningen i oktober 1920, Ur Molæ chartariæ suecanæ, 1, 1923, s. 77.

ersättning, skulle demontering och frakt innebära stora svårigheter och kännbara utgifter. Den timrade byggnaden var av ansenliga mått, bruket låg tre mil från närmaste järnvägsstation och de småländska vägarna var dåliga.

ÖSJÖFORS ELLER FRÖÅSA?

Medan förhandlingarna om Ösjöfors pågick fick emellertid utställningen ett nytt, överraskande anbud. I ett brev från hemmansägare Georg Pihl i Virserums socken erbjöds till salu ett annat ålderdomligt pappersbruk, beläget vid Kråketorpsån mellan byarna Slagdala och Kråketorp.[11] Bruket hette Fröåsa och hade varit i drift sedan tidigt 1800-tal.[12] Det var ett handpappersbruk för tillverkning av papper med textillump som råvara, drivet av ett vattenhjul av underfallstyp. Nu, vid årsskiftet 1921–22, skulle tillverkningen upphöra. Fröåsa var visserligen några decennier yngre än bruket i Ösjöfors, men av samma ålderdomliga typ och, inte minst viktigt, något mindre till storleken. Bruket ägdes tillsammans av åtta bönder i Slagdala och Kråketorp, under ledning av hemmansägare Pihl, som också skötte kontakter och förhandlingar med Göteborgsutställningen. Priset var sex hundra kronor, och för ytterligare sex hundra erbjöd sig ägarna att organisera transport till närmaste järnvägsstation.

Båda bruken var goda exempel på den småskaliga, textilbaserade papperstillverkning som under 1800-talet varit så vanlig i särskilt Småland, men som i så gott som alla andra fall fått ge vika för den mekaniserade, trämassebaserade tillverkningen.[13] De kvarvarande hade vid 1800-talets slut upphört med skrivpapper och helt inriktat sig på grövre kvaliteter som emballagepapper och vägg- och takpapp. Efter några relativt goda år under första världskriget var nu även denna verksamhet olönsam.

Anläggningarna var välbevarade, i hyggligt skick och fortfarande i drift, vilket borgade för att den tekniska utrustningen var intakt och fungerande. Det ena var gratis medan det andra skulle innebära en köpekostnad. Priset var dock förmodligen inte avgörande – desto viktigare var att finna lösningar på själva transportproblemet. Och på den punkten hade Fröåsa klara fördelar. För det första var själva byggnaden betydligt mindre och lätthanterligare.[14] För det andra fanns det, till skillnad från i Ösjöfors, järnvägsförbindelse inom några kilometers avstånd. Därtill var säljarna som nämnts villiga att mot ersättning lösa den besvärliga första transportsträckan fram till stationen.[15]

Trots att man redan påbörjat förhandlingarna med Ösjöfors, och därtill dokumenterat bruket grundligt, inklusive filmupptagning, valde därför utställningsledningen att acceptera anbudet från Fröåsa.[16] Kontraktet undertecknades i november 1921 av Georg Pihl och de sju andra delägarna samt av Nils Åkerhielm för utställningens räkning.[17] Men ännu stod bruket kvar i Smålandsskogen i väntan på rätt betingelser för transporten.

PÅ JAKT EFTER DET GENUINA

»Det är unga och trosvissa män, alla dessa amanuenser som med glatt mod och – man får hoppas det – mot god ersättning sätta in alla sina krafter på de avdelningar inom det historiska utställningsområdet som de fått sig anförtrodda.« skrev *Dagens Nyheter* om utställningens fältarbetande tjänstemän.[18] Det avstånd, den

kulturskillnad, som dessa »unga och trosvissa män« upplevde gentemot de människor och de miljöer de så energiskt utforskade kommer till tydligt uttryck i redogörelser och brevväxling. Nils Åkerhielm, Torsten Althin och deras kollegor iklädde sig rollen av moderna kulturhistoriska experter på upptäcktsresa i det okända.[19] Med exotiserande blick iakttog de platser, sedvänjor och människor som i deras ögon redan tillhörde ett avslutat skede.[20] På cykel och motorcykel, med bil och filmkamera, var de, som David Lowenthal skulle ha uttryckt saken, på besök i det förflutnas främmande land.[21]

För *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* berättade Åkerhielm om sin pappershistoriska »expedition«; hur han sökt allt djupare i de småländska skogarna och letat sig fram till först det ena bruket, Ösjöfors, och sedan vidare till det andra, Fröåsa. »Letade sig fram är nästan exakt det rätta uttrycket, då brukets tillvaro var okänd för i mycket nära grannskap boende« skriver tidningen inlevelsefullt, och fortsätter »bruket stod vid friherre Åkerhielms besök kvar i all sin ursprunglighet«.[22] Skildringen av de köpförhandlingar som vidtog mellan friherren och ägarna, byamännen i Kråketorp och Slagdala, påminner om dåtidens berättelser från antropologers expeditioner till »naturfolk« i exotiska länder.[23]

Sigurd Erixon, folklivsforskaren som formulerat utställningens vetenskapliga program, menade att detta skilde sig från alla tidigare utställningars. Istället för ett horisontellt snitt genom olika områden av nutidslivet, såg han Göteborgsutställningen som »en rad vertikala gångar, ledande från det skede, vi nu uppleva, nedåt på djupet till de försvunna förstadierna, så långt de kunna följas.«[24] I först Ösjöfors, och sedan Fröåsa, var det dessa förstadier som Nils Åkerhielm tyckte sig se, i välbevarat skick. I linje med auktoriteten på området, Sune Ambrosiani, identifierade han fyra steg i papperstillverkningens utveckling.[25] Från det äldsta stadiet, med vattendrivna stampar som bearbetade lumpen till massa, fanns det inga anläggningar alls kvar i landet. Från det andra skedet, då stamparna från omkring 1700-talets mitt ersattes av valsar (holländare), fanns däremot just dessa båda anläggningar, en rest av det femtiotal små handpappersbruk som tidigare funnits i Småland. De två senare stadierna i utvecklingskedjan, med valsverk i metall istället för trä som tidigare och, slutligen, »modern« maskinell tillverkning baserad på trämassa, var i sammanhanget ointressanta. På samma grunder var Ösjöfors och Fröåsas värde som representanter för ett tidigt utvecklingssteg odiskutabelt.

Forskningens uppgift låg således i att teckna utvecklingskedjor från de primitiva urstadierna fram till slutpunkten – den moderna, industrialiserade samtiden. Av detta evolutionistiska perspektiv följde att pappersbrukens värde främst låg i deras representativa kvaliteter, deras lämplighet som exempel på ett stadium i utvecklingen, och ju äldre utvecklingssteg desto värdefullare objekt. Därför var det inte heller något avgörande autenticitetsproblem att flytta en anläggning från dess ursprungliga plats till en ny – den kunde fortfarande fungera lika bra som illustration av en förgången epok.

BRUKET FRAKTAS

Att förflytta ett helt, om än litet, pappersbruk från en sida av Sverige till en annan är dock inte alldeles enkelt. Ett sådant projekt vore

Emil Ek, pappersmästare i Fröåsa i tredje generation, visar hur papperslumpen huggs i småbitar med lumphackningskniv. Foto: Nils Åkerhielm, 1920/Tekniska museets bildarkiv. ►

komplicerat idag, men var långt mer besvärligt för hundra år sedan. Då Göteborgsutställningen hade köpt in Fröåsa handpappersbruk i november 1921 påbörjades en resa som skulle involvera många människor och en rad olika transportformer av både traditionellt och nyare slag. Nils Åkerhielm deltog inte själv i arbetet på plats, men fick täta rapporter per brev från den 80-årige lantbrukaren Pihl, som fungerade som hans ombud. Byggnaden hade redan mätts upp och fotograferats. Den siste pappersmästaren i Fröåsa, Emil Ek, hade frågats ut om tillverkningens olika moment, och fotograferats i sitt arbete. Nu avverkade han sina sista beställningar och gjorde slut på det resterande lagret av lump och pappersavfall, innan nedmonteringen påbörjades.[26]

Först tömdes det gamla bruket på all utrustning, som även den skulle fraktas till utställningen i Göteborg. Sedan monterades timmerbyggnaden ned och märktes upp av de lokala byggmästarna Torsten och Elias Karlsson i Slagdala.[27] Själva tidpunkten för avresa kunde inte planeras i förväg, eftersom man var beroende av gott vinterföre för att klara av den första sträckan, mellan bruksplatsen och den lilla lokalstationen i Hultarp. Sträckan var bara några kilometer, men skogsvägarna var inte lämpade för tunga transporter. Därför var man ännu så sent som på 1920-talet i sådana här sammanhang beroende av häst och släde. I slutet av januari var vädret det rätta, och den 24 januari fraktades bruket till stationen av bönder och drängar från Kråketorp och Slagdala.[28]

Beträffande tågtransporten hade man tur: den smalspåriga järnvägen mellan Virserum och Hultsfred var helt ny och transporten fick klartecken trots att sträckningen skulle invigas först senare samma år. Utan denna möjlighet hade transporten försvårats avsevärt. Bruket lastades på åtta tågvagnar och for följande dag till Hultsfred, där vagnarna kopplades om till annat tåg för vidare färd mot Västervik.[29] I och med avfärden från Hultarp hade Georg Pihl och de andra bönderna fullgjort sin del av avtalet.[30]

Järnvägstransporten kunde samordnas trots att det var olika privata järnvägslinjer som trafikerade de olika sträckorna, men i Västerviks hamn blev vagnarna stående i en vecka i väntan på lämplig båttransport. Den 1 februari avseglade så ångfartyget »Östersjön« mot Göteborg med pappersbruket ombord.[31] Även denna gång kan resan inom parentes sagt betecknas som tursam. »Östersjön« var ett sällsynt olycksdrabbat fartyg. Den 29 november 1921, bara två månader tidigare, hade det för andra gången på fyra år gått på grund i Stockholms skärgård, och denna gång rent av förlist. Skeppet hade dock omgående bärgats av bärgningsbolaget Neptun och var nu åter i trafik på linjen Göteborg–Helsingborg–Malmö–Kalmar–Norrköping. Kort senare, i oktober 1923, var olyckan framme på nytt; denna gång förliste »Östersjön« slutgiltigt efter en kollision med annat fartyg utanför Kullens fyr.[32] Resan med Fröåsa var dock mer lyckosam. Skeppet anlände till Göteborg som planerat, men lasten låg sedan i flera veckor infrusen i Göteborgs hamn, innan pappersbruket äntligen kunde föras i land.[33]

I april 1922 for så bröderna Karlsson och deras medhjälpare till Göteborg för att på nytt bygga upp den gamla byggnaden. Bruket placerades tillsammans med de andra ditflyttade anläggningarna i det lilla industrihistoriska friluftsmuseet, med ett läge vid Lisebergs sluttningar som så långt möjligt påminde om det

Göteborgsutställningens nöjesfält Liseberg sommaren 1923. Efter utställningen blev nöjesfältet kvar, och ett stenkast från dansbana, restauranger och kongresshall fanns Fröåsa pappersbruk i mer än tjugofem år. Foto: Göteborgs stadsmuseums bildarkiv.

kuperade småländska landskapet.[34] Monteringen förlöpte utan missöden. Fröåsa pappersbruk var äntligen på plats.

UTSTÄLLNING

Planen hade från början varit att visa pappersbruket i drift. Med en anlagd damm och en fors för att driva vattenhjulet skulle besökarna få uppleva traditionell papperstillverkning, utförd av erfarna pappersmakare.[35] Det visade sig dock för dyrt och komplicerat att pumpa tillräckligt med vatten till platsen för att driva bruket. Att istället använda elektricitet diskuterades som en möjlighet, men inte heller detta blev av. Bruket stod stilla men med sin kompletta utrustning kunde det ändå visa principerna för ett traditionellt pappersbruk.[36]

Vid sidan av en konstgjord, underjordisk gruva var pappersbruket det inslag i den industrihistoriska avdelningen som tilldrog sig mest uppmärksamhet. »Utställningens ur

publiksynpunkt kanske intressantaste attraktioner«, skrev *Göteborgs Dagblad*, »bli rekonstrueringen i naturlig storlek av Fröåsa gamla pappersbruk samt en komplett järngruva.«[37]

Först kom besökarna in i valsstugan, där lumpen sönderhackades och maldes till pappersmassa, och därefter till verkstugan, där massan formades till ark i träformar med metallduk och sedan pressades. På ovanvåningen fanns ett torkloft, som egentligen främst använts för att torka de filtar som användes i papperstillverkningen, men som nu inretts för torkning av själva pappersarken.[38] Att en separat torklada i själva verket hörde till bruksanläggningen var inte något som besökarna informerades om.

Bruksbyggnaden visades som ett isolerat objekt, lösryckt ur sitt sammanhang och utan de bostads- och ekonomibyggnader som hört till anläggningen i Fröåsa. Informationen om ursprungsplatsen var knapphändig. Att förmedla en fördjupad kunskap om just Fröåsa som individuellt bruk eftersträvades inte i första hand. Det var pappersbruket som princip och teknisk process som var viktigt, snarare än det individuella, specifika.

Intill pappersbruket fanns en fristående byggnad där andra föremål från papperstillverkning uppvisades. Där fanns bland annat utrustning från Holms handpappersbruk i Motala, men också pappersmaskiner av äldre typ. Bilder från Lessebo bruk visade tillverkningen vid landets enda kvarvarande, moderna handpappersbruk.[39] Genom dessa utställningar kunde ambitiösa besökare förstå det gamla bruket i ett pappershistoriskt sammanhang. Ett annat viktigt komplement var den film som spelats in vid Ösjöfors bruk, och som visade tillverkningsprocessen på ett bruk i drift. För att se den filmen, jämte annan industrihistorisk film, måste dock besökarna ta sig till utställningens biograf. Denna råkade, lämpligt nog, ligga i anslutning till den moderna skogs- och pappersindustrins lokaler.

Att använda film som kulturhistoriskt medium innebar nya möjligheter, men varken publik eller utställare var helt hemmastadda med formen. Torsten Althin uttalade sig om filmens betydelse i *Göteborgs Dagblad*: »Vad vi inte få med i utställningen kommer att visas med hjälp av filmer. Det finns en hel del bruk, speciellt pappersbruk, som fortfarande arbeta efter samma metoder och delvis även med samma maskiner som för hundra år sedan. Av denna verksamhet ha vi låtit upptaga filmer. Inalles ha för utställningen 10–12 000 meter kulturhistorisk film upptagits, fördelad på ett 30-tal stycken. Filmens betydelse som kulturhistorisk bevarare kan inte nog uppskattas. Hur tacksamma skola inte framtida generationer bli för att genom dessa bilder få en fullt autentisk framställning om hur man levde och arbetade i vår tid.«[40]

Men såväl filmen från Ösjöfors som pappersbruket från Fröåsa hade en uppgift i den stora utställningen som handlade om samtid, och framtid, snarare än om det förflutna. De motiverades av en ambition att skriva bokslut över vad som uppfattades som en avslutad epok, och markera övergången till en ny.[41] På liknande sätt kan det stora bokverket *Molæ chartariæ suecanæ*, Svenska pappersbruksföreningens tjugofemårsskrift, förstås.[42] Detta bokprojekt var en grundlig sammanfattning av pappersindustrins historia och samtid. Det gavs ut samma år, 1923, och hade nära kopplingar till utställningen (bland annat medverkade den tidigare nämnde Sune Ambrosiani). Såväl utställning som film och

Fröåsa handpappersbruk under uppförande på sluttningarna i Liseberg våren 1922. Torsten och Elias Karlsson och deras medhjälpare färdigställer taket medan vattenhjul och annan teknisk utrustning väntar på att monteras i bildens förgrund. Foto: Göteborgs stadsmuseums bildarkiv.

bokverk kommenterade indirekt den moderna pappersindustrin och dess snabba utveckling. »Genom att först studera dessa äldre föremål, vilka ännu långt in på senare tid fortfarande använts, och sedan övergå till studiet av den imponerande avdelningen för modern pappers- och massaindustri på den närbelägna exportutställningen, framträder denna industris utveckling i klar belysning«, skrev Torsten Althin om utställningen.[43] Kontrasterna mellan de ålderdomliga bruken och den storskaliga tillverkningen av papper i långa banor var slående, och utställningsbesökarna kunde förundras över att dessa verksamheter å ena sidan hörde till var sin tidsålder, å andra sidan i 1920-talets början faktiskt varit igång samtidigt.

ÅTERFÄRD

Efter Göteborgsutställningens slut låg Fröåsa pappersbruk, återigen mer eller mindre bortglömt, i många år kvar i sitt hörn av Lisebergsområdet. Nöjesfältet behölls som stadens permanenta nöjesetablissemang, men det påbörjade lilla industrihistoriska friluftsmuseet utvecklades inte vidare. Om denna ofullbordade ambition minner ännu idag några äldre byggnader som genom åren förbryllat de Lisebergsbesökare som sökt sig till det relativa lugnet i sluttningarna nedanför det välbekanta Lisebergshjulet. Här stod även pappersbruket länge kvar, alltmer förfallet.

År 1949 beslutade nöjesfältets ledning att göra sig av med den illa åtgångna byggnaden, antingen genom att riva den eller också genom att skänka bort den. Virserums hembygdsförening fick därför erbjudande att överta bruket – ett erbjudande som mottogs entusiastiskt eftersom föreningen just var i färd med att bygga upp sin hembygdsgård och samla lämpliga byggnader från trakten.[44] Så fraktades det gamla pappersbruket tillbaka till Småland efter ett kvartssekel i Göteborg – anmärkningsvärt nog leddes arbetet även denna gång av byggmästarebröderna Elias och Torsten Karlsson – och återuppfördes 1950 på Virserums hembygdsgård.[45] Vattenhjulet och stora delar av inredningen fattades dock, och rekonstruktionsarbetet blev utdraget.[46]

NY RELEVANS

I och med flytten till Virserum fick bruket en ny och tydligare lokalt förankrad roll. I egenskap av bygdens äldsta industri kom det att utgöra huvudnummer i hembygdsparken, och en viktig angelägenhet för hembygdsföreningen. Drivande var föreningens ordförande Gösta Lindström, som gjorde efterforskningar kring Fröåsa och andra traditionella bruk som funnits i trakten. Bruket inordnades därmed i en lokalhistorisk kontext, där dess individuella karakteristika och historik blev viktigare än det faktum att det representerade ett skede i en teknikhistorisk utveckling.

Som en indirekt effekt av de industrihistoriska satsningarna i samband med Göteborgsutställningen grundades Tekniska museet i Stockholm 1924.[47] Dess förste chef var Torsten Althin, Nils Åkerhielms kollega som ansvarig för industrihistoria på utställningen. Ett av Althins och det nya museets första stora engagemang gällde just tidig papperstillverkning, dock inte representerad av det flyttade Fröåsa pappersbruk, men väl av Ösjöfors – alltjämt på ursprunglig plats och i drift. När det bruket slutligen lades ned 1926 var det inte oväntat Tekniska museet

som accepterade det förnyade gåvoerbjudandet, och därmed kom att bli brukets huvudman.

Genom att Fröåsa och Ösjöfors utpekats som symboler för pappersindustrins förflutna uppstod ett bestående släktskap platserna emellan, men de kom också genom åren ofrånkomligen att jämföras med varandra och värderas i relation till varandra. En effekt av att det blev Fröåsa som visades upp på Göteborgsutställningen 1923, var att det bruket senare kom att betraktas som förvanskat och mindre värdefullt i jämförelse med Ösjöfors, som blivit kvar på ursprunglig plats. Nya synsätt på autenticitet och kulturhistoriskt värde betonade helheter, sammanhang och koppling till lokala förutsättningar och omgivningar, och då var Fröåsa, oavsett om det stod uppställt på ett nöjesfält i Göteborg eller på en hembygdsgård i hemsocknen, mindre värdefullt. Under decennierna som följde stod därför Fröåsa i skuggan av Ösjöfors.

År 1965 öppnades Ösjöfors som museum, efter en omfattande upprustning. Pappersmakare från Tumba bruk utanför Stockholm hade då varit på besök och lärt ut traditionell handpapperstillverkning, så att museet kunde visa produktionen igång. Några år senare hade turen kommit till Fröåsa, som 1969 besöktes av samma experter. Möjligen inspirerade av Ösjöfors, påbörjade Gösta Lindström och Virserums hembygdsförening ett liknande samarbete med Tumba. Tillsammans med Harry Ericson, tidigare driftsingenjör på Tumba pappersbruk, fördjupade Lindström sina efterforskningar. Året därpå kunde även Fröåsa demonstrera handformning av skrivpapper som det gått till under 1800-talet – en verksamhet som sedan genom åren fortsatt under sommarsäsongerna.

De lokala initiativen i Ösjöfors och Fröåsa från 1960-talets mitt och framåt måste precis som 1920-talets satsningar ses i ett vidare perspektiv. Ett nytt intresse för industrins förflutna, för arbetsförhållanden, bebyggelse och teknik, började vid denna tid vakna. Det hade många paralleller till de initiativ som tagits under åren efter första världskriget, men förutsättningarna var nu annorlunda. En ny våg av industriell omvandling innebar rationalisering, koncentration till större enheter, nedläggningar och, för landsbygdens del, minskande arbetstillfällen.[48] I denna situation fick det industriella förflutna en förnyad relevans på enskilda orter såväl som nationellt.

För pappersindustrins vidkommande ledde det växande intresset bland annat till bildandet av föreningen Nordiska pappershistoriker 1968 och invigningen av Tumba bruksmuseum samma år.[49] Fem år senare bildades Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningens (nu Skogsindustriernas) historiska utskott, som initierade omfattande regionala inventeringar och dokumentation av bruken i hela landet.[50] Som hembygds- och arbetslivsmuseer kom Fröåsa och Ösjöfors att ingå i sammanhang som var dels branschhistoriska, dels lokalhistoriska. Dessa båda identiteter var ömsesidigt förstärkande, och tydligt förankrade i samtida frågor.

I DET MODERNA PROJEKTETS TJÄNST – OCH SEDAN?

Då Fröåsa och Ösjöfors på 1920-talet gick från att vara fungerande produktionsmiljöer till att bli industrihistoriska monument kom de att utgöra resurser i det moderna projektets tjänst. De blev markörer som visade en konstruerad skiljelinje mellan en modern samtid och ett

Sedan 1950 finns Fröåsa pappersbruk i Virserums hembygdspark. Foto: Anders Houltz, 2014.

förmodernt förflutet. Denna roll underströks av att Fröåsa flyttades till Göteborgsutställningen och där presenterades som ett objekt taget ur sin lokala kontext. Transporten av det gamla pappersbruket var inte bara geografisk; samtidigt ägde en tämligen abrupt symbolisk förflyttning rum.[51] Pappersbruket kom att ingå i en stor berättelse, den om det moderna framsteget. Autenticitetsaspekten var ingalunda oväsentlig i det nya sammanhanget, men den äkthet som var central byggde på rollen som representant för ett stadium i en historisk, i detta fall teknikhistorisk, utveckling.

Då Fröåsa senare återfördes till sina ursprungliga trakter inleddes ännu en symbolisk förflyttning. Den skedde mer successivt än den förra och pekade i en helt annan riktning. I det nya sammanhang i vilket byggnaden kom att ingå i Virserums hembygdspark blev den en symbol för tidsmässiga och rumsliga samband, för historisk kontinuitet knuten till den lokala platsen. Om bruket tidigare varit en beståndsdel i det moderna projektets framstegsberättelse blev det nu först och främst en illustration till berättelsen om sitt eget, och ortens, förflutna. Kulturhistoriskt värde kom i detta sammanhang att främst motiveras på grundval av en autenticitet knuten till platsen och det lokala sammanhanget. Anläggningens individuella och specifika historia blev därför central. Såväl den första som den andra symboliska förflyttningen motiverades ytterst av förändringar och omställningar i samtiden.

De övervuxna stengrunder som idag finns kvar vid den ursprungliga bruksplatsen är svåra att lokalisera. Men i Virserums hembygdspark kan bruket från Fröåsa alltjämt beskådas, tillsammans med andra ålderdomliga, om än mindre vittberesta, byggnader från trakten. På somrarna förevisas fortfarande traditionell handformning av papper i brukets verkstuga. Informationsskyltar berättar om brukets historia, om den långa perioden vid Kråketorpsån i skogarna norr om Virserum, och om byggnadens medverkan i den stora utställningen 1923. Ösjöfors pappersbruk förstördes i ett tragiskt pyromandåd 2005, och sedan dess är Fröåsa det äldsta bevarade pappersbruket i landet.

Det moderna projektets stora berättelser har vid det här laget förlorat förmågan att övertyga. I deras ställe har enskilda individer och grupper artikulerat en mångfald betydelser vilket kan sägas vara ett uttryck för kulturarvets demokratisering, men också för dess fragmentisering. I vår egen samtid, den senmoderna, har expertrollen på många sätt tonats ned. Miljöer som Fröåsa handpappersbruk måste istället – för att vara relevanta – förmedla berättelser om personliga samband som länkar oss till en förfluten tid.

Ösjöfors utnämndes redan på 920-talet till ett teknik- istoriskt monument då denna avla av järn sattes upp på ruksbyggnaden av Tekniska useet. Denna tidiga form av taggning« gjorde Tekniska useet även på andra platser om ansågs ha högt teknik- istoriskt värde. Minnestavlan gs omhand efter branden i Ösjöfors och finns nu åter på

PPERSBRUK
VARADE PAPPERSBRUK
TRUMSLAGAREN
RKNINGEN LEDDES
DERS BERGHOLM OCH
HANS SLÄKT MED UR-
OCH ANORDNINGAR
CH SKÄNKTE
TEKNISKA MUSEET

Magdalena Tafvelin Heldner

Ösjöfors och platsens minne

DET ÄR DEN 20 SEPTEMBER 2005. I Ösjöfors handpappersbruks mangårdsbyggnad pågår ett samverkansmöte. Anledningen är den anlagda brand som ägt rum några veckor tidigare och där pappersbruket brunnit ner till grunden. Vi är ett tiotal personer från Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk, Tekniska museet, Vimmerby kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län och Kalmar läns museum. Mötet beslutar att det nedbrunna pappersbrukets framtid ska utredas och att vi ska fortsätta verksamheten en sommar till med guidade visningar och papperstillverkning i brukets pappersmagasin samt göra en dokumentation av den fysiska miljön och av arkivmaterial. Då hörs tre hårda knackningar på dörren. Någon öppnar – men det är ingen där. Det kan inte ha varit ett misstag. Alla hörde det klart och tydligt. Vad var det knackningarna ville säga? Det kunde förstås ha varit ett vanligt spöke som ville se mer än bara en utredning, men jag som var med uppfattade det som en påminnelse om att platsen bär på många minnen även om spåren har kallnat. I arkiv och museisamlingar finns emellertid källor som berättar om både platsen, människorna och tillverkningen vid olika tider

Den franske historikern Pierre Nora skriver i *Les Lieux de Mémoire* (Nora 1989) att minnet fäster sig vid platser, historien fäster sig vid händelser. Han menar att historien alltid har universella anspråk medan minnet är knutet till en person, ett kollektiv eller en plats. Historien är alltså enligt Nora mer abstrakt till sin natur, medan minnet gärna knyter an till det konkreta.

När ett museum, som exempelvis Tekniska museet, förvärvar en artefakt händer något märkligt. Artefakten genomgår en transformation från att vara ett objekt med en funktion, till exempel en skiftnyckel, en symaskin eller ett pappersbruk, till att bli ett museiföremål. Genom denna transformation får museiföremålet kopplingar till både historien och minnet. Artefakten kan också bli föremål för tolkningar och omtolkningar. Museernas samlingar berättar om den tid i vilken föremålen förvärvades, om vad de representerade och vad man prioriterade att samla på just då. Synar man ett museiföremål i en annan tid än den då det samlades in, kan man upptäcka helt nya saker om detta.

Pressning av papper i Ösjöfors. När en post bestående av 167 ark var klara skulle de pressas i våtpressen. Pressningen var ett omständligt moment som krävde insatser från hela kyplaget. Ovanpå posten byggde man med *klösse* - klotsar upp till *svellen*. Sedan hjälptes man åt att *knäppla* – dra åt pressen. När muskelkraften inte längre räckte till användes *presstången* och vinschen. Det kallades för att *spela*. När arken var färdigpressade sa pappersmästaren »klosse å« vilket innebar att klossarna skulle tas ur pressen så att man kom åt arken. Att skilja de färdiga arken från filtarna var läggpojkens uppgift. Här ser vi honom fångad på en filmruta ur filmen om Ösjöfors som gjordes 1922. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Det sammanhang ett visst förvärv gjordes i kan också ha stor betydelse på ett annat sätt. Det är inte bara viktigt för ett museum att samla på »rätt« saker. Det kan dessutom vara värdefullt i samband med ett förvärv att kunna anknyta till »ambassadörer« som främjar museets intressen. Så var det när pappersbruksbyggnaden i Ösjöfors förvärvades av Tekniska museet 1926, bara två år efter museets grundande. Vägen dit var lång och snårig och genom åren har artefakten Ösjöfors tolkats och omtolkats.

Minnets platser kan, som Nora vidare skriver, framhävas på olika sätt av olika grupper och i olika tider. På 1920-talet framhölls monumentet, pappersbruksbyggnaden, som det centrala till skillnad från senare tiders helhetssyn. Efter de första årens insatser hade museet inte ekonomiska resurser att fortsätta att underhålla bruket och det förföll kraftigt under många år. 1965 kunde dock ett upprustat Ösjöfors återöppnas som museum. Det blev verklighet tack vare en aktion initierad av en grupp pappersmakare från Tumba bruk, som genom sitt rådiga ingripande såg till att oersättliga kulturvärden räddades. Under 1970- och 1980-talen gjorde också Tekniska museet stora upprustningsinsatser och Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk bildades. 1993 bekräftades värdet av Ösjöfors på nytt när bruket förklarades som byggnadsminne av länsstyrelsen i Kalmar län. Bruket, och med detta menades nu hela bruksmiljön, erkändes därmed ha synnerligen högt kulturhistoriskt värde och fick också juridiskt skydd enligt kulturminneslagen. Det ansågs bära spår av historien med stor betydelse för förståelsen av dagens och morgondagens samhälle.

Idag har vi en unik situation genom att pappersbruksbyggnaden är borta medan de stödjande källorna och bruksmiljön, platsen – le lieu – finns kvar. Men vad kan vi utvinna ur dessa minnen? Jag har valt att titta närmare på några av dem i den här artikeln – själva platsen Ösjöfors, en film från 1922 då bruket ännu var i drift, en tidig dokumentation, en pappersform, en modell av bruket och ett fotografi. Detta för att försöka fånga vad Ösjöfors ändå kan berätta och ge exempel på hur Ösjöfors uttolkats under årens lopp. Jag vill också belysa själva verksamheten i Ösjöfors utifrån bevarat källmaterial.

MINNET ÖSJÖFORS HANDPAPPERSBRUK SKAPAS

Både dagspress och branschtidningar rapporterade 1926 om den »mycket ståtliga« eller »storartade« gåva som Tekniska museet erhållit som en påminnelse om »fädernas gärning« (till exempel 1926a; 1926b; Althin 1926; CH 1926). Ösjöfors grundades 1777 av Lars Dristig och hade varit i obruten drift fram till nedläggningen 1926, och inte mycket hade ändrats där genom åren. Detta år såldes bruksbyggnaden av Carl Ludvig Bergholms dödsbo till Fredrik Esmarch, som var direktör vid det närbelägna maskinpappersbruket Brusafors-Hällefors. Sedan skänkte Esmarch Ösjöfors bruksbyggnad till Tekniska museet.

Tekniska museets intendent och chef Torsten Althin, hade nära kontakt både med dåtidens näringslivstoppar och med pressen, och det hade bra nyhetsvärde att pappersbruket skänkts till det nya museet av en direktör vid ett modernt pappersbruk. Detta »synnerligen värdefulla förvärv« införlivades alltså med Tekniska museet, tre år efter museets grundande. Tanken var att Ösjöfors skulle flyttas till Stockholm för

att så småningom ingå som del i ett tekniskt friluftsmuseum på Tekniska museets område.

Ösjöfors pappersbruk hade dock börjat »musealiseras« redan under planeringen av den stora Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, där Torsten Althin var ansvarig för den industrihistoriska avdelningen. Som Anders Houltz skriver i sin artikel var det redan tidigare »avtalat och klart« att Ösjöfors pappersbruk skulle fraktas ner och visas på jubileumsutställningen. Det var också avtalat och klart redan 1921 att Ösjöfors pappersbruk, efter utställningens slut, skulle fraktas till Stockholm och införlivas med Nordiska museets samlingar. I ett nämndprotokoll från Nordiska museet, daterat den 19 april 1921 fastslås beslutet och i ett brev adresserat till Jubileumsutställningen i Göteborg påföljande dag informerar tillförordnad styresman Sigurd Erixon på Nordiska museet om dess beslut och om att byggmästare Tors Erik Eriksson skulle leda flytten från Ösjöfors och uppsättandet av pappersbruket i Stockholm (1921; Erixon 1921). Men som Houltz skriver omprövades senare beslutet att visa Ösjöfors pappersbruk i Göteborg och valet föll i stället på Fröåsa pappersbruk. Ösjöfors dokumenterades dock på en film som visades under jubileumsutställningen. Ösjöfors hade alltså redan tidigare upphöjts till representant för äldre tiders papperstillverkning, ett kulturminne.

Parallellt med att utställningen skulle avvecklas började planerna på ett nationellt tekniskt museum att ta form på allvar. Althin började med stor iver samla in föremål till det nya museet. Det handlade om tusentals föremål per år. Redan 1925 kunde Althin presentera museets första insamlingsstrategi, »Allmänna riktlinjer för insamlingsarbetet och grupperingen«, som byggde på uppdelningen i den tidens stora teknikepos, *Uppfinningarnas bok* i sju band från 1873–1875. Strategin publicerades i Industritidningen Norden vilket visar att strategin ansågs ha ett bredare intresse än för enbart Tekniska museet.

Torsten Althin, personerna kring Jubileumsutställningen i Göteborg och donatorn Fredrik Esmarch var alla med och skapade det, enligt tidens terminologi, *teknikhistoriska minnesmärket* Ösjöfors pappersbruk. Detta pappersbruk blev en representant för övergångsperioden mellan det agrara och det industriella samhället då tillverkningen av papper gick från hantverk till industri, med alla de konsekvenser denna förändring förde med sig såväl vad gäller produktion som konsumtion.

SVENSK FILMINDUSTRI PRESENTERAR

Vi går tillbaka till 1910-talets Göteborg där förberedelserna för den stora jubileumsutställningen pågår för fullt. Industrialismen som slagit igenom i Sverige på allvar under 1800-talets senare del var då ungefär lika gammal som IT-industrin är idag. Jubileumsutställningen skulle presentera den senaste tekniken, men den skulle också rymma en kulturhistorisk del där bland annat industrins historia skulle gestaltas. Utställningen skulle göras nyskapande och intressant. Instruktionerna var tydliga »Gör vad Du vill. Sätt maskinerna i taket, bara det inte blir någon museislentrian i utställningshallarna« utbrast utställningens generalkommissarie till den unge Torsten Althin (Althin 1970).

Förutom föremål, fotografier och andra bilder valde man att använda det nya mediet film för att levandegöra industrins historia.

Aktiebolaget Svensk Filmindustri (SF) ställde 200 000 kr till förfogande för ändamålet och cirka trettio kulturfilmer producerades, i vilka olika tillverkningar dokumenterades. En av dessa handlade om Ösjöfors. Enligt kontraktet betalade SF fyra kronor per meter film plus resor och traktamenten för fotograf och elektriker samt transport av utrustningen (1920).

Inspelningarna i Ösjöfors gjordes under fyra dagar i november 1920 under ledning av Althins kollega Nils Åkerhielm. Den 20 minuter långa filmen lanserades 1922 på både svenska och tyska. Filmen om Ösjöfors är i dag ett unikt dokument över hur papperstillverkning specifikt gick till i Ösjöfors medan bruket ännu var i drift och över traditionell handpappers-tillverkning generellt.

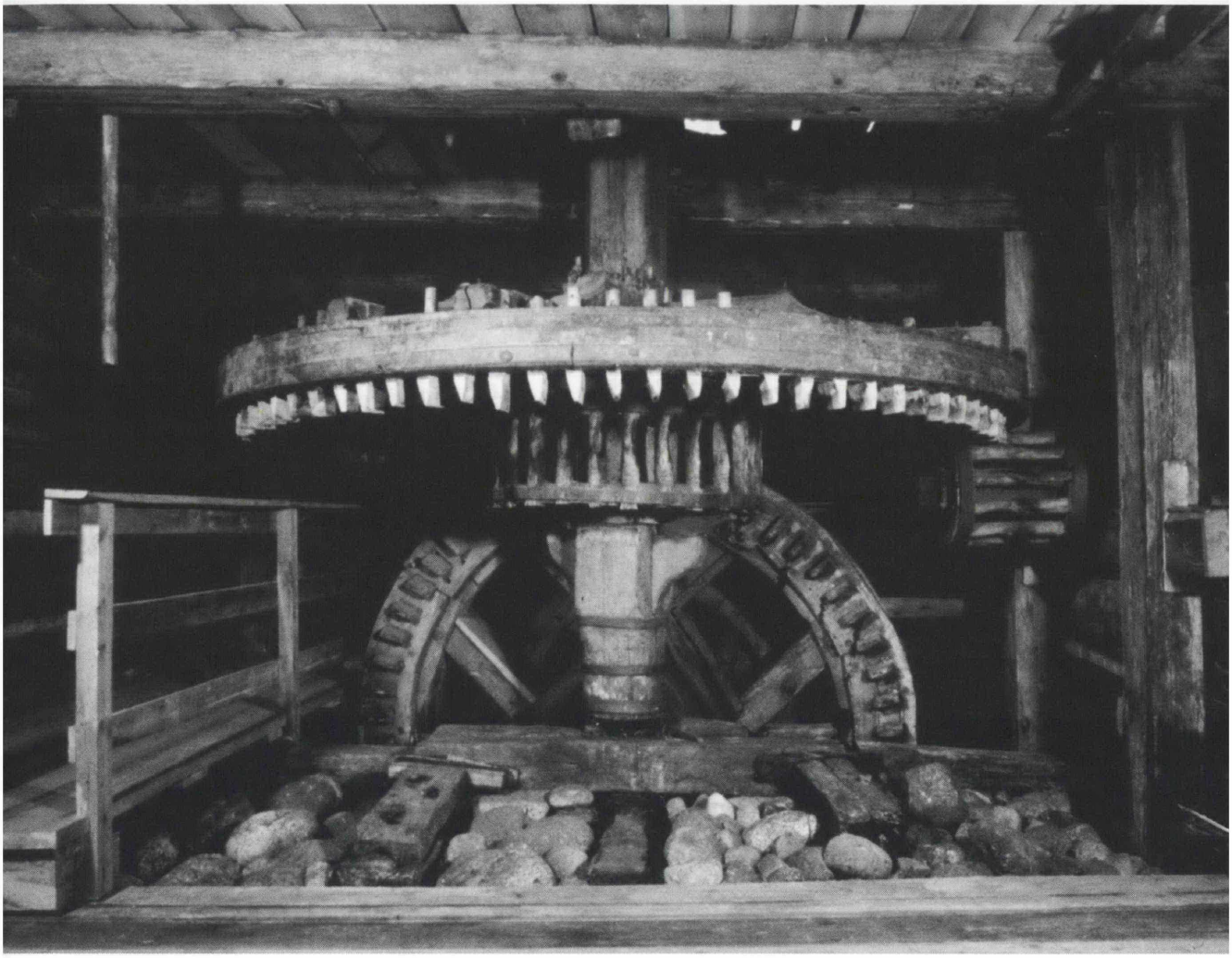
I filmen kommer vi in i händelserna när Albin Bergholm, den siste pappersmakaren i Ösjöfors, och hästen Blenda kommer till bruket med ett lass lump. Albin är klädd i arbetskläder och hatt. Några årtionden tidigare fanns särskilda lumpsamlare som räknades till brukets hushåll. Men det tycks som om Albin varit något av en mångsysslare som både hämtade lump och tillverkade papper.

Efter någon minut kommer en annan vuxen man in i bild. Dessa två hackar och rensar lumpen och lägger den i valskistan, brukets enda maskin. Där blandades lumpen med vatten, maldes och omvandlades till fibrer vilka sedan filtades ihop till pappersark. Så dyker det upp en pojke som ser ut att vara i 10-årsåldern. Jag slås av den pojkens stora arbetshänder, så främmande för barn idag. Albin Bergholm och den andra mannen formar papper och guskar, för över dem, på en guskbräda med en filt mellan varje ark. Den unge pojken har »läggpojkens« sysslor. Dessa innebar att elda i kaminen som värmde massan i kypen, att hämta filtar som skulle läggas mellan pappersarken och att assistera de andra. Senare i filmen hängs arken i pappersbrukets vind och får därefter soltorka i novembersolen.

Filmen visar en redan då nästan bortglömd teknik – att göra papper för hand. Papperet som tillverkas kan dock inte sägas visa brukets guldår – tvärtom är det grov papp utan någon större finess som fångats på filmen. Hundra år tidigare hade papper tillverkats i finare kvaliteter. Trots ambitionen att göra en helt autentisk dokumentärfilm fuskade man uppenbarligen lite. I november när filmen spelades in var det nämligen alldeles för kallt och fuktigt för papperstillverkning, inte minst för torkning. Det papper som visas på filmen hade sannolikt tillverkats flera månader tidigare. Man kan också fråga sig vilken tids arbete Åkerhielm egentligen ville gestalta då ett barn ingår i kyplaget. Barnarbete var förbjudet inom industrin redan då. Filmen finns bevarad i Tekniska museets samlingar och har föremålsnummer TM 40483. Filmen är också tillgänglig på youtube. http://www.youtube.com/watch?v=KbVNE7Rargs.

TORSTEN ALTHINS DOKUMENTATION 1926

1926 reste Torsten Althin ner till Ösjöfors för att själv uppleva museets nya förvärv. Brev och telegram i museets arkiv berättar om planeringen av resan. Det var ju inte varje dag pappersmakarna Bergholm, som fortfarande bodde kvar i Ösjöfors, fick besök av en museichef från Stockholm och inte heller som en museichef träffade några av Sveriges sista pappersmakare

Holländaren var brukets enda maskin. Holländaren malde massan och benämndes i Ösjöfors som *valsen* eller *valskistan*. Det var pappersmästaren som skötte malningen. På *kubben* eller *valsen* satt knivar som arbetade mot *underskäret*. Mellanskivan i holländaren kallades *vändskivan*. På holländarens axel var *lyktan* placerad. Denna satt i förbindelse med *kronhjulet* som satt på *hjulstocken*. Under kronhjulet var den *stora lyktan* vilken drevs av det vertikala *gravhjulet*. Detta satt på *vattenhjulsstocken*. Både kronhjulet och gravhjulet bestod av *lötar*, *armar* och *kuggar*. Från holländaren transporterades massan eller materien till *verksstugan* via *materierännan*. I *lilla rännan* östes massan upp med *byttan* och fick rinna ner i *kypen*. En blåsugn, kallad *blåsen*, värmde massan i kypen till lämplig temperatur. Formningen, guskningen och våtpressningen av arken ägde också rum i verksstugan. Arken torkades vidare på *torkloftet* innan de slutligen torrpressades, glättades, packades och vägdes i *packkammaren*. Terminologin som användes i Ösjöfors är kursiverad. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

som arbetade enligt gamla metoder. Under de junidagar Althin tillbringade i Ösjöfors passade han också på att göra den första större dokumentationen av verksamheten på bruket. Han gjorde observationer, uppmätningar och samtalade med Bergholms. Det finns inga regelrätta intervjuer bevarade, men det är sannolikt att Althin pumpade Bergholmarna på så mycket information som möjligt både om tillverkning och teknisk utrustning. I Althins anteckningar beskrivs papperstillverkningen moment för moment och där fångas även dialektala uttryck för arbetsmoment och redskap.

Dokumentationen är starkt kopplad till tekniken. Uppgifter finns om papperskvaliteter som producerats just innan avvecklingen. Lite förvånande ur ett modernt museiperspektiv saknas helt information om vilka som köpte papperet, liksom detaljer om livet vid sidan om papperstillverkningen. Direkt när han kom hem skrev Althin en artikel i *Svensk Papperstidning*, branschens stora kommunikationskanal (Althin 1926), baserad på dokumentationen. Althins dokumentation finns bevarad i Tekniska museets arkiv under arkiv F290:1.

DEN TEKNISKA UTRUSTNINGEN OCH TILLVERKNINGEN

Den metod man använde för att göra papper i Ösjöfors följde traditionen. Det hade i princip gått till på samma sätt sedan innovationen nådde marknaden, först i Kina och sedan, under 1100-talet i Europa.

Vad vet vi då om de tekniska förutsättningarna och om papperet från Ösjöfors? I brandförsäkringshandlingar från 1794 beskrivs utrustning för tillverkningen som hade något ekonomiskt värde. Hela utrustningen ryms på några rader i handlingarna. Det är en så kallad kopparbläst som användes vid uppvärmningen av massan. Det är en papperspress med järnkniv samt »stiften och stolpar«. Vidare finner vi två så kallade skärkistor med tillhörande knivar och redskap. Slutligen nämns valsverket till dessa skärkistor som stod i samband med vattenhjulet som drev dem. Den enda riktiga maskinen var alltså den så kallade valskistan som ovan delas upp i skärkistor och valsverk. Ett annat vedertaget namn på denna var »holländare« efter innovationens ursprungsland. Holländaren i Ösjöfors fanns med andra ord med redan vid starten. I den maldes massan. På bilden på s. 71 visas och beskrivs dess mekanism.

En annan helt väsentlig del av utrustningen var själva pappersformen. Formen bestod av en ram av hårt, vattentåligt trä (en så kallad däckel). Däckeln sattes på en vävd silduk av mässing (viraduk) som var fäst på ett underrede av trä. Pappersformen användes för att fånga upp pappersmassan och ge den formen av ett ark. Varje pappersbruk hade sina egna vattenmärken i metalltråd infästa i formarna. Vattenmärkena gjorde det möjligt att identifiera vid vilket pappersbruk papperet var tillverkat. I Ösjöfors fanns flera vattenmärken, från enkla O F till ordet Ösjöfors utskrivet under en lilja och variationer däremellan. Pappersmakare hade ofta sina egna vattenmärken, ofta med initialerna i deras namn. Kunder likaså. Håller man upp ett sådana papper mot ljuset kan man tydligt se avtrycket av vattenmärket. Formar och vattenmärken antas tidvis ha tillverkats i Ösjöfors, men när det gällde mer komplicerade märken tillverkades troligen dessa av någon professionell formmakare. Några av

Detalj av pappersform från Ösjöfors, den vävda viraduken kröns av ett vattenmärke daterat 1795 med en lilja och namnet Ösjöfors under. Till höger skymtar pappersformens ram – däckeln – som bestämmer arkets format. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Öfversigt af Passens Antal.

Kalmar.	61.	Kalmar	87			v.	v	o	o	v.	n.	no. 40 1804 d. 12 Nov
Johanna Christina												
Ena Louisa Rohrer	67 16/4	Kalmar	87			v	v	o	o	v.	n.	Lik
Jan. Adolph Lorentz	88 14/7	Kalmar										J. Adr.
Kalmar Magdal. Ulrica	92 25/12	Do										
Kalmar Johanna Maria	95 18/9	Do										
Kalmar Johan Adolph	98.	Do										Död
Kalmar Lovisa Sophia	02	Do										
Gesäll. Johannes Lindgren	76.	Hessleby		95	Hult	n	v	o	o	n.		
Gesäll. Peter Adamsson												Afgått i 1801 utan Pass.
Gesäll. Jonas Lidgren				98	Hjortsberg							
Dig. Per Johan Lund	79	Carlsk.		99	Pelarne	v.	v.	o	o	n.	n.	no 2 1801 Luthersk.
Passerem.			01.	98	Hjortsberg	v	v	o	o	n	v	+
Jonas Lidgren Ena	79 20/3	Kalmar	01.	1800	Do	v	v	o	o	v		+
Chr. H. Bern. Holdenstedt	58											
Son. Peter Christian f. i Wed. 1803 i Kalmar	Dotr. 01 2/5	Kalmar										+
	Dr.	Skiró		01.	Skiró	n	n	o	o	n		Lösm. Lefvit 1805 d. 2 Juni no 28
Jonas Jönsson Lönegren	86 21/1	Do		02	Do	n	v	o	o	n		
Jonas Er. Petersson												
Ebrea Peter												

vattenmärkena från Ösjöfors visas på s. 82–83. Uppgifter om pappersformarna finns inte i nämnda brandförsäkringshandlingar men väl i en inventarieförteckning som Tekniska museet gjorde 1944. Där ser man att det då fanns 15 formar och 21 däcklar bevarade.

Enligt Althins dokumentation hälldes den hackade och sorterade lumpen i valskistan och maldes till pappersmassa av »valsaren«. Vid större bruk var valsaren en särskild yrkesman, vid mindre bruk var det pappersmästaren, som var både valsare och formare. För olika sorts papper användes olika sammansättningar och recept (Ambrosiani 1923). Från vattenrännan leddes vattnet till ett överfallshjul. Via smarta kugghjul av trä överfördes rörelsen inne i valshuset till valskistans (holländarens) knivförsedda vals och fick den att rotera mot fasta knivar på botten av valskistan. Innovationen holländare introducerades i Sverige på 1730-talet och ersatte långsamt sin föregångare stampverket.

Graden på malningen kunde justeras genom att valsen höjdes eller sänktes. En malning kunde ta fyra till fem timmar. När malningen var färdig tappades massan via en träränna in i ett förvaringskärl som fanns i nästa rum – verkstugan. Från detta kärl östes massa utspädd med vatten över i ytterligare ett kar – kypen. Vid denna arbetade kyplaget med formaren (eller kyperen som det kallades i Ösjöfors) som formade ark, guskaren som tryckte av arken mot en fuktig yllefilt på en så kallad guskbräda och läggpojken, i Ösjöfors även kallad »lärpojken eller läggeren«.

När 167 ark och 167 filtar travats på varandra hade man en »post«. Ark och filtar våtpressades, först för hand och sedan med ett spel. Tre poster pressades samtidigt över natten. Dagen därpå bars arken till torkloftet. När de sedan fått torka på vinden några dagar sorterades de och synades en trappa ner i packkammaren. Somliga papperskvaliteter glättades med en hård blank flintsten. Papperen räknades samman i »ris« om 400 ark och buntades ihop till balar med hjälp av en torrpress. Därefter vägdes balarna på en pappersvåg och kördes ut till kunder med häst och vagn.

PAPPERSMAKARNA OCH PAPPERET

De som tillverkade papperet i Ösjöfors var särskilda pappersmakare. Dessa flyttade ofta från bruk till bruk och inte sällan startade de egna bruk. Enligt en uppgift av pappershistorikern Gösta Liljedahl framgår att av cirka 90 gesäller som arbetat på bruket fram till 1850 blev minst 25 mästare eller fabrikörer i Ösjöfors eller på andra pappersbruk (Liljedahl 1977). På s. 30–31 visas en förteckning över ägarna och pappersmakarna i Ösjöfors. Från och med 1800-talets början och fram till 1816 nämns både pappersmästare, gesäller och lärgossar vid namn i Kommerskollegiets mantalsuppgifter. Därefter finns enbart mästare och ägare namngivna, övriga omnämns bara till antal.

Vad gjorde då pappersmakarna för sorts papper i Ösjöfors? En del svar kan vi hitta i Kommerskollegiets uppgifter om tillverkningen. År 1803 nämns sju papperssorter. Det handlar om papperssorter som vi sällan eller aldrig hör talas om idag. I förteckningen ingår *konceptpapper* (anteckningspapper som användes inom statsförvaltningen), *skrivpapper*, *kardus* (ett slags enklare omslagspapper för att förpacka t ex tändstickor, krut eller hagel), *postpapper*, *olifant* (ett stort pappersformat för kartor och teckningar),

◄ Ur husförhörsboken för Rumskulla församling 1802 med en sida för Ösjöfors handpappersbruk uppslagen. Hela boken är skriven på papper tillverkat i Ösjöfors. Vattenmärket i papperet anas svagt här och visar en utsmyckad sköld med bokstäverna O F under. Enligt en förteckning om vattenmärken kan man konstatera att detta vattenmärke är från 1798. Se även s. 82. Foto: Landsarkivet i Vadstena.

maculatur (enkelt omslagspapper) samt *tryckpapper*. Förutom papper gjordes papp för bland annat bokbinderi, botaniska samlingar, färgeri och takpapp. De här papperssorterna återfinns även i förteckningar från andra bruk och är alltså inget typiskt just för Ösjöfors. I Tekniska museets samlingar finns inte alla sorters papper som tillverkades i Ösjöfors, utan endast några få kvaliteter av papper och papp från de sista åren av brukets verksamhet.

När jag går igenom boupptecknigen från 1841 efter Samuel Dristig, en av de första pappersmakarna och ägarna till Ösjöfors, hittar jag avsnittet Böcker. Det är placerat mellan rubrikerna »Kreatur« och »Ull, lin, garn, hudar och skinn«. Samuel Dristig ägde fyra böcker – en gammal bibel, boken (Markalls) Sömnlösa nätter, ett ekonomiskt lexikon och en atlas. Dessutom 16 småtryck. De flesta av böckerna var sannolikt tryckta på handgjort papper, kanske alla. För detta var precis i skarven mellan två tekniker – handgjort och maskintillverkat.

Vad vet vi då om produktionen och försäljningen? Från Kommerskollegiets årsberättelser över fabriker kan vi se att åren runt 1812–1815 tycks ha varit framgångsrika liksom 1820–1840-talet, med en riktig topp år 1843. Då tillverkades 6436 ris papper i kvaliteterna skrivpapper, konceptpapper, kardus och makulatur. Intäkterna för detta var 6145 Riksdaler Banco vilket motsvarar ungefär 718 000 kr i dagens penningvärde (Edvinsson and Söderberg ; Edvinsson 2013). 1858-1880 var produktionen fortfarande relativt hög för att mot slutet av 1880-talet dala till en tredjedel. 1857 ser ut att vara det sista år man tillverkar skrivpapper i Ösjöfors. Var produktionen stor? Vid en jämförelse med tillverkningen vid 21 andra pappersbruk i Kalmars och Östergötlands län 1831 och 1850, ser man att Ösjöfors var bland de mindre bruken. Men det fanns flera andra bruk med ungefär samma produktion. (Red. Clemensson 1944).

Om avsättningen för papperet vet vi dock just inget alls utom att man, enligt en arkivuppgift från Tekniska museet, 1926 sålde mest till Norrköping. Pappersprisera var då 4.50 kr för ett ris växtpapp, 7 kr för ett ris kardus, 40 öre för ett kg bokbinderipapp och 20 öre för ett kilo väggpapp.

Ett citat hämtat från prosten Peter Magnus Rydholms minnen från Strömsholms pappersbruk i Södra Strömhult i Halland får också exemplifiera att försäljning av papper kunde kräva kreativitet och okonventionella metoder (Jerkeman 2012). Vi kan ju bara gissa men kanske gick det till på liknande sätt i Ösjöfors.

»Jag skall nu anföra något om min fars affärer. Redan 1838 började han sina resor till Göteborg. Där funnos i trakten tre pappersbruk: Strömhult, Höljeryd och Rydö. Deras tillverkning var olika, så att, om man ville vara sorterad, måste man köpa på alla tre ställena. Han gjorde så, han köpte så att han hade ett fullt lass, och så gaf han sig iväg och körde hela vägen till Göteborg, och här sålde han papperet med någon förtjänst. På hemvägen tog han med sig snus och tobak af olika slag. Och detta lämnade han i kommission på olika ställen utmed vägen, utom hvad han tog med sig hem för grannarnas behov. Småländningarna ville ha Fiedler och Lundgrens snus, men Halländningarna ville ha Lindström och Brattbergs, därför köpte han af båda sorterna. Så snart jag var så pass gammal, att jag dugde till det, och det var rätt tidigt, var det min uppgift att följa med till Strömhult,

Höljeryd och Rydö för att öppna grindarna. Resorna till Göteborg företogs tre gånger om året, i april, juli och oktober. Lämplig tid före Göteborgsresan gällde det att vid besök i de nämnda bruken göra upp om inköp av papper. I Höljeryd och Rydö gick det jämförelsevis lätt och tog på hvardera stället endast en dag. Men i Strömhult var det annorlunda. Karl Kjellman hade aldrig brådtom, och det var inte ovanligt, att vi uppehöll oss där en hel vecka, innan gubbarna fingo sina affärer uppgjorda... I Göteborg var det min uppgift att med pappersprofver gå

Vid mangårdsbyggnadens entré ses några av de sista invånarna i Ösjöfors medan bruket ännu var i drift. De omnämns vidare på s. 78. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

omkring till affärerna och bjuda ut papper. Till de gamla fasta kunderna gick far själf.«

Finns det några handlingar bevarade där man använt papper från Ösjöfors? Jo det finns faktiskt några exempel bevarade i Landsarkivet i Vadstena. De inledande registren i böcker från såväl stads- som landsförsamlingen i Vimmerby från 1810-talet, liksom en del register i Rumskulla, församling var skrivna på papper från Ösjöfors. Dessutom var husförhörsböckerna i Rumskulla socken från 1801–1803 och 1815–1819 helt igenom skrivna på Ösjöforspapper. Att papperet kommer från bruket kan härledas genom papperens vattenmärke (Karlsson 1966). En sida från husförhörsboken 1801–1803 på s. 74. Just denna sida har ett vattenmärke som användes i Ösjöfors från 1795.

ETT FRUSET ÖGONBLICK

Från Althins resa 1926 finns även fotografier bevarade. I vissa fall stod han själv bakom kameran, i andra har bilder samlats in via honom. Stillbilder skulle enligt avtalet med SF även ha tagits i samband med filminspelningen men det blev aldrig av. På bilden (s. 77) från Ösjöfors fotograferad utanför mangårdsbyggnaden sitter en grupp människor. Kommer man till Ösjöfors idag känner man genast igen bänkarna och brandskyddsmärket ovanför dubbeldörrarna. För flera av människorna på bilden är detta kanske det enda fotografi de förekommit på överhuvudtaget.

Bilden kan dateras till 1922–24 då Ydrebanan byggdes. Dragningen gick helt nära Ösjöfors. Det var en kort parentes i bygdens historia eftersom denna järnväg lades ner redan 1940 på grund av ekonomiska problem. På bänken till vänster sitter Karolina Bergholm född 1844 och intill henne ser vi Carl Ludvig Bergholm, mannen med de kraftiga polisongerna. Han var född 1833 och alltså cirka 90 år gammal på bilden. Han var den som inledde epoken Bergholm i Ösjöfors 1867. På den andra bänken sitter grannen Karolina Lindström, född 1841, tillsammans med Albin Bergholm, född 1869, i Borsalinohatt och kostym. Han var tillsammans med sin bror Ernst, född 1884, den siste pappersmakaren i Ösjöfors. Framför honom på trappan sitter deras systrar Ester och Emilie, födda 1878 respektive 1881. Syskonen Emilie och Albin var de som bodde kvar längst i Ösjöfors.

I dörröppningen står Anna Kittel, som var kokerska vid rallarnas förläggning under banbygget. Mannen i benlindor och hatt till vänster är banmästare Jehander och strax intill syns fru Jehander och parets dotter. Längst ut till höger står en okänd järnvägsarbetare. Herrarna bär kostym. Fru Jehander har den för 1920-talet så typiska korta kjollängden på sin klänning. De övriga kvinnorna bär fotsida kläder, de äldre har sjalett runt huvudet. Hur skulle det ha sett ut om man fångat invånarna i Ösjöfors på bild 50 eller 100 år tidigare, då bruket beboddes av 20–30 personer och papperstillverkningen var så mycket mer omfattande? Bilden finns i Tekniska museets arkiv och har beteckningen DIG15028.

ÖSJÖFORS I SKALA 1:20

1952 fick Tekniska museet besök av den amerikanske affärsmannen Lessing J. Rosenwald. Ett möte ordnades med Torsten Althin, som visade museet för den amerikanske gästen. Resultatet av besöket blev en donation till Tekniska

Tekniska museets verkmästare och modellbyggare Arvid Ericsson under arbetet med att tillverka en modell av Ösjöfors handpappersbruk i skala 1:20 år 1953. Han håller sin hand över taket till valsstugan med holländaren. I förgrunden packkammaren och längst bort verkstugan där papperet formades och pressades. Längst till vänster en låda med material som återstår att montera. Att använda modeller för att åskådliggöra tekniska processer på museer låg i tiden och var något som Torsten Althin även använde sig av redan vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

museet på 2500 dollar och en inbjudan till USA. I Torsten Althins tackbrev omnämns att en av de prioriterade åtgärderna man kan satsa på tack vare donationen är att ta fram en modell av Ösjöfors. För ändamålet engagerades museets egen verkmästare och modellsnickare Arvid Ericsson, som kan ses i arbete på bilden ovan. Modellen i skala 1:20 gjordes i trä, som delvis hämtades från Ösjöfors, och den visar pappersbruksbyggnaden i sin helhet. Några träpinnar som gestaltade ved kom från Ösjöfors. För insamlingen av pinnarna och frakten till museet fick fru Söderholm, som då bodde på bruket, motta 10 kr.

Genom denna modell kan man få en ganska

god bild av hur pappersbruket såg ut. Arvid Ericsson har haft hjälp av såväl fotografier, den ovan nämnda filmen, den tidiga dokumentationen från 1926 och uppmätningsritningar som museet lät ta fram på 1930-talet. Modellen var också ett sätt att mer hanterligt ta hand om och berätta om industriminnet.

Modellen visar enligt bilden nedre våningen i pappersbruket. Modellmakaren håller sin hand på vattenrännan där vattnet från Stångån passerar och han blickar på bilden ut över valskistan. Modellen blev klar 1953 och under mer än sextio år ingick den, något oegentligt, i en utställning om teknik i skogsnäringen. Men modellen illustrerade förhållandena tiden innan det träbaserade papperet började bli vanligt. Allt papper som tillverkades fram till och med 1830-talet, då pappersmaskinen lanserades, var ju gjort för hand.

Intressant i sammanhanget när det gäller denna donation är att Lessing J. Rosenwald, förutom att han var affärsman och delägare i Sears, Roebuck and Company, också hade anknytning till Tekniska museet i Chicago, som 1933 grundats av Lessings far, affärsmannen och filantropen Julius Rosenwald. Inspiration till museet hade han fått vid ett besök på Deutsches Museum i München 1911 tillsammans med sin son. Deras intresse fångades av museets utställningar och interaktivitet och detta tycks ha varit den tändande gnista, som fick dem att starta ett liknande i USA. Tekniska museet i Stockholm var ju också inspirerat av Deutsches Museum, så man kan lätt tänka sig att Althin och Rosenwald hade mycket att tala om. Rosenwald var också en passionerad boksamlare av rara böcker och kanske ville Althin just därför satsa en del av donationen på ett sammanhang knutet till handgjort papper. Modellen har föremålsnummer TM 26411.

UR DVALAN

1964 gjorde en grupp pappersmakare från Tumba en resa till Ösjöfors. Väl framme blev de bestörta. Bruket hade uppenbarligen inte underhållits på länge och upprustningsbehoven var skriande. Gruppen lyckades få pressen intresserad och snart rapporterade tidningarna om förfallet i Ösjöfors och att det oersättliga kulturminnet var hotat. Den här sortens PR skulle Torsten Althin inte ha uppskattat.

Med medel från AMS, Landstinget i Kalmar län, Svenska Pappersbruksföreningen, Smålands Kraft AB, Sevede härads kommun, AB Brusafors-Hällefors och Silverdalen startade ett upprustningsprojekt för att återställa bruket. Man vinnlade sig om att bevara det ursprungliga så att bruket skulle få samma utformning som det tidigare haft. 1965 återinvigdes Ösjöfors handpappersbruk och över tusen personer – ortsbor, pappersbrukschefer, museifolk och Rumskulla hembygdsförening samlades. Ösjöfors blev ett besöksmål, ett arbetslivsmuseum och det blev en minnenas plats, en verklig tillgång för bygden. Återigen betonades det nationella kulturarvet men nu också det lokala. Hembygdsföreningen ansvarade för driften av pappersbruket som museum men Tumba bruks engagemang kvarstod också i många år.

Under slutet av 1970-talet höjdes ambitionerna då guider från Konstfack och Konsthögskolan i Stockholm engagerades sommartid för att hålla visningar och demonstrera pappersstillverkning i Ösjöfors. Tekniska museet önskade ett breddat och mer lokalt förankrat ansvar

för Ösjöfors och som en följd av detta bildades Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk 1984, med syfte att vårda, underhålla och visa bruket. Stiftare var Tekniska museet, Vimmerby kommun, Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningen och Mo och Domsjö AB i Silverdalen. Tekniska museet kvarstod som ägare men driften togs över av stiftelsen och kommunalrådet i Vimmerby kommun, Bengt Johansson, valdes till ordförande, en roll han behöll i närmare 20 år. Han efterträddes av Harry Karlsson som ordförande fram till avvecklingen.

Efter stiftelsebildningen följde en rad omfattande upprustningsarbeten där bland annat bruket och mangårdsbyggnaden renoverades. Varje åtgärd skedde i nära samarbete med länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum och Vimmerby kommun. Utöver detta lades många timmar av ideellt arbete ner av människor i bygden.

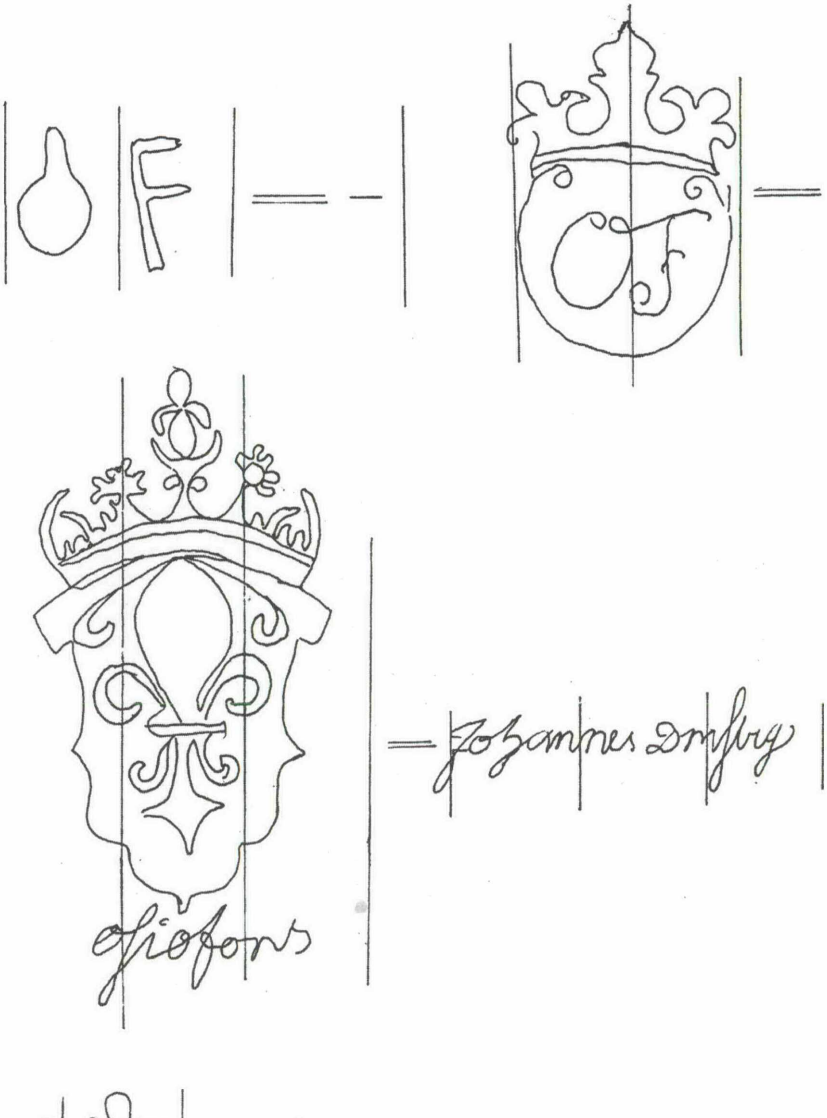
När visningsverksamheten fick fastare former blev Ösjöfors ett uppskattat besöksmål och hade ungefär 3 000–4 000 besökare varje sommar, mest familjer och grupper. De flesta var svenskar men även utländska besökare hittade dit, särskilt tyskar och holländare.

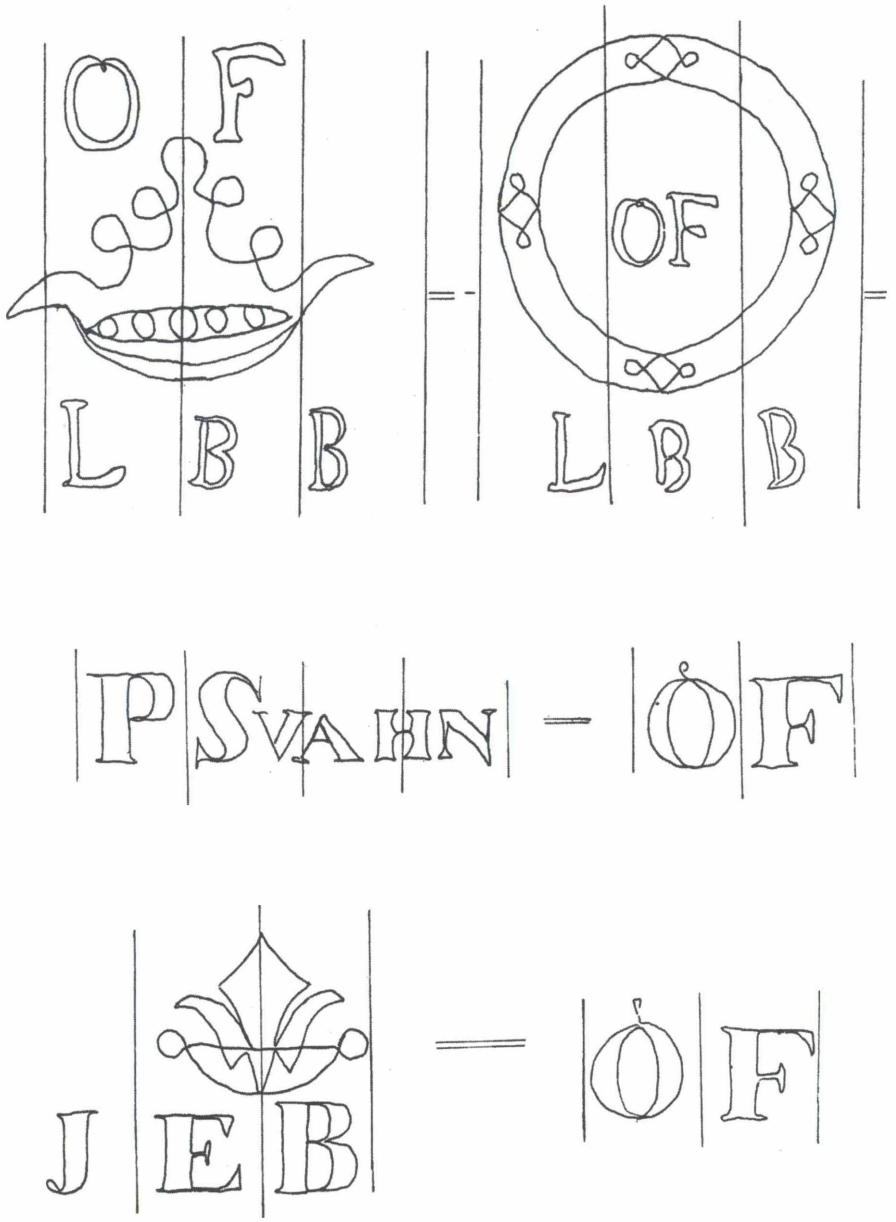
LE LIEU DE MÉMOIRE RELANCÉ

Platsen, filmen, dokumentationen, pappersformen, fotografiet och modellen är viktiga källor för att försöka förstå vad Ösjöfors var och hur det blev ett minne. Dessa källor är särskilt viktiga nu när pappersbruksbyggnaden är borta och vissa delar av livet och arbetet i Ösjöfors för alltid är glömda. Däremot kan den miljö kring Ösjöfors som införlivades med bruket på 1970-talet och upphöjdes till byggnadsminne 1993, istället erinra oss om det som varit och få oss att se på det med nya ögon. Och det är en process som redan börjat. Kort efter branden i Ösjöfors startades som vi sett ett projekt för att hitta nya vägar för Ösjöfors. Vimmerby kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län, Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk och Tekniska museet etablerade ett samarbete med just detta syfte. Utredningar gjordes för att hitta scenarier för framtiden och ett EU-projekt sattes igång som innefattade både utvecklingsplaner, byggnadsvård och aktiviteter för allmänheten. Ett lokalt engagemang blev märkbart i Ösjöfors på ett sätt som man inte sett på många år. Ösjöfors hade blivit en angelägenhet för de kringboende på ett helt annat sätt än tidigare: Ösjöfors, som en del av dem själva.

Branden hade dock förändrat allt när det gällde industriminnet Ösjöfors och efter flera års utredande konstaterade Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk att ändamålsparagrafen om att vårda, underhålla och visa den värdefulla egendomen inte längre kunde följas. Stiftelsen avslutades därför genom permutation av Kammarkollegiet. Med anledning av detta såldes de kvarvarande fastigheterna.

Idag har en ung familj tagit över Ösjöfors och är på god väg att omdefiniera platsen Ösjöfors minne. Le lieu de mémoire est relancé. Vad jag vet har det inte varit några fler hårda knackningar på dörren.

F
GB
OF

Ett urval av vattenmärken från Ösjöfors insamlade av pappershistoriker Gösta Liljedahl. Till vänster vattenmärke med initialerna OF (Ösjöfors) från 1780, intill detta OF på en sköld daterat 1781. Under dessa brukets vattenmärke med lilja från 1795 och pappersmakare Johannes Dristigs vattenmärke från samma tid. Längst ner till vänster Ösjöfors vattenmärke från 1798. Det är det vattenmärke som finns bevarat i husförshörsboken på sid 74. Intill pappersmakare Gustaf Bomans vattenmärke från omkring 1800. Höger sida: två vattenmärken utan årtal. I mitten pappersmakare P Svans vattenmärke från någon gång mellan 1820 och 1837 då han var verksam i Ösjöfors. Längst ner pappersmakare Johan Edbergs vattenmärke från 1818.

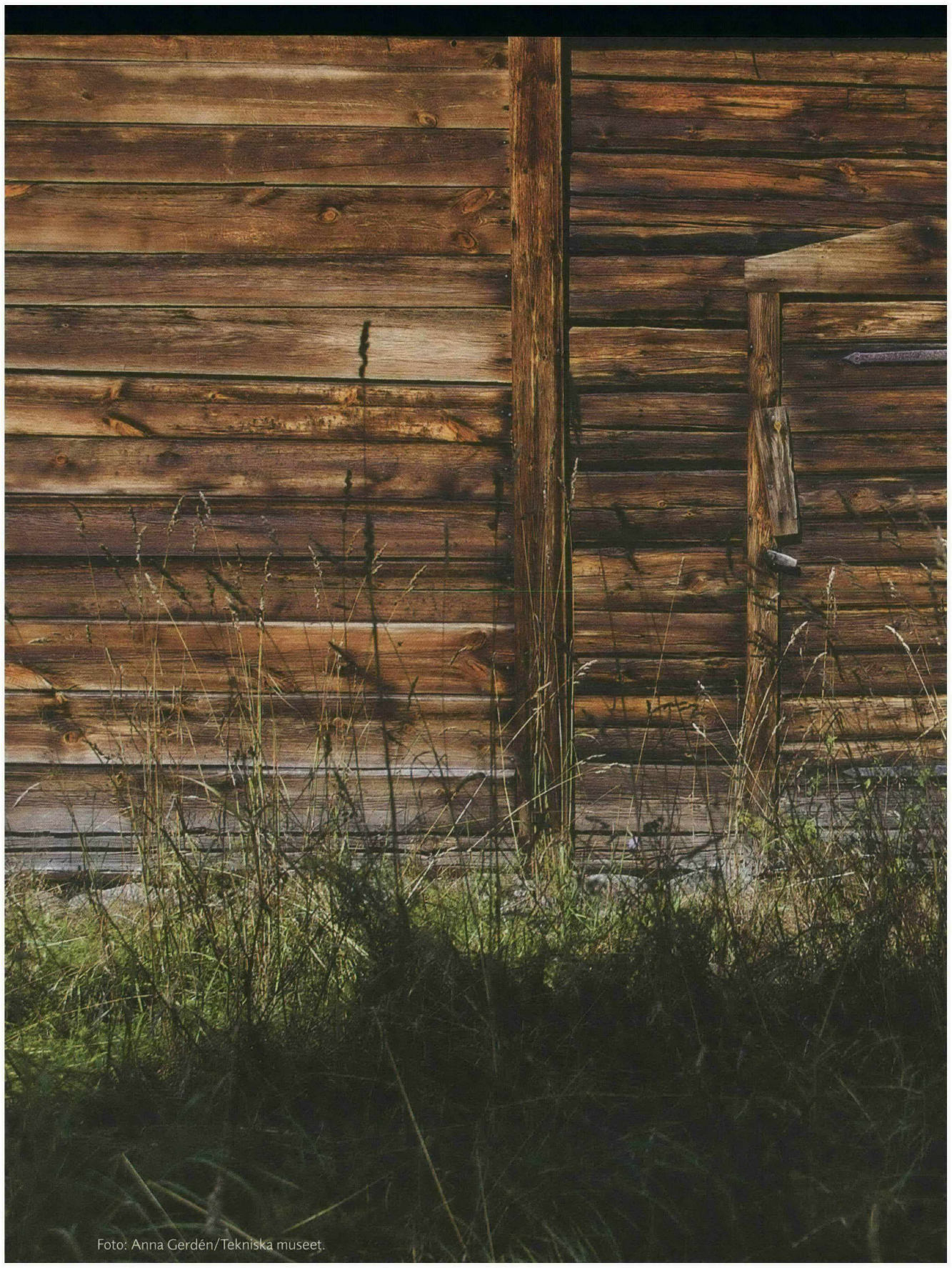
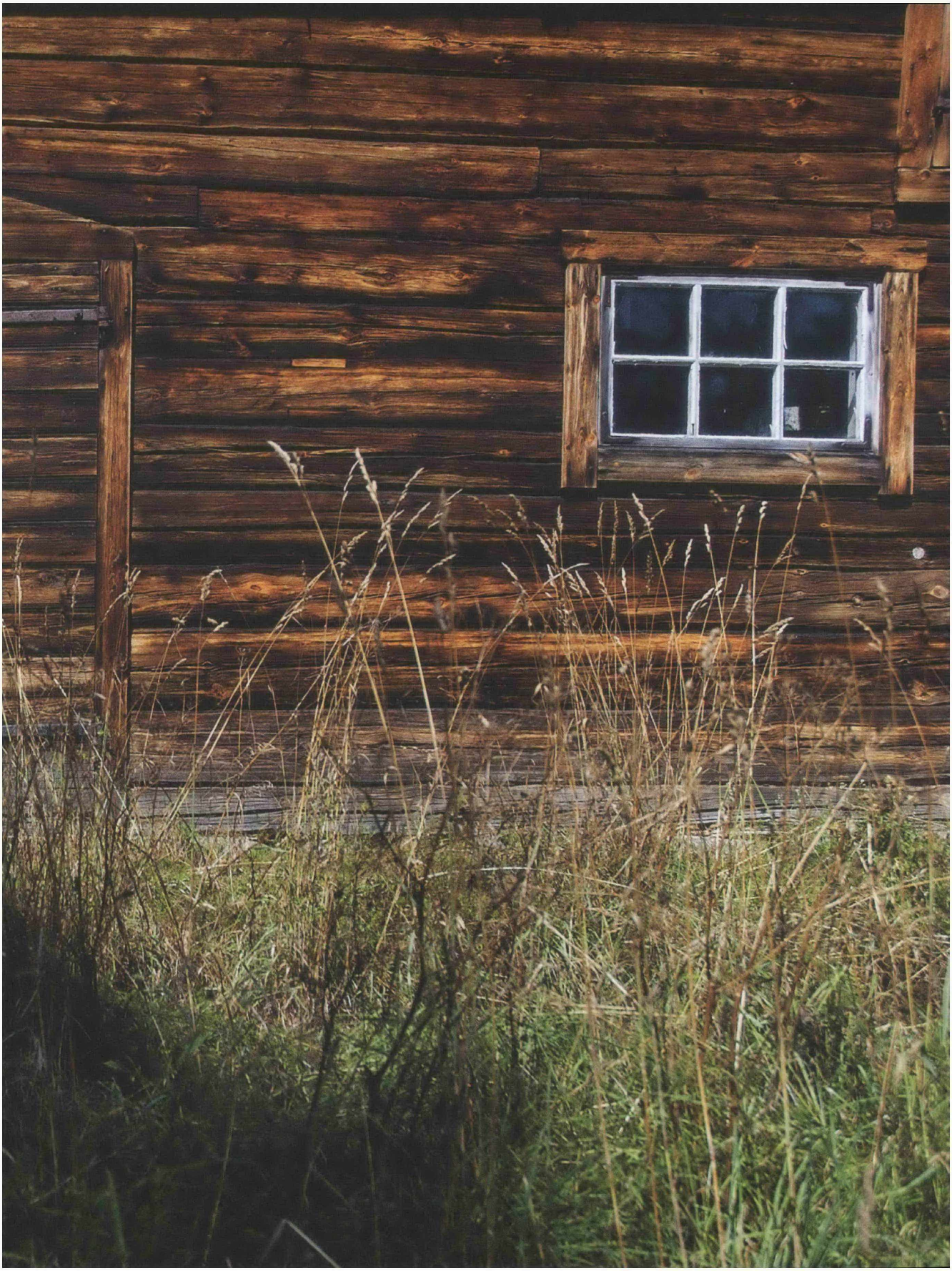

Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Örjan Molander

Bebyggelsen vid Ösjöfors

I BÖRJAN AV JUNI MÅNAD är det skolavslutningstider och under lång tid var det också årsmötestid för Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk. Vi kom från olika håll i Sverige och samlingspunkten var mangårdsbyggnadens trädgård där vi visste att landgång, öl, kaffe och kaka väntade. Under många år deltog någon av kollegorna på Kalmar läns museum i årsmötet, ibland kanske lite motvilligt, men deltagande krävde närvaro – 18 mil norrut.

Bilen satte fart och snart hade Ålem, Högsby, Mörlunda, Storebro, Vimmerby och Åbro passerats. Färden fortsatte genom tallskog, hyggen och planteringar och när Ventzelholm nalkades visste man att det var dags att vara uppmärksam. Efter ytterligare någon kilometer stupar det brant ner mot ån på vänstersidan och vägen går ner i en svacka. Just där, vid den brunvita skylten, ser man avtagsvägen till industriminnet Ösjöfors handpappersbruk, över dammen och så en tvär sväng till vänster in på grusvägen, förbi Svenska turistföreningens utslitna gamla emaljskylt som antyder att Ösjöfors varit ett visserligen litet, men ändå lockande besöksmål sedan flera decennier tillbaka.

Grusvägen smalnar av men går snörrätt fram genom lingonmarkerna. Ösjöfors är alldeles nära men det är definitivt ingen stor pampig allé som leder fram, utan snarare känslan av att komma in på bakgården. Bilen är strax parkerad och den korta promenaden leder fram till gårdsplanen. Tystnaden bryts bara av fågelkvitter, åns brusande vatten och kanske lite småsorl bland några besökare, guider eller hantverkare. Första upplevelsen av Ösjöfors går inte någon obemärkt förbi. Stillheten och vattnet accentuerar den välbevarade och unika bebyggelsemiljön. De gråbruna timmerhusen står fritt placerade kring en gårdsplan och ser kanske lite övergivna ut. Mangårdsbyggnaden tronar ändå stor och ståtlig, med sitt stora brutna tegeltak, bakom stenmur, gärdsgård och syrenhäck. Mitt emot låg själva pappersbruksbyggnaden. Gråbrun, lite sned och med tak i olika höjder. Den hade ingen som helst likhet med senare tiders fabrikslikнande bruksbyggnader, utan var med stor tydlighet en del av det förindustriella Sverige; enkla bruksbyggnader av skilda slag växte upp där vattnet gav kraft åt maskiner, och människorna fick försörjning och levebröd. Det

som idag uppfattas som periferi kan med en resa i tiden leda tillbaka till en tid då Ösjöfors med omnejd var som ett litet centrum med en inte så liten befolkning, industrier, butiker och till och med järnväg under en kort period.

BYGGNADSVÅRD MED UTMANINGAR

Ända sedan 1920-talet har Ösjöfors varit ett nationellt uppmärksammat teknikhistoriskt monument och hade väl varit så än idag, om inte den olycksaliga branden den 27 augusti 2005 förstörde bruksbyggnaden. Under alla år har en stor skara människor på olika sätt, och under Tekniska museets paraply, bidragit till vården och förvaltningen av bruksmiljön. Rumskulla hembygdsförening ansvarade under lång tid för skötsel och visningar och från 1984 var det Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk med dess stiftare och styrelse som ansvarade för bruket.

Årsmötestillfällena i juni var en minsta gemensam nämnare för kontinuitet och kontakt. Länsmuseet i Kalmar län var många gånger adjungerat vid årsmötestillfällena och under hand utvecklades ett allt större intresse för bruket, dess bevarande, historia och utveckling. Från att ha haft fokus på vård- och upprustningsåtgärder ökade intresset och besöken vid bruket blev tätare.

De stora upprustningsåtgärderna på 1960–70-talet räddade bruket från förfall och hela tiden krävdes nya insatser för att vidmakthålla dels kärnområdet med bruksbyggnad, pappersmagasin och mangårdsbyggnad, dels de övriga byggnader som finns i miljön kring mjölnarbostaden och en del ytterligare uthus och markområden. Mer eller mindre uttalat har det varit en ambition att bevara den särpräglade miljön med karaktär av 1800-tal som finns dokumenterad i den fina svartvita filmen från 1920-talet. Den blev som en sorts likare för hur Ösjöfors skulle te sig för de nutida besökarna.

Vården av byggnaderna har inneburit en hel del utmaningar. Den största och mest kostnadskrävande var och är de stora ytorna med spåntak. Spåntaken eller »sticketaken« som de också kallas, krävde och kräver återkommande underhåll. Det blev också allt svårare att hitta personer med hantverks- och materialkännedom för resultat med högsta kvalitet. Tillsammans med bymiljön Stensjö by i Oskarshamns kommun har Ösjöfors varit som en relikt från den tid, då landsbygdens byggnader i stor utsträckning var skyddade med spåntak.

En annan utmaning har varit att vidmakthålla den grånade miljön med dess ålderdomliga karaktär. En del av byggnaderna visar spår av att ha varit rödfärgade men färgen har för länge sedan tvättats bort av väder och vind. Omålade hus klarar sig i norrlandsklimat eller där högsta virkeskvalitet borgar för med tiden väderpinade fasader utan accelererande rötangrepp. Ösjöfors har ingen fördel av klimatet, men virkeskvaliteten i husen har i många fall visat sig vara den yppersta. Skogskunniga personer pratar om »Vimmerbytall« som ett kvalitetsbegrepp och det är väl känt, att Rumskullaskogarna ännu en bit in på 1900-talet var milsvida och fulla av storvuxen tallskog. En liten del finns ännu kvar och kan upplevas i den närliggande Norra Kvills nationalpark. För att förlänga livslängden på såväl spåntaken som fasaderna valde vi att behandla dem med trätjära, en traditionell produkt, men egentligen inte typisk på spåntak och fasader i Ösjöfors. Det var snarare en kompromiss och ett

sätt att vidmakthålla den ålderdomliga karaktären och samtidigt förlänga livslängden på tak och fasader.

Kanske var det stiftelsebildningen som gjorde att intresset för Ösjöfors ökade på regional nivå. Länsstyrelsen svarade upp med att meddela att de ansåg miljön vara av nationellt kulturhistoriskt intresse och så kallat »synnerligen märklig«. Ösjöfors kvalade därmed in i den begränsade skara bebyggelsemiljöer som kan kallas byggnadsminnen. Diskussioner och förhandlingar ledde fram till att Ösjöfors handpappersbruk skyddades enligt kulturminneslagen och förklarades som byggnadsminne 1993.

Detta sammanföll med en tid med ökande nationella resurser till byggnadsvården. Dessutom tillkom särskilda medel för att hejda den accelererande arbetslösheten bland byggnadsarbetare. Kort sagt öppnades möjligheter för fler statligt stödda vårdinsatser. Trots generösa bidrag från länsstyrelsen och möjlighet att ta in hantverkare med arbetsmarknadspolitiska stöd från Arbetsförmedlingen återstod alltid utmaningen att klara egenfinansieringen. Styrelsen och huvudmännen ställdes inför utmaningar men klarade av att matcha de möjligheter som de statliga bidragen gav. Stora arbetsinsatser gjordes inte minst av stiftelsens ordförande tillika kommunalrådet i Vimmerby, Bengt Johansson och under många år var byggnadsingenjör Gunnar Sääf från Vimmerby den som på plats planerade insatser av skilda slag.

UNDERSÖKNINGAR GAV NY KUNSKAP

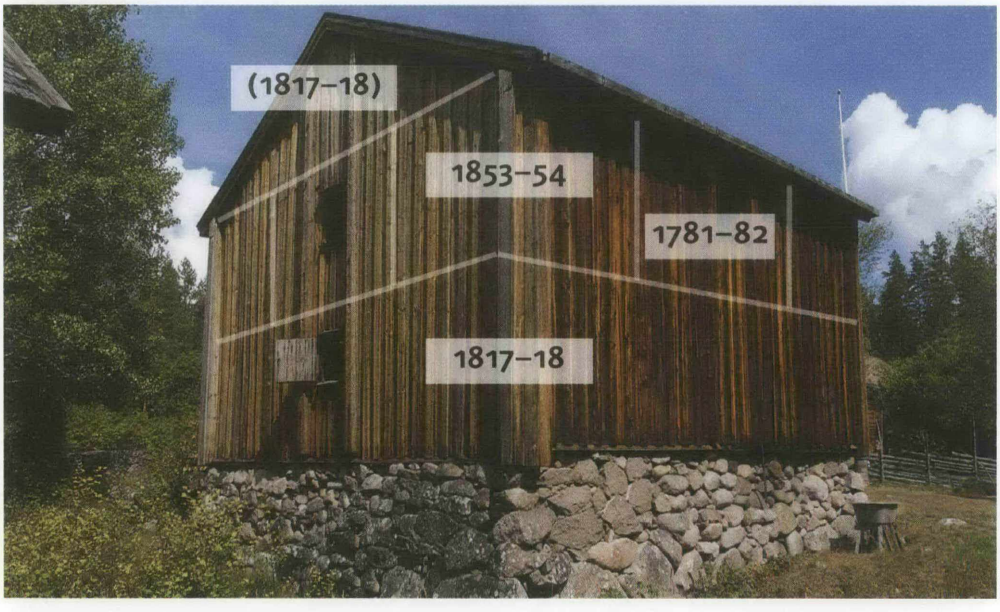
Vid underhålls- och restaureringsarbetena deltog en byggnadsantikvarie från länsstyrelsen eller länsmuseet. Våra vakande ögon följde arbetet och gav råd om varsamma vårdåtgärder i samklang med byggnadernas karaktär. Ibland gjordes insatser som gav möjlighet att öka kunskapen om såväl de enskilda husen som hela bebyggelsemiljön. Tekniska museets personal var ofta lika vetgiriga som nyfikna och uppmuntrade gärna insatser för att bringa klarhet och fånga ny kunskap om Ösjöfors. Ett exempel var när vi hittade flera olika lager äldre papptak under tegeltaken på mangårdsbyggnaden. Prover skickades för olika sorters analyser. Nog var vi flera som då lockades av att återställa papptaket på mangårdsbyggnaden istället för det befintliga tegeltaket. Huset hade från början varit täckt med brädtak och papptaken hade tillkommit senare. Slutligen nöjde vi oss med att dokumentera de olika lagren med papptak och ta in några prover till länsmuseets samlingar. Vi konstaterade ändå att den mesta uppmärksamheten hade ägnats åt själva papperstillverkningen och åt husens löpande underhåll. Vi insåg att husen bar på en hel del kunskap som kunde berika vår egen och besökarnas upplevelse av Ösjöfors.

Ösjöfors handpappersbruk har inte sin grund i en medeltida by eller motsvarande, utan är en nyanläggning av Lars Dristig från 1777, då han fick tillstånd att anlägga Ösjöfors handpappersbruk vid Stångån i Rumskulla socken. I arbetet med att försöka förstå de olika byggnadernas tillkomst och förändringshistoria har det funnits en avgörande skriftlig källa – brandförsäkringen. År 1794, på sonen Samuel Dristigs begäran, brandförsäkrades bruksbyggnaden och mangårdsbyggnaden. Trots att det inte finns några tillhörande ritningar eller kartor kan man, av den förhållandevis detaljerade beskrivningen i brandförsäkringen, ganska väl förstå

Bruket har rustats upp genom åren med traditionella metoder. Här hyvlade stickspån som bland annat använts till ladugårdens tak. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet. ►

Dateringarna utfrån de dendrokronologiska undersökningarna av bruksbyggnaden, mangårdsbyggnaden, pappersmagasinet och mjölnarstugan gav svar men väckte också nya frågor. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet och Kalmar läns museum.

1854–55
1851–52

1854–55
1791–92

hur husen såg ut och var de var placerade.

Under ett tiotal år på 1990- och 2000-talet genomfördes etappvisa dendrokronologiska undersökningar i Ösjöfors. Borrkärnor från timmerstommarna gav möjlighet till analys av årsringar och därmed datering av fällningsåret på timret som använts i husen. På det sättet har dateringar gjorts av mangårdsbyggnaden, pappersmagasinet, bruksbyggnaden och mjölnarbostaden. Resultaten har gett värdefull ny kunskap som kan tolkas tillsammans med uppgifter i brandförsäkringen, studier av de bevarade husen och de uppgifter som finns om ägare och boende på Ösjöfors.

De sammantagna resultaten tyder på att det har varit två större ny- och ombyggnadsperioder på Ösjöfors, dels 1770–1790-talet och dels 1850-talet. Låt oss följa husens historia och se vilken bild vi kan få av miljön.

MANGÅRDSBYGGNADEN OCH PAPPERSBRUKSBYGGNADEN

Det var alltså år 1777 som trumslagaren och bonden på den närliggande Norrhults gård, Lars Dristig fick privilegium att anlägga Ösjöfors handpappersbruk, vilket sonen Samuel Dristig var den förste att bebo. Men hur angelägen var han att komma igång med tillverkningen och när byggdes husen? Den dendrokronologiska undersökningen av mangårdsbyggnaden visade ett entydigt svar. Timret till bostadshuset var fällt samma vinter, 1777–78. Det kan antas att han sedan sätter igång att bygga tämligen snabbt och kanske står huset klart omkring 1780. Brandförsäkringen som upprättades först 1794 beskriver bostadshuset i detalj, med mått och uppgifter om antal dörrar, fönster, spisar, takmaterial etc. Vi kan snabbt konstatera att Samuel Dristigs hus är sig likt sedan den tiden.

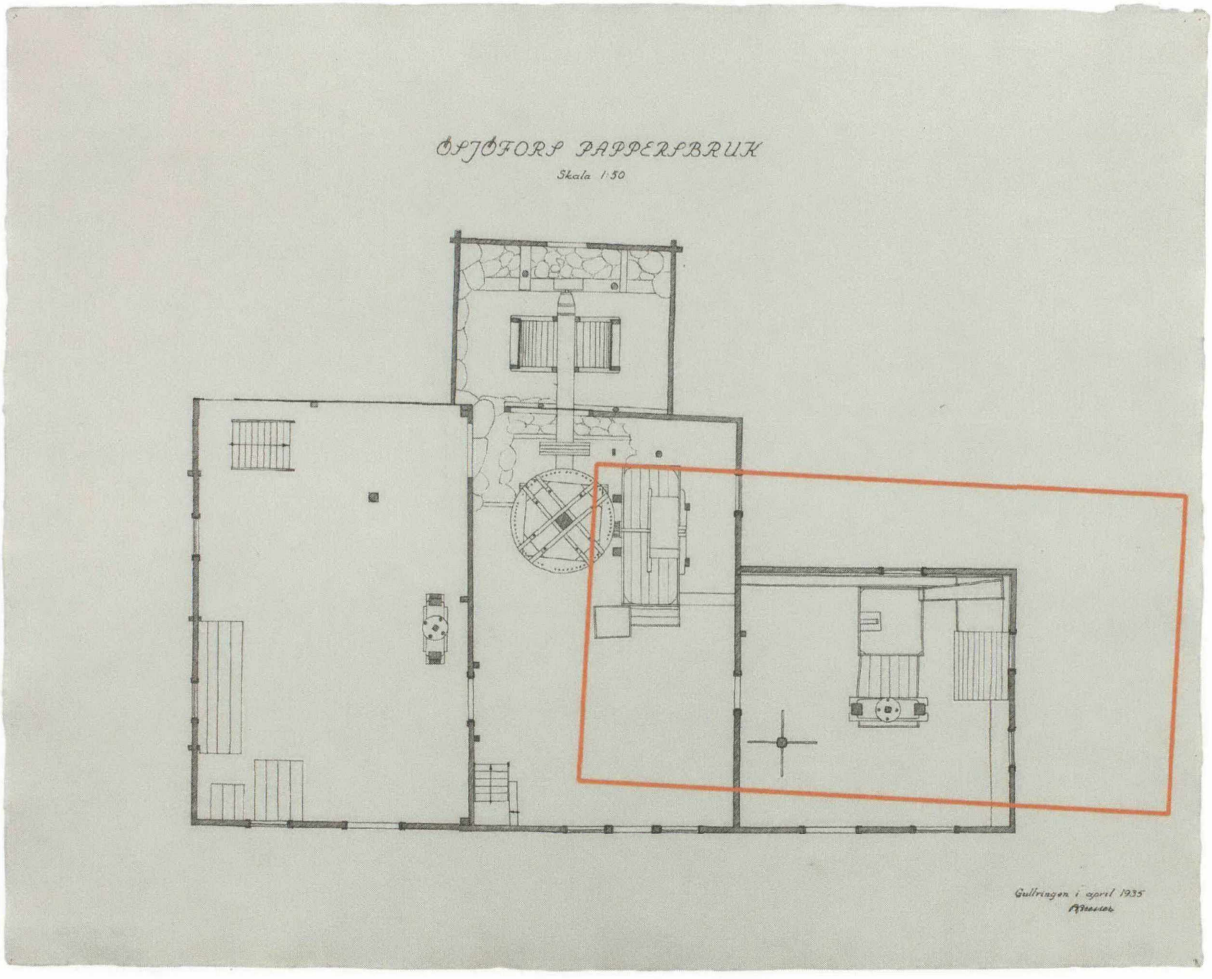
Försäkringen beskriver också själva pappersbruksbyggnaden och anger på samma sätt mått över själva huset och avstånd till ån och till mangårdsbyggnaden mittemot. Ösjöfors har ibland beskrivits som Nordens äldsta bevarade handpappersbruk. Det var korrekt men nästföljande dendrokronologiska undersökning visade att det inte var liktydigt med epitetet Nordens äldsta handpappersbruksbyggnad. Redan före branden kunde man lätt se att pappersbruksbyggnaden inte var uppförd i en etapp utan hade förlängts mot öster. Utan närmare reflektion hade vi nog trott att den västra delen var från 1700-talet och att den östra var en tillbyggnad från 1800-talet. Ingen hade jämfört måttuppgifterna i brandförsäkringen med själva byggnaden på plats.

Efter branden 2005 togs dendroprover i de få bevarade delar som fanns kvar av timmerstommen. Vi blev förvånade när analysresultatet kom. Timret i den östra delen var fällt vintern 1851–52 och timret till den västra delen vintern 1854–55. Alltså två närliggande men ändå åtskilda byggnadsetapper och där definitivt ingen av dem var från 1700-talet.

Resultatet gav alltså en hel del svar om den byggnad som brann upp men ställde samtidigt fler frågor om Samuel Dristigs sedan länge rivna bruksbyggnad från 1700-talet. Mer detaljerade studier av brandförsäkringen visade att Dristigs bruksbyggnad hade varit en stor rektangulär byggnad under sadeltak. Avståndsangivelserna visade att den legat på i stort sett samma plats som den nedbrunna byggnaden. Fanns det några spår kvar i marken efter Dristigs byggnad och i så fall var och vilken sorts? Med dessa

Dåvarande ordföranden i Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk Harry Karlsson mäter upp platsen för pappersbrukets ursprungliga placering. Foto: Kalmar läns museum.

Planritning av Ösjöfors handpappersbruk med valsstugan där massan maldes, verkstugan där papperet formades och pressades och packkammaren där papperet gjordes klart för leverans. Den röda markeringen visar pappersbrukets ursprungliga placering och storlek. Ritning av Bengt Bresser från 1935, ungefärligt kompletterad av Örjan Molander. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

frågeställningar för ögonen och uppgifterna om måtten med sig var det lätt att hitta de gräsövervuxna resterna av murstocken och åtminstone två av fyra hörnstenar. Platsen för Dristigs bruksbyggnad ligger strax väster om, och är delvis överlappande den nedbrunna byggnadens.

MJÖLNARSTUGAN

Brandförsäkringen tar bara upp och beskriver dessa två byggnader men i avståndsangivelserna finns även uppgift om att bruksbyggnaden låg » ...141 alnar i Wester från en nyligen upbygd mindre stugubyggnad«. Den byggnaden beskrivs inte närmare och ingick därmed inte i försäkringen.

Detta leder oss till den tredje dendrodateringen – mjölnarstugan. Stugan var på 1990-talet i ett eländigt skick och blev ett allt större huvudbry för stiftelsen. Vad göra – riva eller restaurera? Men vad var det egentligen för hus och vad hade huset levt för liv med alla sina om- och tillbyggnader. Dendrodateringen gav återigen klart besked. Den östra halvan av huset var byggd med timmerstockar fällda vinterhalvåret 1791–92. Vi hade alltså funnit den »nyligen uppförda mindre stugubyggnaden«.

Stugan bestod vid den tiden endast av köket och den lilla kammaren. På vinden mot den tillbyggda delen finns det grånade gavelröstet ännu kvar och visar att huset då hade en ovanlig och märklig form där de två gavlarna också utgjorde husets längsta sidor. Tänk dig dagens mjölnarbostad men ta bort den västra halvan. Kanske planerade man redan från början att bygga till huset, till något som mer renodlat liknade en så kallad enkelstuga med kök, kammare och (stor-) stuga. Om tillbyggnadstanken fanns från början så skulle det dröja länge innan den förverkligades. Dendroresultaten för den västra delen av huset visade att det var byggt med timmer fällt vintern 1854–55. Utöver dateringsresultaten konstaterades att stugan hade en stor mängd äldre bevarade byggnadsdetaljer och bedömdes ha ett betydande kulturhistorisk värde. Inledningsvis åtgärdades tak, fönster och de mest utsatta väggarna. Den skjulliknande, halvt rasade tillbyggnaden mot norr dokumenterades och revs. Det konstaterades att huset hade haft tre olika ingångar; två på norrsidan och en igensatt på södersidan. Den på södersidan visar ännu spår i fasaden av att ha haft ett skärmtak eller kanske troligare, en inbyggd brädfodrad farstu.

PAPPERSMAGASINET

Vi har nu förstått att de här tre husen har tillkommit på 1770–90-talen eller ny-, och tillbyggts på 1850-talen. Det fjärde huset – pappersmagasinet – visade sig ha en väsentligt mer komplicerad och svårtolkad historia med tre helt skilda dateringar på timmerstommen, dessutom byggt på ett säreget sätt. En möjlig tolkning är att pappersmagasinet fick sin nuvarande utformning under ny-, och ombyggnadsperioden på Ösjöfors på 1850-talet men att två äldre hus användes för att nå det resultatet. Bottenvåningens timmer och troligen gavelröstets är daterat 1817–18. Kanske byggdes pappersmagasinet då, på den här platsen, men i bara en våning. Vid brukets expansion på 1850-talet blev magasinet kanske för litet och höjdes en våning. Taket och gavelröstet plockades ner och en andra våning byggdes på, innan gavelröstet och taket lades tillbaka. Till den andra våningen

valdes en byggnadskonstruktion som många besökare på Ösjöfors har funderat över. På andra våningen i magasinet ser man att det är byggt med knutat timmer, men mitt på varje sida är det iskarvat med annat timmer. De fyra knutade partierna daterades 1853–54 medan de iskarvade delarna är daterade 1781–82. Det tolkas som att andra våningen byggdes på med nytt timmer omkring år 1854, kompletterat med användning av gammalt timmer. Kanske hade man brist på långa längder och valde denna märkliga lösning. Naturligtvis finns det andra tänkbara tolkningar. Det bör också poängteras att alla de dateringar som nämns ovan anger fällningsåret för timret. När timret sedan har använts kan vi bara gissa. I de flesta fall kan vi nog ändå vara tämligen säkra på att byggnationen påbörjades säsongen efter fällningsåret och inflyttning/användning kanske ytterligare ett eller några år senare.

Vid dendrokronologiska undersökningar tas proverna ur stockarna med hjälp av en borrmaskin och ett ihåligt 16 millimeters stålborr som går ända in till kärnan. Kvar efter borrningen finns ett hål i timret och en cigarettliknande stav med förhoppningsvis tydliga och bra årsringar som sedan analyseras och jämförs med referens från olika platser. Alla de prover som skickades från Ösjöfors visade att ståndorten var Vimmerby – det vill säga timmerstockarna var tagna i närheten av Ösjöfors. Det som också utmärkte proverna från Ösjöfors var virkets kvalitet. Med erfarenhet av 100-tals provtagningar i Kalmar län kunde vi konstatera att ingen annanstans har timmerkvaliteten varit högre. Virket var så tätvuxet och kådrikt att varje borrhål fick tas i etapper och brandvakt fick hållas en stund efter provtagning.

Vid Ösjöfors finns det fler byggnader än de som har beskrivits ovan men ingen av dessa har undersökts med dendrokronologi. Ladugården bedöms vara byggd under 1800-talets senare del, möjligen vid expansionstiden på 1850-talet. Bakom mangårdsbyggnaden finns en jordkällare. Det är inte orimligt att tro att den byggdes samtidigt med bostadshuset eftersom en jordkällare har en viktig funktion i hushållet. Dendroprovtagning skulle i båda fallen troligen kunna klargöra husens ålder.

INVÅNARNA I ÖSJÖFORS

Dendroundersökning må vara spännande och ofta ge klargörande referenser till husens ålder men det verkliga intresset kommer när kopplingen till dåtidens människor klarnar och något frågetecken kan rätas ut. En orsak till Lars Dristigs initiativ att anlägga pappersbruket var att två av hans tre söner sökte lämplig utkomst. Lars Dristig skrev sig som bruksägare, sonen Samuel som fabrikörson och efter några år är yngste sonen Johan pappersmakare vid bruket. Av husförhörslängden 1789–97 framgår att Samuel Dristig under denna tid flyttade från Norrhult till bruket. Kanske var den så kallade mjölnarbostaden från början inte bostad till någon mjölnare utan till en av sönerna? Den och andra frågor kanske får sitt svar i framtiden när någon har studerat ytterligare arkiv.

Samuel Dristig var kvar som bruksägare fram till sin död 1841 och år 1844 tillträdde Anders Bergholm som arrendator av pappersbruket. Anders avled redan två år efter inflyttningen men hans två söner Constans Malachius och Carl Ludvig övertog arrendet för att tillsammans inköpa bruket år 1867.

Brandförsäkringsmärket som sitter ovanför dörröverstycket till mangårdsbyggnaden kan knytas till brandförsäkringshandlingar vilka ger en god bild av bruket. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Sven Söderholm, den siste invånaren i Ösjöfors med anknytning till pappersmakarfamiljen Bergholm, här utanför sin bostad i mjölnarstugan. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

1850-talets expansion inföll alltså under den här perioden och man undrar vad som drev de två och vilka resultat som uppnåddes. Carl Ludvigs två söner Ernst och Albin fortsatte driften men i allt mindre skala fram till nedläggningen i november 1926. Fadern hade då avlidit i april året innan.

Carl Ludvigs maka Carolina och barnen Albin och Emily bodde kvar i Ösjöfors. Modern avled år 1933 och året efter sålde barnen Ösjöfors till Leonard och Elin Söderholm. Leonard, född i Ösjöfors, var son till Sven August och Mathilda Söderholm och Sven Augusts mamma Charlotta var syster till Constans Malachius och Carl Ludvig Bergholm.

Familjerna Bergholm och Söderholm var alltså nära släkt och båda var intimt förknippade med Ösjöfors. Sven August hade redan som 14-årig gesäll kommit till Ösjöfors. Efter några år på andra håll flyttade Sven August tillsammans med makan Mathilda och barnen tillbaka till Ösjöfors år 1871, där Sven August dels arbetade i pappersbruket och dels som mjölnare. Familjen kan då ha bott i mjölnarbostaden. År 1882 flyttade hela familjen till det närbelägna Ydrehammar. När Leonard och Elin köpte Ösjöfors 1934 flyttade de troligen in i mangårdsbyggnaden.

Leonard Söderholm avled år 1936 men Ösjöfors blev kvar i familjen Söderholms ägo till 1945 då gården (förutom pappersbruket) såldes till Ingenjör Erik Fagerholm vid Storebro Kraft. Det ingick då i försäljningsöverenskommelsen att Elin Söderholm skulle få bo kvar i Ösjöfors. Elin flyttade samma år ner till mjölnarbostaden och bodde där till sin död 1973. Efter några år ibland annat Norrköping på 1940–50-talet, flyttade Elin och Leonards son Sven hem till Ösjöfors och bodde då tillsammans med mamman Elin i mjölnarbostaden.

Sven bodde kvar i mjölnarbostaden fram till 1995 då han flyttade till servicehemmet Pärlan i Rumskulla men hade kvar sitt bohag i stugan. Efter Svens död 1999, tog släktingarna över ansvaret för bohaget. Efter några inbrott tömdes stugan på alla ägodelar.

Sven trivdes i stugan i Ösjöfors och med närheten till naturen. Han bodde där tillsammans med fästmön Mildred Fredriksson, flera katter och sina två dragspel. Stugan hade inga andra bekvämligheter än elström och TV men Sven hade inget emot att hämta vatten från källan och ån. Sven gjorde flera skjulliknande tillbyggnader på norra sidan och uppförde även den minimala så kallade sommarstugan vid ån, där han tidvis bodde. Efter Svens bortgång höll sommarstugan på att förfalla men stiftelsens styrelse var enig om att försöka bevara även denna udda byggnad vid Ösjöfors som kan bilda utgångspunkt och fond åt en personlig historia om Sven Söderholm och hans enkla liv som ensam invånare i det en gång så livliga Ösjöfors.

Avskrift brandförsäkringshandling från 1794

År 1794 den 1 Julii inställde sig undertecknad Läns Befallningsman i Orten, i anledning af Kongl. Maj:ts Nådigst utfärdade Reglemente til inrättande af en allmän Brandförsäkrings Fonde i Riket, samt Förklaringen deröfver i kungörelse af den 26 Januarii 1786, uppå ägaren af Ödesjöfors pappers-Bruk, belägit i Östgöta Län Ydre Härad och Rumskulla sochn, Samuel Dristigs begäran, för at til Brand Assccuranse besiktiga och wärdera nedannämnda samma Pappers-Bruk tillhörande hus och Byggnader warunder efter Kallelse widtagne Besikt- och wärdering närwarande Nämndemännen wälförståndige Anders Petersson i Grönshult och Marcus Jonsson i Hamra.

Östergötlands län

Ydre Härad

Rumskulla socken

Sjelfwa tomten håller i längden 40 alnar samt i bredden 51. Dito, gränsande intil den förbilöpande ström, deruti pappersbruket är inrättadt.

Å denna tomt är följande byggnader, neml.:

NO 1 Et hus upfört af godt furutimmer med 2:ne wåningar italiensk takresning och brädtak, belägit enskilt å byggningstomten, 63 alnar från strömmen samt 57 dito från det gent emot anlagda pappersbruk, innehåller 27 alnar i längd, 17 i bredd, samt 8/4 under takfoten och dito 13/4 ifrån gafelendningen.

Nedre wåningen.

Består af 2:ne stora och 3 mindre rum samt kök, alla med tegelspislar, murar och skorstenar med windspiell.

Övre wåningen

Består av 2:ne större och 3 mindre rum utan kök med tegelspislar och skorstenar med windspjell.

Hela stenfoten Med murar och spislar anses således i runda tal	111.54:-
Yttertaket af bräder med dess tillbehör av takresning	36.32:-
Golfven i rummen och golfwens utan fotpaneler à 38 s?	12:-
Samt à 2 rd? för de sju mindre.	14:-
14 stycken dörrar med enkla speglar, alla försedda med låars, gångjern och lodring a 18 s st	16.16:-
27 stycken fensterlufter med 2ne fenster i hvardera, lufter och 6 rutor i hvarje fenster, med träbågar och kitt samt foringar, gulmålade à 1:16 :- st.	36:-
Trappan till ofwanwåningen samt til vinden över huset	1
Bjelkar i huset	9
11 st Windspiell i spisarna à 24 s	5.24
Stenfot under hela huset, som likwäl är mycket låg	1.16
Ingen källare eller kakelugnar i detta hus.	
	242.45. 1/2

Pappers Bruks Byggningen

Belägen 57 alnar i Norr från den här ovan beskrifvna Byggning, 28 alnar i Öster från en anlagd Väg Och 141 alnar i Wester från en nyligen upbygd mindre stugbyggnad; innehållen i längd 26 alnar, o bredd 13 alnar samt i höjd under takfoten 8 aln och wid gaflen wid resningen 11 alnar, täckt med bräder.

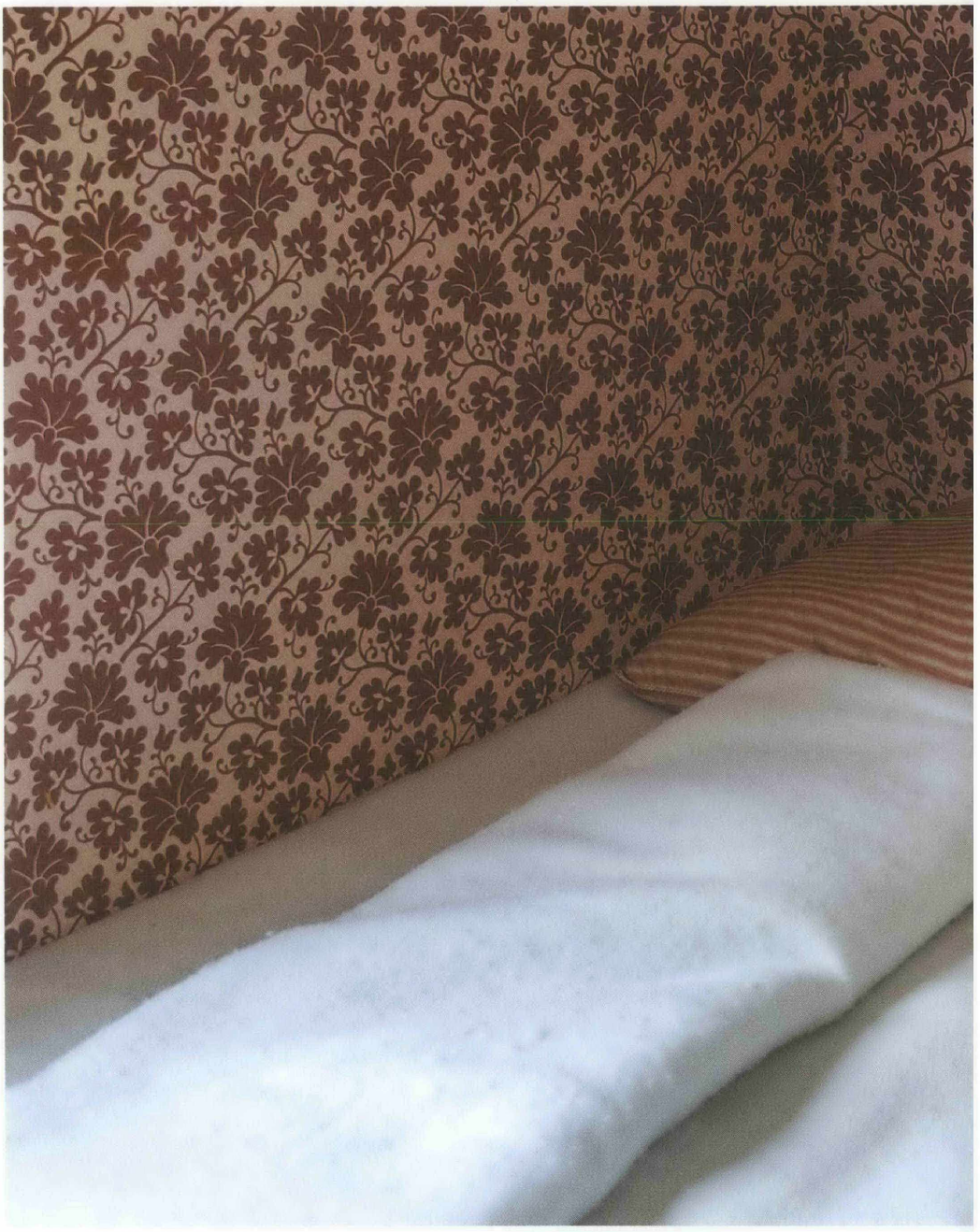
Sjelfwa tomten av detta hus som är af gott och behållit furutimmer, anses wärde minst till	50:-	
Taket av bräder anses med spik och arbeten til	30.16	
24 st grofva bjelkar	4.	
Golfwen i nedra rumen af detta hus till en del något förfallne eller skadade af wäta anses till	3	
Golven på winden, som nyttjas till lumpors samling bättre än de förenämnda	12.37.4	
En trappa	-.8.-	
Enkla bräddörrar med gångjern	3.16	
6 fensterlufter med 2ne fenster i hwarje luft med träbågar och kitt à .32 s	4	
En stor mur med 2ne spislar och skorsten	10	
	117.29.4	

Redskap och inrättningar till själva pappersbruket

En så kallad pappersbläst inmurad och nyttjas wid wattenkaret Till materiens värmande, anses wärd	13.16	
En kyp af trä med jernband	4	
En sten papperspress med järnskruf och stifter Samt stolpar och mycket järn beslagne, anses värd	25:-	
2ne så kallade skjär ristor i samband med fullkomligt tillhörande hwitwäw och redskap - i gång och gott stånd, anses vardera i värde till	66:32	133.16
Walswerket till dessa skjär ristor i samband med wattenhjulet utanför huset kan tillsammans anses, såsom nu i full gång och godt stånd warande, till	25:-	
2 så kallade Tylurer? inbygda i nedre golfwet intill skjär ristorna à 2 rd	204.32	
	322	

Wärdet för denna Egendom är sålunda Fem Hundrade Sextio Fem Riksdaler 10 shilling och answare undertecknade före at denna i jämförelse med den här bifogade i orten gångbara priskurant på byggningsämnen. Ödessjöfors den 1 julii 1794

Bergergren

Detalj från guidebostad i brukets mangårdsbyggnad. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Sahn Gnista

Ösjöfors och guidernas museala uppdrag

PAPPER ÄR EN KINESISK uppfinning och återvinningsmetod, definierad som sammanfiltade växtfiber och jämnårig med vår tideräknings början. Att framställa papper benämndes »den vita konsten« och var förutsättningen för boktryckarkonsten. Papper spelar ännu idag en viktig roll som bärare av bilden och det skrivna ordet, för att bevara mänsklig erfarenhet, förmedla kunskap, tankar och banbrytande idéer för framtiden. Guidernas museala uppdrag i Ösjöfors var att förvalta detta kulturarv och levandegöra kunskapen om pappersframställning i ett historiskt perspektiv, att tillverka papper för brukets räkning och att sälja detta till intresserade besökare.

När jag började arbeta med museiverksamheten i Ösjöfors var jag redan yrkesverksam konstnär, utbildad i måleri vid Konstfack i Stockholm och med en del pedagogisk erfarenhet av undervisning där. Måleriet krävde förstudier och skissen fick efterhand ökad betydelse för mig. I måleriet och teckningen är konstverket unikt. Den grafiska bilden mångfaldigas i upplagan och pappers-kvaliteten är särskilt viktig för slutresultatet. Vad var det för papper jag arbetade på? Vad är papper?

VÄGEN TILL ÖSJÖFORS

Genom grafikern Jordi Arkö fick jag kännedom om en utbildning i handpapperstillverkning som Nils G Stenqvist, professor på Konsthögskolans Grafikskola i Stockholm, initierat i samarbete med Tumba bruk (idag Crane AB). Hösten 1978 företogs en studieresa till småländska pappersbruk som uppföljning av utbildningen vid Tumba. Ett av de bruk vi besökte var Ösjöfors handpappersbruk. Så inleddes sommaren 1979 ett för min del 30-årigt engagemang i Ösjöfors.

Under utbildningen i Tumba var de då pensionerade pappersmakarna Georg Anzelius och Herbert Carlsson våra kunniga läromästare. De hade lång yrkeserfarenhet av både hantverksmässig och industriell pappersframställning, med de högst ställda kvalitetskraven på papperstillverkning i Sverige. Deras gedigna kunnande och entusiasm att föra kunskapen

Sahn Gnista demonstrerar papperstillverkning i Ösjöfors i bruksbyggnaden. Bilden är från 1980-talet.
Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Barn provar på att tillverka papper i Ösjöfors och får ta med sina ark hem. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

vidare utvecklade ett verkligt intresse hos oss.

Tekniska museet engagerade några av oss som gått denna utbildning för att arbeta i Ösjöfors. Vi som arbetade första sommaren 1979 var Urban Engström, Per Olof Larsson, Sahn Gnista, Lars Nyberg, Birgitta Samuelsson och Hjördis Tegsell. Vi var alla utbildade av Georg Anzelius och Herbert Carlsson. Många av guiderna fortsatte också, liksom jag, att arbeta i Ösjöfors några veckor under flera års tid.

I alla år skänkte också Tumba bruk pappersmassa för visningsverksamheten i Ösjöfors och papperstillverkningen där för museets räkning. Tumba bruks nya ägare Crane AB följde traditionen, som även omfattar kursen Papper i skapande processer, som jag ger på Konstfack.

Arbetslivsmuseet Ösjöfors som fortfarande hade ursprungliga redskap och gamla metoder gav historiskt perspektiv på vårt högt industrialiserade samhälles ursprung. Länken mellan oss guider och de sista pappersmakarna vid Ösjöfors pappersbruk var våra lärare på Tumba bruksmuseum. När Ösjöfors pappersbruk lades ned 1926 hade Georg Anzelius arbetat på Tumba bruk i 10 år och var redan etablerad som formare sedan ett år tillbaka. Han började 1916 som 14-årig lärling på pappersbruket. Ett yrkesliv präglat av två världskrig, teknisk utveckling och social omdaning.

Undervisningen som bedrevs på Tumba Bruksmuseum omfattade både grundkurs och fördjupningskurser. Vi delades in i två kyplag bestående av tre studerande – formare, guskare, läggpojke turades om att arbeta vid kypen. Formen är pappersmakarens viktigaste redskap. Arket formas av formaren på pappersformen. Kypen hade automatisk omrörare som parerades i formningsmomentet när mälden tas upp på formen ur kypen. Fibrerna skakas samman och filtas samtidigt som vattnet rinner ur formen. Att riva ett papper kräver ingen styrka, men att dra isär ett väl format, sammanfiltat papper är nästan omöjligt. Formen läggs på vakuumbordet som suger ur överflödigt vatten. Det är till stor nytta särskilt när kraftiga ark formas i flera lameller. Mäldens temperatur i kombination med hur massan malts ger olika egenskaper; mager massa som släpper vattnet snabbt, eller smörjig vattenhållande massa. När vi lärt oss forma, guska och pressa torka arken, syna och sortera efter kvalitet ville vi lära oss mala pappersmassa. En malningskurs ordnades och vi malde massa på Tumba bruksmuseums finhollländare från bommullslinters; grovmald massa med långa fibrer. Vi meddelades nya aspekter efterhand som vi förkovrade oss steg för steg, enligt den gamla lärlingstraditionen.

MUSEIBESÖKARNA

Museisäsongen i Ösjöfors pågick från maj/juni till och med augusti. Varje sommar tog vi emot mellan 3 000 och 4 000 besökare. Ösjöfors är i modern tid beläget vid vägs ände. Närmaste kommunala förbindelse, busslinjen mellan Vimmerby och Ydrefors stannar bara vid vägskälet mot Ösjöfors. En grusväg leder över dammen som idag nyttjas för vattenkraft. Avtagsvägen till vänster, i samma riktning som Stångåns strömmande vatten, slutar med en brant backe ned i en sval sänka där bruket är beläget. I bruket var det ännu svalare. Varma dagar hämtade de sommarklädda besökarna sina ytterkläder för att inte frysa under visningarna. De flesta besökarna färdades i bil

och var familjer på genomresa i semestersverige och turister från andra länder, främst Tyskland, Holland och Frankrike. Det kom enstaka bofasta och sommarhusägare med gäster, samt motorcyklister, cyklister och någon fotgängare. Grupper anlände med buss. Visningarna beställdes genom Tekniska museet, turistföreningen i Vimmerby eller direkt från Ösjöfors under visningssäsongen.

VERKSAMHETEN

Visningarna omfattade mangårdsbyggnaden och bruksbyggnaden. I mangårdsbyggnaden visades en med utställning med bland annat ark med vattenmärken och uppgifter om tillverkningen i Ösjöfors och på närbelägna pappersbruk. Dessutom gavs besökarna möjlighet att se den unika filmen från 1922 om tillverkningen, som spelades in inför Göteborgsutställningen. Här fanns också bilder på de personer som varit aktiva i processen att bevara, inköpa och skänka bruket till Tekniska museet.

I bruksbyggnaden berättade vi om papperets historia och papperets väg från Kina till Europa och morernas Spanien samt hur konsten att göra kvalitetspapper kom från Holland till svenska Tumba bruk utanför Stockholm. Dessutom redogjordes för bakgrund och förutsättning för pappersbrukens framväxt och koncentration till Småland. Visningen följde sedan stegen att göra papper för hand – arbetet med att hacka lumpen, att mala massan, att forma arken, att guska av, att pressa posten, torrpressa och sortera arken. Vi berättade både om tekniken och rummens funktioner. Vid varje visning formade vi minst ett ark. Dessa ark fick ofta besökarnas fingeravtryck och kunde sällan användas till försäljning efteråt.

Visningarna anpassades för de aktuella besökarna och vi hade också barnverksamhet där barnen fick forma pappersark som de kunde ta med hem efter besöket. Det fick också måla med professionella akvarellfärger på akvarellpapper. Akvarellpapperet var styvt och i vykortsformat.

NY KUNSKAP TILL MUSEET

Hantverkare med särskilt intresse för verksamheten och byggnaderna tillförde nya kunskaper. Enligt uppgift användes ek i trämaskineriet i holländarens kronhjul, enepinnar i lyktorna och oxel i kuggarna. Det var starka, sega och hårda träslag. Materialval gjordes utifrån funktionskrav. Stenlagren smordes med talg. Till kubben och underskärens knivar i holländaren användes myrmalm som ansågs rosta mindre och lumphackorna hade påvällt stål. Vagnarnas lager smordes med skogssniglar. När hjulen rullade trögt gnällde vagnen »fåår jag en snigel, fåår jag en snigel«. Då sniglarna tillförts rullade hjulen snabbare; »tack för snigeln, tack för snigeln«. Besökare i Ösjöfors nämnde att bruket de sista åren ibland benämndes »luspressen«.

MUSEETS PAPPERSTILLVERKNING

Förutom visningarna tillverkade vi papper som såldes på bruket. Inledningsvis tillverkade vi ark på Ösjöforsformen med den franska liljan och Ösjöfors stavat med tyskt s i vattenmärket. Även Anders Bergholmformen med initialerna AB användes men i mindre omfattning. 1:a sorteringen såldes i mappar med ett eller tio ark. Av 2:a sorteringen valde vi att vika brevkuvert,

Guiderna i Ösjöfors tillverkade papper för försäljning. Här några exempel på så kallade aerogram med brevpapper och kuvert i ett. Papperen är färgade med jord och lera från trakten och stämplade med Ösjöfors stämpel. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

»Fibror«. Objekt i papper. Konstnär: Sahn Gnista

så kallade aerogram, i två storlekar, helark och halvark. Ungefär hälften av brevkuverten i mindre format hade vattenmärke. Brevkuvertet skulle vikas så att vattenmärket, som även avtecknade sig i släpljus blev rättvänt.

Skadade ark lyftes av guskfiltarna före pressningen, löstes upp i vatten, blandades med jord från Ösjöfors som sedan silades. Med olika inblandning i pappersmassan kunde vi forma ark i röda och grå nyanser. Pigmentet var från jord på gården och järnhaltig lera från hälsokällan i närheten. Jag tyckte det var intressant att forma ark med dubbla lameller. Brevkuverten blev då tvåfärgade, med en nyans på utsidan och en annan nyans på insidan. Kuverten buntades med omtag. Kuvert och omtag stämplades med en särskild Ösjöforsstämpel. Efter branden gjorde vi även papper med inblandning av kol och aska från brandplatsen.

En del av 2:a sorteringen användes till skiss- och anteckningsböcker i olika format som också bands i Ösjöfors. Bokbinderiet hade vi lärt oss i anslutning till utbildningen på Konsthögskolans Grafikskola som anlitat bokbindaren Wolfgang Bremer. Han berättade vid ett kurstillfälle att papperets klang förmedlade vilken trakt papperet kom från – när linet odlats, hur textilierna brukats i upp till sju generationer, hur lumpen malts till pappersmassa och sedan formats till ark. Av min kollega och senare prefekt på Konstfack, Koji Akamatsu lärde jag mig origami. Guiden Elisabeth Ödmann band böcker och gjorde pappersmarmorering, som gav fina papper till bokomslagen. Det fanns lika många infallsvinklar som det fanns guider.

MITT ÖSJÖFORS

Det första mötet med Ösjöfors 1979 var de mörka timmerbyggnaderna i sänkan invid Stångåns strand, suset från den omgivande granskogen och ljudet av strömmande vatten. Rumskulla hembygdsförening hade ombesörjt hämtning med bil vid tåget på järnvägsstationen i Vimmerby. Lars Nyberg mötte vid grinden. Tre veckor skulle vi arbeta tillsammans, denna första sommar.

Två rum och kök på bottenplanet med fönster mot vägen, brunnen och bruket hade iordningställts åt oss guider. Jag installerade mig i det lediga rummet innanför köket som senare skulle bli kombinerat kontor och matrum. Lars som börjat arbeta tidigare på säsongen bodde i rummet intill. I övre planets två lägenheter installerades elektricitet och guiderna flyttade dit när visningsverksamheten växte. Vatten hämtade vi in i hinkar från brunnen. Torrdass fanns utanför. Första natten upplevde vi ett av de många åskovädren i Ösjöfors. Blixten slog ned, en eldkvast sköt ur eluttaget i väggen, den fasta telefonen plingade till och tystnade. Kontakten med omvärlden var bruten tills vi fått en reparation utförd.

I köket lagade vi mat på ett trinettkök med två elplattor. Det blev mycket pannkaka som Lars elegant vände i luften med en knyck, ungefär som när överflödig massa slås av pappersformen när ett ark formas. På cykelavstånd fanns Norra Kvills Nationalpark, Kvilleken och en jättetall. Utflyktsmål besöktes i ur och skur efter arbetstidens slut, på de cyklar Rumskulla hembygdsförening ordnat åt oss.

När guiderna efter några år flyttade till övre planet på mangårdsbyggnaden förfogade vi över var sin lägenhet med ett större och ett mindre

Ylva Franzén och Sahn Gnista i dörröppningen till pappersmagasinet. Här ägde papperstillverkningen rum efter branden. I bakgrunden skymtar en utställning om Ösjöfors. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

rum var. Tack vare brukets belägenhet vid vägs ände kunde den konstnärliga verksamheten ostört lämna rummets fyra väggar och flytta utomhus till gläntan i skogens rumslighet, till markens golv och himlavalvets välvda tak.

Första sommaren i Ösjöfors utforskade jag bruket och de närmaste omgivningarna. Överallt fanns lämningar efter övergivna boställen, igenlagda brunnar, vagnar, liar. Kullfallna gärdesgårdar låg under mossan i skogen. I igenvuxna kökträdgårdar växte krusbär och rabarber. I gräset fanns aklejor, dagliljor och silverarv. Om våren blommande fruktträd, syren, poetnarciss och rysk blåstjärna att studera för den botaniskt intresserade. Spåren efter Wilhelm Mobergs utvandrare var tydliga.

I ån bakom bruket finns en liten brygga där vi sköljde formarna vid arbetsdagens slut och kunde ta ett bad i det strömmande vattnet. Tidiga morgnar lyfte ibland en häger som vistades bakom bruket. Kraxande korpar kretsade över oss och svalor byggde bon under mangårdsbyggnadens taksprång. Gott om insekter var det också. Getingar – de första pappersmakarna, som långt före människan gjorde papper var rikligt representerade med sina bon i bruksbyggnaden. Jaktsäsongen hade sin särskilda almanacka. Morkullan flög i skymningen, älg och rådjur fanns i skogen, senare även vildsvin. Många överkörda grävlingar låg längs vägarna och orädda rävungar satt på körbanan!

BRANDEN OCH OMHÄNDERTAGANDET AV BRANDPLATSEN

Den 27 augusti 2005 eldhärjades bruksbyggnaden vid Ösjöfors handpappersbruk på grund av en anlagd brand. Genom den lokala deltidsbrandkåren snabba ingripande kunde brukets samtliga övriga byggnader räddas undan lågorna. 02.45 gick larmet om branden i bruksbyggnaden, 16 minuter senare var brandkåren på plats men byggnaden var redan övertänd. 03.21 kom nästa brandlarm, nu från Katthult, där Snickarboa och ett uthus brann. Samma natt var även brand anlagd i Pelarne kyrka och Astrid Lindgrens barndomshem i Näs.

Tidigt på morgonen ringde Ellen Cronholm, min kollega i Ösjöfors och berättade vad som hänt. Efter kontakt med Magdalena Tafvelin Heldner på Tekniska museet sammanströmmade styrelsen och adjungerade i Ösjöfors för att göra en bedömning av skadorna på brandplatsen. All utrustning förvarades turligt nog inte i bruket. I mangårdsbyggnaden fanns till exempel den värdefulla vävstolen för att väva viradukar och ett flertal pappersformar oskadda.

Av bruksbyggnaden återstår idag endast en ruin. Av den tid som förflutit, somrarna jag visat bruket för besökare och ägnat en del av min konstnärliga verksamhet återstod bara arbetsresultaten och minnena. Genom år av iakttagande var det dock möjligt att avgöra var redskap under branden fallit från olika våningsplan och eventuellt dolde sig i askan. Vi hittade flera lumphackor i järn som kunde tas tillvara. Även fragment av posten med papper på vågen i packkammaren kunde omhändertas. Sällan har jag upplevt att minnets förmåga varit så viktig som den här dagen. I kraft av minnet kunde jag återkalla bilder och röra mig genom rum som fysiskt inte längre existerar. Denna dag tillvaratogs och märktes redskap och fragment som räddats undan lågorna. Det blev ett kvardröjande minne av gott samarbete.

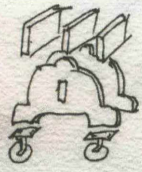
21 Juni 2006

Vi öppnade i måndags, 19 juni, och idag hade vi de två första betalande besökarna. Nu har vi på plats nya skölj tunnor, plastlinker, ställhinkar med lock, ett skåp, nya kypar, två hällskivor, läggstolar, gusk bryggor, gusk bräder. Vad mer? Harry Karlsson har varit här ett par långa arbetsdagar och snickrat ihop stativ för pressen att stå på och två bockar av äldre modell som vi ska ha bordet (diverse) stående på - bordet för inför blad, vykort osv..

Utan ska gömma undan det gula elkabel röret bakom träbräder och sädesbingen som stod längst in i magasinet är nedplockad och bortförrad till ladugården.

Vi har ännu inte kunnat börja med själva pappers tillverkningen eftersom pressen inte är kompletterad ännu och de vita(?) plast skivorna har inte kommit än. Vattnet är påkopplat, men vi har ingen förlängning till slangen. Toaletterna stod och rann respektive funkade inte alls. Tanken var helt full och bajsarders kom hit och tömde. Dalatex rullen har inte använts ännu. Jag har skurit ner filtarna för vitt papper resp. färgat papper. Det ligger filtar lite här och var som tycks ha använts att sitta på och jag har inte försökt sortera dom. Filtarna som är redskurna, passar (52,6×37,5) nu till dom nya gusk bräderna. Gusk bryggorna är förövrigt kopior av 1800-tals bryggor som användes på Tumba bruk. Om omkretsen finns kan man skruva fast hjul på den gusk-bryggan som hamnar längst bort från pressen, men det visar väl sig om det är nödvändigt.

Jag la fram ett försiktigt förslag till Harry att låta en elektriker titta på eldragningen i magasinsbyggnaden som får avgöra om det borde göras om eller "renoveras". Jag misstänker att det i dagsläget är en samla eldfarligt. Men sånt kan jag naturligtvis inte avgöra, och det hela ligger kanske i sådan fall på Magdalena Tafvelins bord? Ska nämna det om jag minns vid nästa tillfälle. Till att börja med använder vi kassaskrinet; Harry skulle få reda att programmera om kassaapparaten och det är ju bra om reda kunnig gör det - jag törs inte. Det kom förresten ett par saldetare hit i morse. Kollade efter flodpärlmusslor i bäcken och lämnade en informativ guide till Sveriges Stormusslor. Dom verkade snälla. Men jag tror inte dom hittade nåt. Tänk, en flodpärlmussla kan bli närmare tre hundra år gammal. Nu kommer jag inte på nåt mer. Marie

MUSEIVERKSAMHETEN EFTER BRANDEN

Under hösten 2005 lanserade intendent Magdalena Tafvelin Heldner på Tekniska museet, Elisabeth Ödman och jag en ny visningsverksamhet i museets pappersmagasin. Pappersmakaren Sanny Holm tillverkade väsentliga delar av utrustningen – kyp, guskbräda och en liten professionell pappersform för barn.

Pappersmagasinets bottenplan utrustades med kyp, guskbrygga och guskbräda och en mindre kyp för barnverksamheten. En del av utrustningen tillverkades av pappersmakaren Sanny Holm. Vi bar upp undanställda dörrblad från ladugården till pappersmagasinet som skurade blev bänkskivor i utställningen. Den befintliga vattenslangen förlängdes och nu svängde vi guskfiltar i balja utanför pappersmagasinet när vädret tillät. Den provisoriska pressen hade klarat branden och fungerade utrustad med ny domkraft.

En mindre utställning visade bruksbyggnaden före branden och en del tillvaratagna föremål från bruket. Övre planet iordningställdes till torkloft. Här arrangerades också en utställning med några av guidernas alster. Deltagande konstnärer var Lotta Eineljung, Nadja Ekman, Ylva Franzén, Sahn Gnista, Jessica Nordström och Elisabeth Ödmann.

På väg från parkeringsplatsen till pappersmagasinet passerade besökarna brandplatsen som inhägnats. Bägge pressarna reste sig förkolnade mot skyn och gav ett dramatiskt intryck. Visningarna i pappersbruket relaterade till verksamheten i pappersbruket i avsikt att fylla det tomrum branden skapat.

AVVECKLINGEN

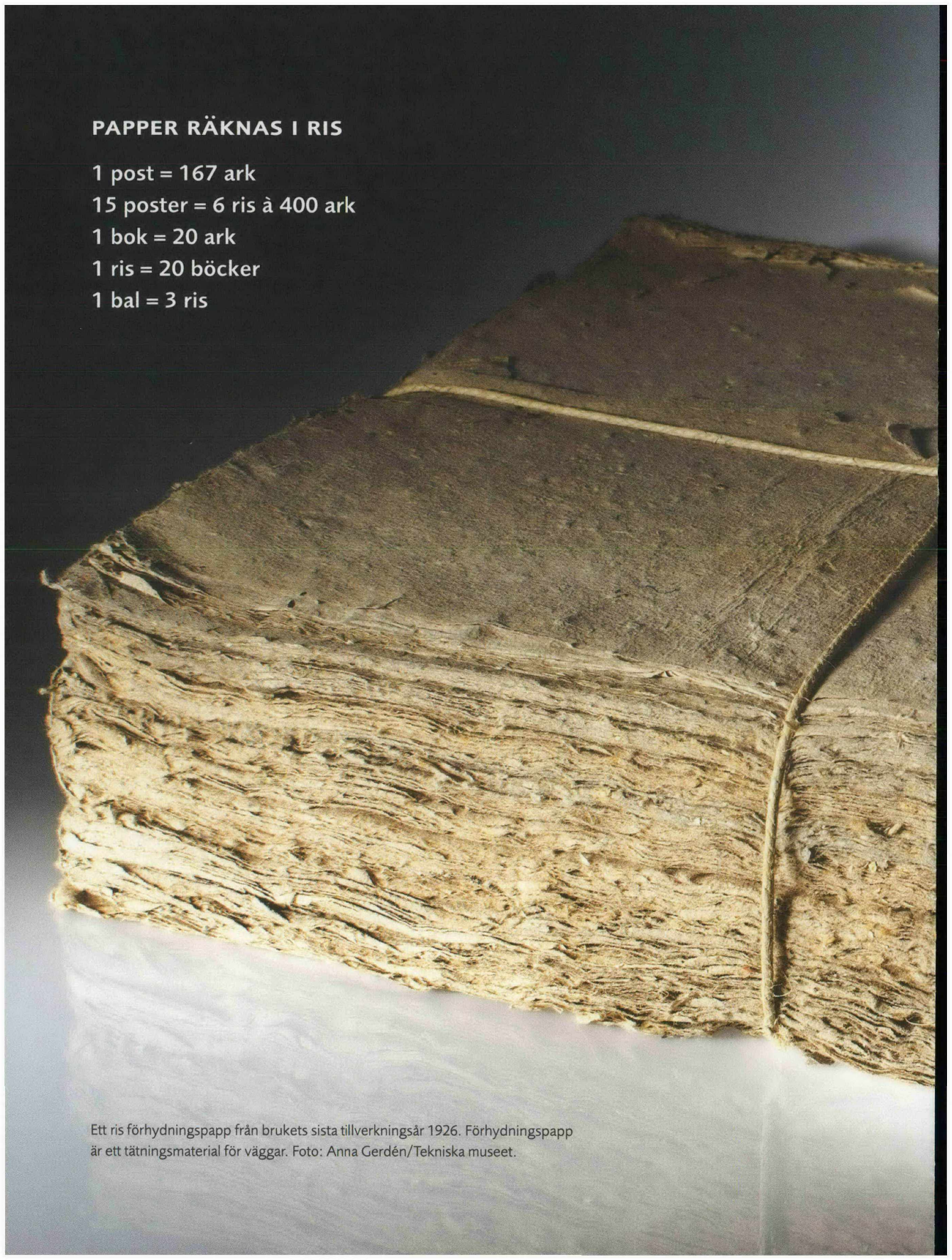
2008 var sista sommaren Ösjöfors höll öppet för besökare. Vi som arbetade där var Ylva Franzén, Ivetta Gil, Sahna Gnista och Malin Lindgren. Guiderna informerades om Stiftelsens framtidsplaner och det arbete som pågick. Tekniska museets och Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk var mycket angelägna om att Ösjöfors skulle få en bra framtid men med annorlunda inriktning. Planen var att ansöka om permutation hos Kammarkollegiet för att avveckla stiftelsen och sälja fastigheten med skyddsformen byggnadsminne, och att det kunde fortsätta vara en publik plats där Ösjöfors historia kunde förmedlas. Vi guider såg en framtid med återuppförande av bruksbyggnaden med fungerande utrustning – vattenrännan och holländaren i drift med hjälp av bygghytta och lokal utbildning av antikvariska byggnadssnickare.

Idag finns de som initierade pappersutbildningen i Tumba inte längre i livet. Men flera av oss har i våra konstnärliga verksamheter och som lärare fört kunskapen vidare. Ett flertal av de studenter vi, i vår tur, utbildat blev med tiden våra kollegor verksamma som guider vid Ösjöfors Handpappersbruk. Jag deltog varje sommar under hela den tid som guider från främst Konsthögskolan och Konstfack engagerades, alltså mellan 1979–2008 och var också adjungerad i Stiftelsens styrelse. Jag engagerade mig också i utvecklingen av verksamheten och frågor kring färg- och ytbehandlingsfrågor vid renoveringarna samt i verksamheten efter branden.

◄ Utsnitt ur loggbok som guiderna använde efter branden. Boken är tillverkad av papper från Ösjöfors. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

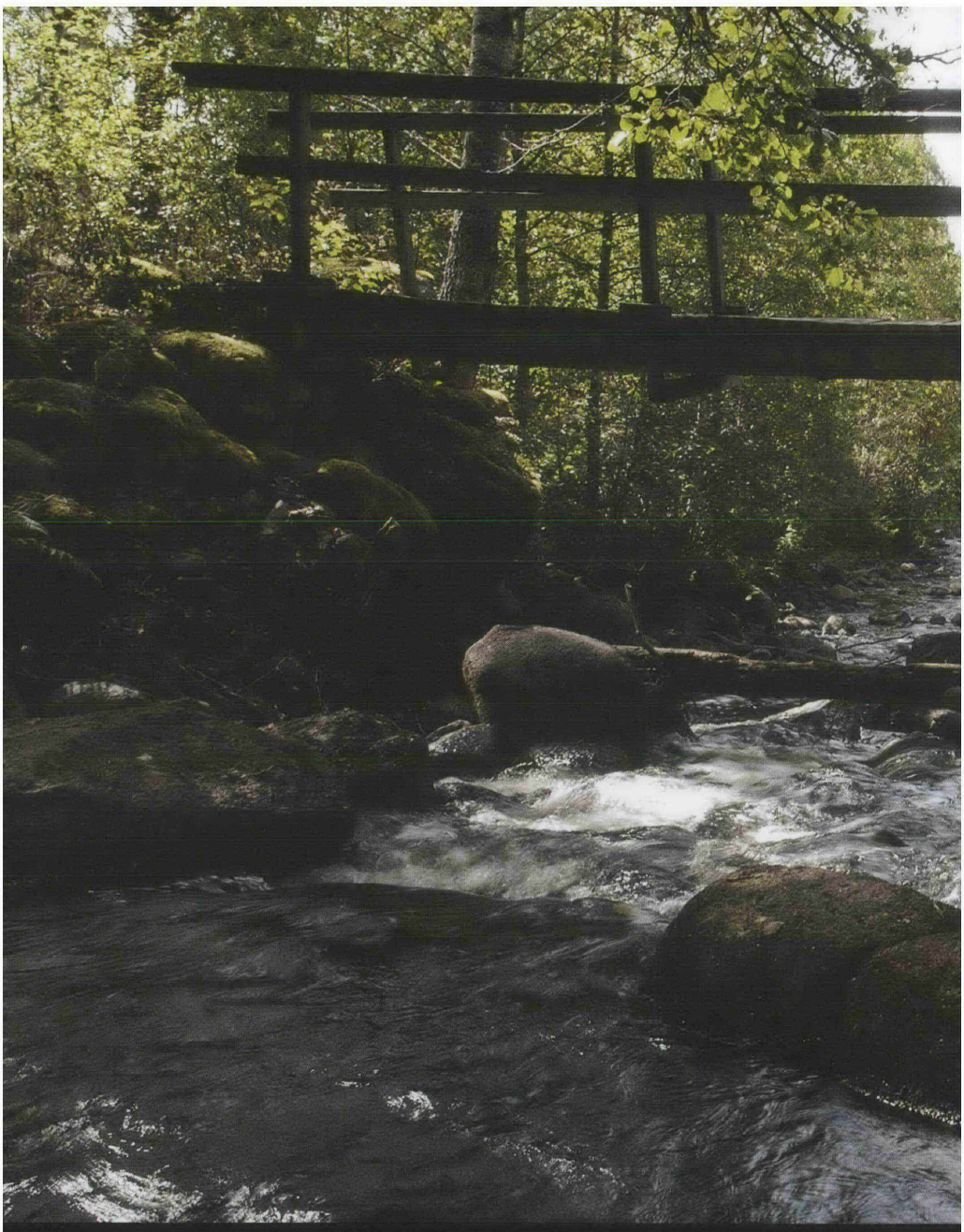
PAPPER RÄKNAS I RIS

1 post = 167 ark
15 poster = 6 ris à 400 ark
1 bok = 20 ark
1 ris = 20 böcker
1 bal = 3 ris

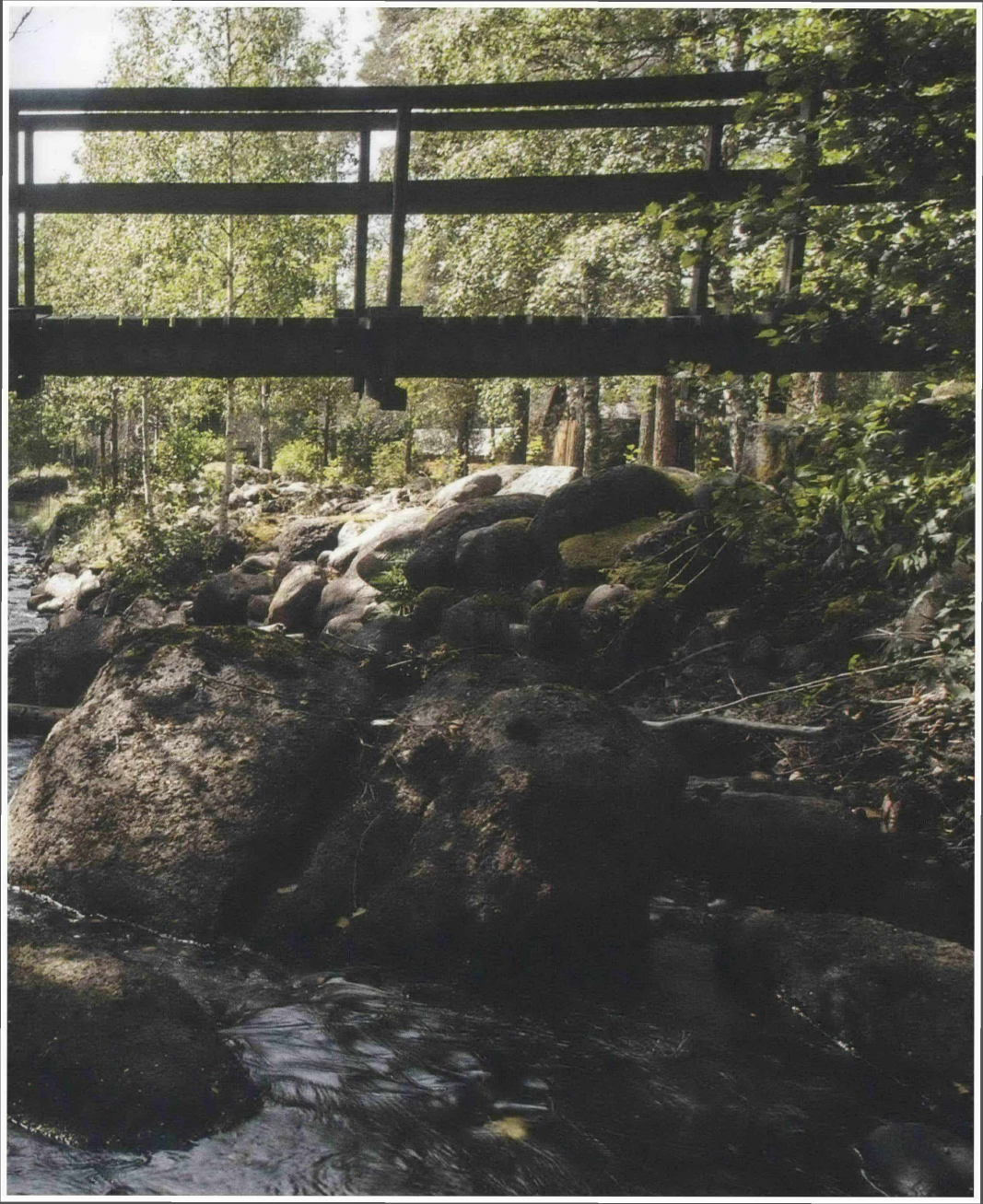

Ett ris förhydningspapp från brukets sista tillverkningsår 1926. Förhydningspapp är ett tätningsmaterial för väggar. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

n viktig förutsättning för att kunna anlägga ett pappersbruk i Ösjöfors var tillgången på forsande och rent
atten. Här ses Stångån – kraftkällan till Ösjöfors handpappersbruk. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet

Magdalena Tafvelin Heldner

Den tysta kunskapen

JAG MÖTER SANNY HOLM som just har parkerat på Tekniska museets gård. Han har åkt ner till Stockholm från östra Jämtland med bilen full av handgjort papper som ska levereras till olika kunder. Sanny är pappersmakare sedan många år och nu för tiden föredrar han utmanande uppdrag, som till exempel att tillverka tapetpapper till slott och herrgårdar. Några av de senaste uppdragen är tapetpapper för Linnémuseet i Uppsala och Svartsjö slott. Ett annat är Nobelprisdiplom. Pristagarna i fysiologi och medicin får 2014 sina diplom på papper format av Sanny.

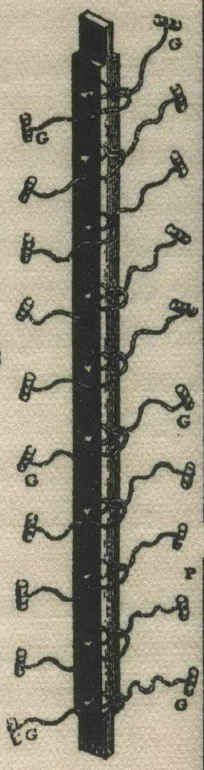
Jag måttar med händerna i luften och försöker föreställa mig hur det skulle vara att göra ett papper i formatet 660 x 660 mm och få det perfekt. Det verkar otroligt svårt. Ändå kan vem som helst göra papper. Det är enkelt att förstå hur det går till och det är lätt att göra någon sorts papper själv. Men sanningen att säga ligger det papper du och jag kan koka ihop själva väldigt långt ifrån det professionella hantverkets. Konsten att yrkesmässigt göra papper för hand är inte enkel, även om principen är det.

Idag är det bara några få som fortfarande behärskar hantverket att göra papper för hand, där arken blir på grammet lika och av bästa kvalitet. Vad är då väsentligt för att göra riktigt bra papper? Kan vi lära oss något av hur man gjorde i Ösjöfors?

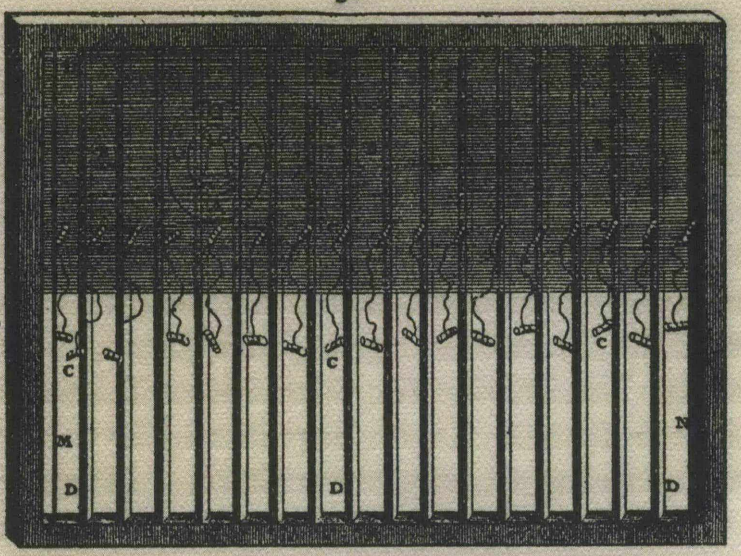
I Tekniska museets arkiv finns en film från Ösjöfors daterad 1922, när pappersbruket fortfarande var i drift. Det finns också en tidig dokumentation som gjordes av Tekniska museet 1926. Både filmen och dokumentationen beskriver hur det går till att göra papper, men många frågor inställer sig om sådant som kritiska moment, hemligheter och trix. Det handlar om det där som brukar kallas tyst kunskap. Hur fångar man upp den tysta kunskapen om att göra papper för hand? Hur förs kunskapen vidare idag?

Sanny började som 10-åring på Tumba pappersbruk där hans pappa arbetade i formbinderiverkstaden med att tillverka den utrustning som pappersmakaren använder – vattenmärken, formar etc. Sannys farfar och farfars far hade också arbetat inom papperstillverkningen vid olika svenska pappersbruk men för Sanny var ändå allting nytt. Och det var faktiskt inte hans pappa som fick honom att fastna för konsten att

Tillverkning av en pappersform med formen, viraduken och däckeln. Efter De la Lande, Tekniska museets arkiv. ►

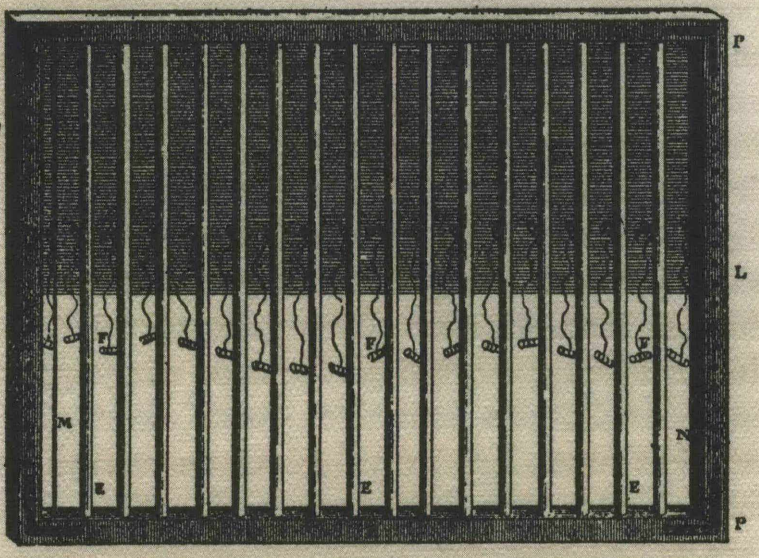

32

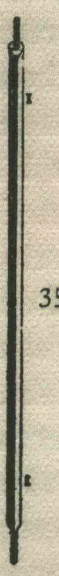
34

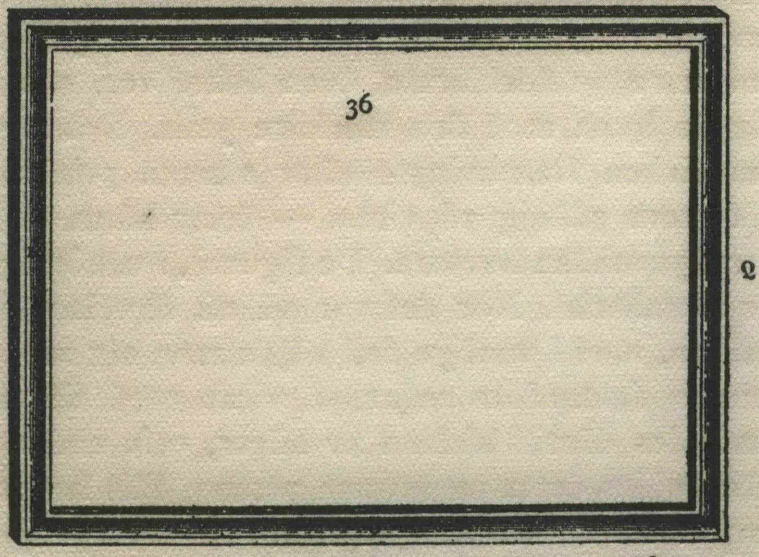
31

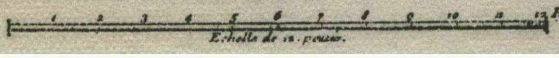

33

35

Efter De la Lande.

göra papper på 1960-talet, utan Tumbas dåvarande ålderman Georg Anzelius. Så här säger Sanny om sin inspiratör:

– Georg hade en fantastisk förmåga att läsa av människor och skapa intresse. Han såg också direkt på en om man hade förstått. Han var även otroligt kunnig, bara genom att känna på ett ark kunde han avgöra vad det var för slags papper.

Visst låter det som den perfekte läraren? Kompetens, entusiasm och omsorg. Men av Sanny krävdes det också mycket tålamod när han väl fick börja som lärling. För det var aldrig fråga om att börja göra papper direkt:

– Jag fick ju tvätta filtar och hjälpa till i två år innan jag började i laget, berättar Sanny.

Sannys lag var kyplaget, den grupp som tillsammans gjorde papperet. När Sanny väl blivit varm i kläderna fick han vara med och demonstrera pappersmakeri på Skansen. Det var ett fint sätt att visa det gamla hantverket och att föra kunskapen vidare.

Efter ganska många år tyckte Georg att det var dags för Sanny att ta över – att bli pappersmakare på riktigt. Vid det laget hade Sannys far lärt honom att tillverka utrustningen för en pappersmakare samt att göra vattenmärken. Så småningom startade Sanny eget, men han har hela tiden behövt en bisyssla för att få det ekonomiska att gå ihop. Idag är papperstillverkningen huvudsaken och han har flyttat sin verksamhet från Stockholm till Framste gård i Jämtland. Sanny har också anknytning till Ösjöfors genom att han tillverkat stora delar av den utrustning som användes där i museiverksamheten, med den gamla som fanns på bruket som modell.

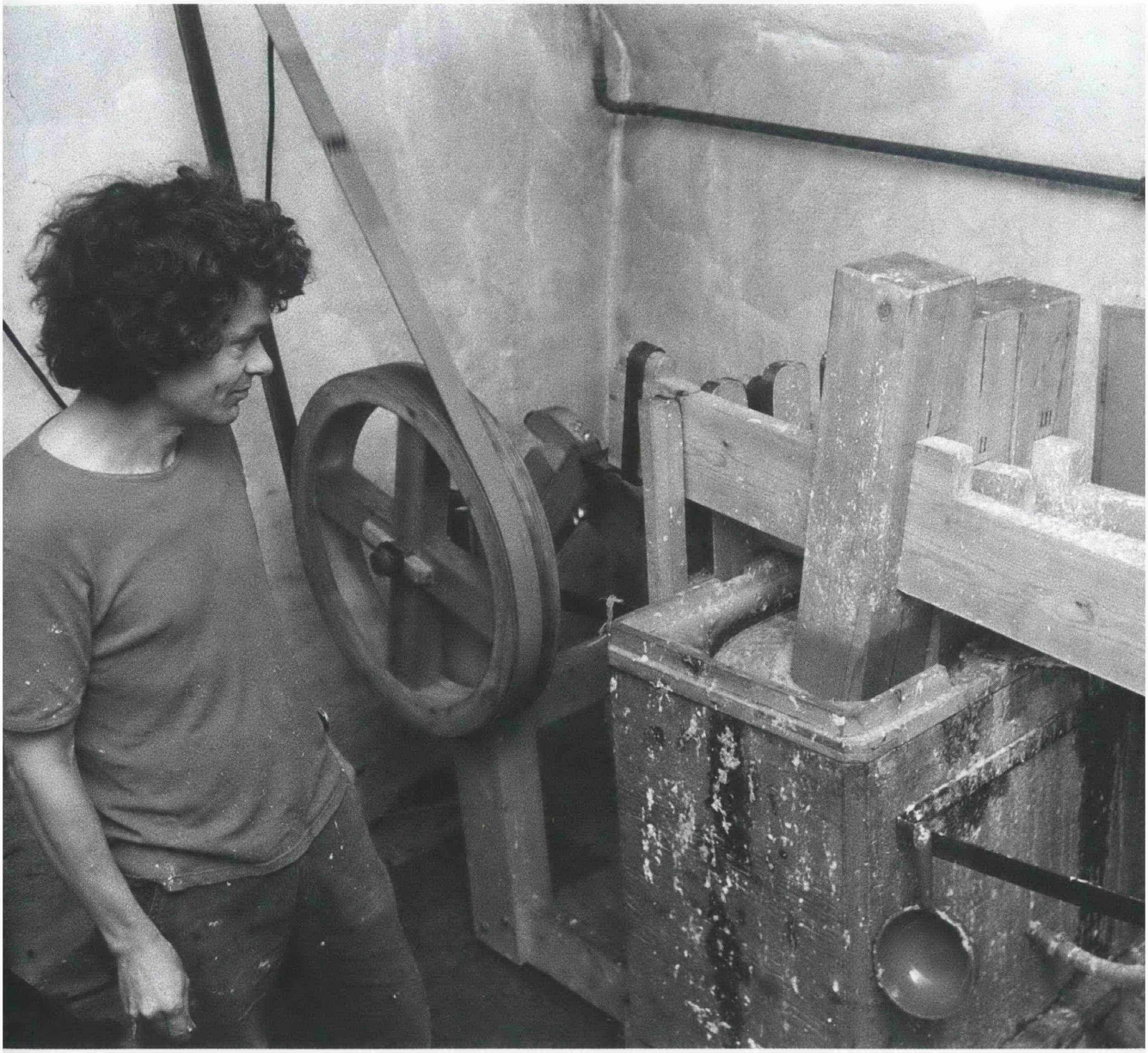
DET SVÅRASTE ÄR MASSAN

– Det svåraste är massan, säger Sanny. Det handlar om såväl råvaran, malningen, vattenkvaliteten som temperaturen.

Handgjort papper gjordes historiskt av lump. För att göra en viss papperskvalitet krävdes en viss sorts lump. Dessutom var det en fördel om lumpen var ljus eftersom möjligheten att bleka färgad lump var mycket begränsad. Textilierna samlades in av särskilda lumpsamlare. På 1700- och 1800-talen var lin, bomull och andra naturfibrer som hampa vanligast. I Ösjöfors fanns under långa perioder lumpsamlare upptagna i brukshushållet.

När lumpen väl var insamlad sorterades den i olika kvaliteter utifrån vilka papperssorter den skulle användas till. Både lin och bomull kunde sorteras i flera undergrupper beroende på kvalitet. Hyskor och knappar togs bort och lumpen hackades i mindre bitar med lumphackor. I filmen från Ösjöfors ser man lumphackning på en huggkubbe och i dokumentationen från Ösjöfors omtalas att lumpen »rötades« genom att läggas i vatten. I förteckningar över produktionen kan man se att Ösjöfors tillverkade ganska få kvaliteter (se även kapitlet Platsens minne). Lumpsorteringen var traditionellt en kvinnlig syssla, men ingenting tyder på att det gick till så i Ösjöfors. Åtminstone finns inga lumpsorterarerskor upptagna som personal i mantalslängderna.

I Ösjöfors benämndes den som gjorde i ordning massan, eller materien som det kallades där, för valsare eller pappersmästare. Det var den personen som ansvarade för papperens kvalitet. Valsaren visste när materien var klar att använda. Genom sin syn, känsel, lukt – och kanske rent av hörsel – kunde valsaren avgöra när massan var redo.

Richard Årlin vid sitt stampverk på Stigberget i Stockholm. Där mal Richard massan till sitt papper enligt traditionella metoder.
Foto: Lesley Leslie-Spinks.

Bra vattenkvalitet är också avgörande för att papperet ska bli bra. I Ösjöfors togs vattnet från Stångån vars övre inlopp låg nära Ösjöfors, vilket var en fördel eftersom det gav bättre kvalitet. Sanny berättar att föroreningar eller olämplig hårdhet på vattnet är förödande för papperskvaliteten. Trots att förutsättningarna alltså var goda, är det inte troligt att man gjorde papper i Ösjöfors annat än från april-maj till augusti-september. På våren och hösten blir vattnet grumligare och sämre att göra papper av. Dessutom är det för fuktigt i luften. När Ösjöfors var öppet som museum märkte man också att det redan i augusti kunde vara ganska kallt och fuktigt att göra papper där.

I Ösjöfors blandades den hackade lumpen med vattnet från Stångån och sönderdelades i en valskista, även kallad holländare. Sanny berättar att man först ställer in valsen så att det är ganska stort avstånd mellan knivarna. Detta första steg kallas att piska massan. Efter kanske en halvtimme sänker man valsen så att avståndet mellan knivarna i valsen och knivarna i det fasta underskäret i holländaren minskar. Under hela processen måste massan övervakas noggrant. Vid större bruk fanns särskilda holländare för de olika valsningarna men i Ösjöfors fanns bara en. Av dokumentationen framgår att i Ösjöfors skedde papperstillverkningen om natten. Men sannolikt bör det ha varit malningen som skedde nattetid, eftersom själva papperstillverkningen kräver dagsljus. Pappersmakare använde (och använder fortfarande) recept för olika typer av papper. De fördes vidare från pappersmästaren till hans gesäller. Sanny säger att pappersmassan ska innehålla cirka 3–5% ren textilfiber (av rätt sort). Resten är vatten. Massans temperatur kan variera. Det som är viktigt är att formaren klarar att forma ett godkänt ark. Vattnet dränerar snabbare om temperaturen är hög – då har man kortare tid på sig att forma arket. Detta behärskar inte alla formare och får då arbeta med lägre temperaturer på massan i kypen.

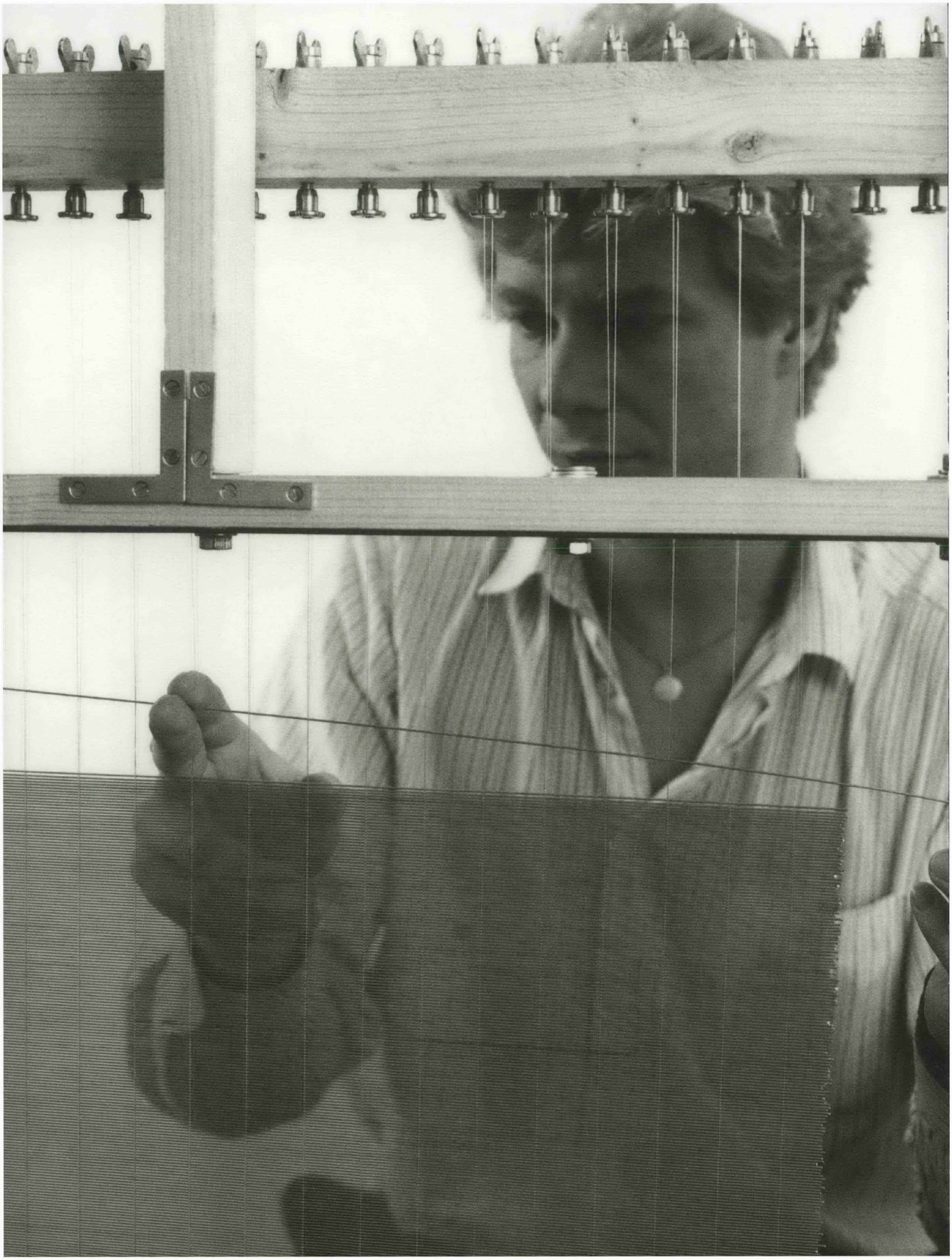
STAMPVERK ELLER HOLLÄNDARE?

Under arbetet med den här boken har jag förmånen att träffa ytterligare en pappersmakare som är verksam än idag. Det är Richard Årlin som har sin verkstad på Fjällgatan i Stockholm. Richard är grafiker, och i slutet av 1980-talet blev han medlockad att jobba några veckor i Ösjöfors av sin flickvän. Hon hade deltagit i Konsthögskolans kurser på Tumba och arbetade även som guide i Ösjöfors. Papper är ju en grafikers element och veckorna i Ösjöfors blev en milstolpe för Richard. Inspirationen därifrån fick honom att vilja lära sig mer och söka papperstillverkningens rötter. I sin verkstad gör han idag både papper, trycktyper, färg och egna böcker. Det är långsamma och krävande projekt. Just nu använder han bland annat sin förvärvade kunskap i ett projekt för att hjälpa till att återuppbygga ett pappersbruk, stilgjuteri och tryckeri vid floden Aniene i Italien, där landets första bok trycktes.

För att mala massan har Richard konstruerat ett stampverk enligt gamla ritningar. Stampverk användes på alla pappersbruk fram till 1700-talet, då de började konkurreras ut av holländaren. Skillnaden mellan stampverk och holländare är framför allt att det tar mycket längre tid att mala massan i ett stampverk, först till »halvtyg« och sedan till »heltyg« (ett annat namn på själva massan). I holländaren tar processen bara 3–6 timmar. Används

Richard Årlin arbetar med hela processen från massa till färdiga böcker. Här visar han originalstämplarna i stål som han gjort till ett av sina typsnitt. Foto: Lesley Leslie-Spinks.

bomull klarar maskinen det på kortare tid, medan linnelump kräver längre malning.

Richards stampverk rymmer 75 liter koncentrerad grötliknande pappersmassa av sliten linnelump. Den bultas till massa av tre stålskodda jättehammare drivna av en kamaxel med tre slag i sekunden under hela 75 timmar.

I stampverket bryts inte fibrerna av på samma sätt som i holländaren, utan de blir längre och tunnare. Det betyder att man får ett kompaktare, starkare papper när fibrerna splittrats på längden, istället för att skäras sönder av roterande, knivskodda valsar. Papperet får därigenom fler ojämnheter, men detta gör i sin tur att ytan får ett mer levande intryck. För Richard är det stampverket som gäller, och enligt honom ger det en oöverträffad kvalitet på papperet.

ATT GÖRA FORMAR OCH VÄVA VIRADUK

Hantverket att göra formar är ett särskilt yrke inom papperstillverkningen. Formen måste vara av vattentåligt trä och bestå av flera sorts träslag. När Sanny gör formar använder han huvudsakligen mahogny, ett träslag som inte slår sig lika lätt som flertalet andra. Träribborna på undersidan, vilka kallas avrinningspinnar, görs dock av furu. Dessutom behövs lister under formen och dessa görs av päronträ. Den löstagbara överdelen på formen, den så kallade däckeln, bestämmer papperets format. Däckeln görs också av mahogny. På formen fästs en viraduk. Det är en vävd duk av mässing eller fosforbrons. Sådana viradukar väver både Sanny och Richard i vävstolar som ser ut som den vävstol som fanns i Ösjöfors (se bilden intill).

Ett karakteristiskt kännemärke för handgjort papper är också vattenmärket som ger ett avtryck i varje ark. Vattenmärket formas av tråd i brons som sys eller löds fast på formen. Vattenmärkena användes för att visa vilket bruk papperet kom från. Ibland finns även pappersmakarens eller kundens initialer med.

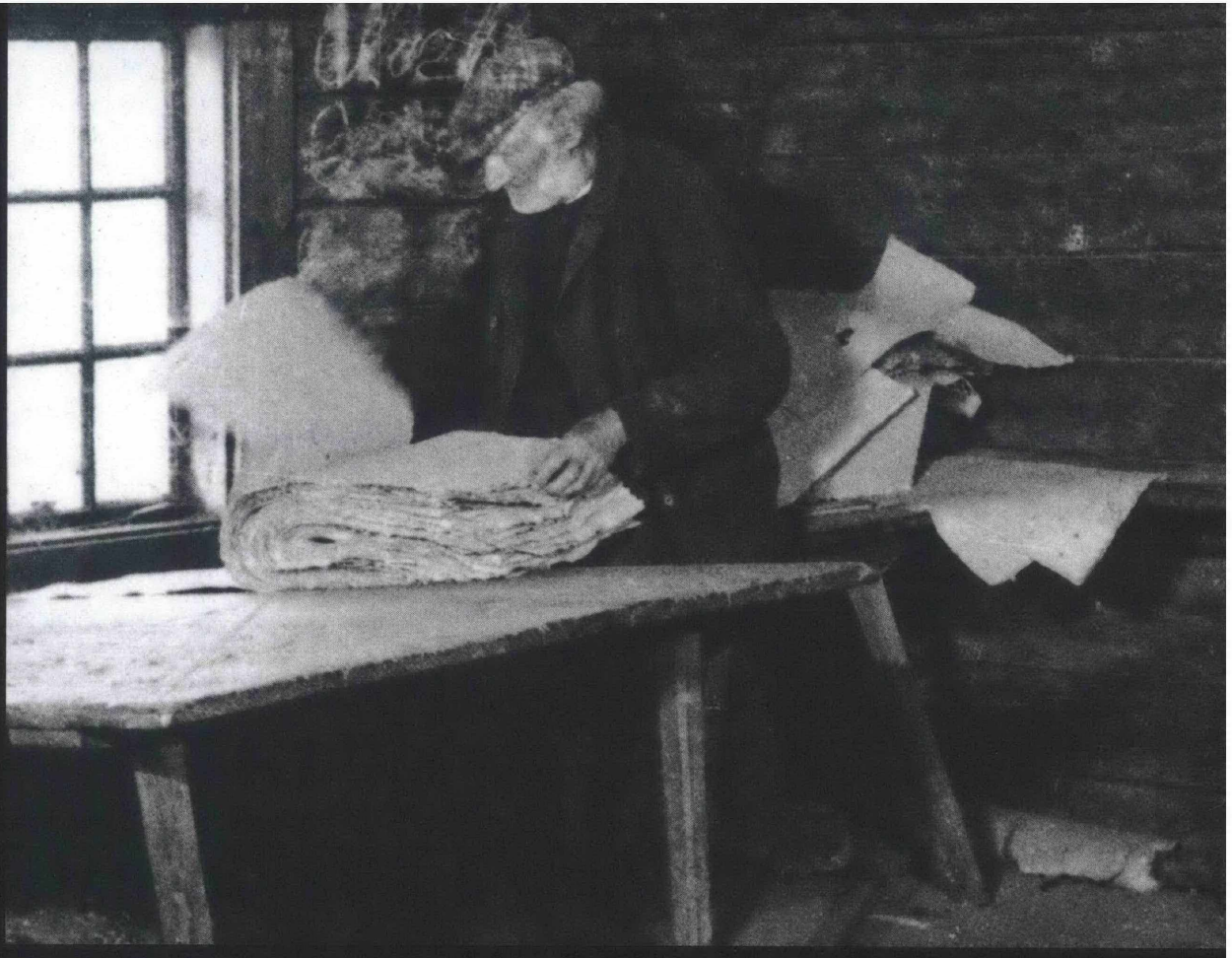
ETT ARK PAPPER

Själva formningen då? De flesta pappersformarna i Ösjöfors hade mått som låg kring 340×455 mm, alltså ett drygt A3-ark. En form som doppats i ett kar fullt av massa är ganska tung. Här måste man hitta känslan så att massan blir lagom tjock och jämnt fördelad. Den som formar papperet – formaren – lägger däckeln över formen och fattar med en hand om formens kortsidor, samtidigt som däckeln hålls ihop med tummarna. Sedan sänks formen ner i massakaret. Formaren lyfter därefter formen och skakar den sidled. Detta moment kallas för att driva massan. Han håller formen ett ögonblick över karet, så att vattnet får rinna bort genom virans trådar. När massan är så tunn som formaren önskar, kontrolleras att arket är felfritt. Eventuella klumpar kan tas bort och om det behövs får man doppa ner formen igen. Efter detta moment tar formaren bort däckeln och doppar den i ett sköljkar. Formaren ger sedan formen till guskaren som guskar av arket. Det våta pappersarket överförs då till en yllefilt som ligger på en särskild guskbräda eller guskbock. Vid guskningen sätts formen ner med båda händerna och vänds ner på filten. En del skickliga guskare vänder formen fritt i luften innan arket läggs ner på filten. Filtens uppgift är dels att arket ska landa mjukt, dels att suga upp överskottsvatten. Både Sanny och Richard gör formaren och guskarens arbete helt själva. Man

◄ Sanny Holm väver en viraduk i en vävstol lik den som fanns i Ösjöfors. Foto: Rigmor Söderberg/Tekniska museet.

Formning av papper. Foto: Tekniska museets bildarkiv

Carl Ludvig Bergholm räknar ark i packkammaren i Ösjöfors. Bilden är hämtad från filmen om Ösjöfors från 1922. Foto: Tekniska museets bildarkiv

måste vara särskilt vaksam så att pappersmassan som ligger över vattenmärket är lagom tjockt pålagd, annars blir det hål i papperet. Har man gjort detta några tiotusentals gånger är man kanske redo att använda pappersformar i fyra gånger så stora modeller. Det är sådana som Sanny använder för tapetpapperet.

PRESSNINGARNA

De formade arken travas ovanpå varandra med yllefiltar mellan varje ark och läggs i en våtpress. I Ösjöfors var det först när pappersmästaren sa »pressa av« som våtpressningen fick påbörjas. Vid våtpressningen skulle 167 ark pressas jämnt och rätt, annars skulle mycket arbete vara förgäves. Dagen därpå skiljdes arken från varandra och förbereddes för torkning och torrpressning – den vita pressningen. Enligt Richard är det normala att arken vid denna andra pressning buntas ihop utan filtar mellan sig. Detta ger ett liksidigt papper. Man kan också använda ett mellanlägg, ett slätt papper som läggs mellan arken. Det ger dock papperet en grängad, ojämn, och en slät sida.

ARK 153

När man tillverkar papper räknas de i ark, poster, böcker och ris. I Ösjöfors var en post 167 ark, en bok var 20 ark. 20 böcker var ett ris, det vill säga 400 ark. Risen kan sedan buntas till en bal om tre ris. Antal ark per ris kan skilja mellan olika pappersbruk.

Tumba bruk, där Sanny lärdes upp, var ett bruk med långa och inarbetade traditioner. Där var specialiserad på sedelpapper och riktigt fina kvaliteter. När man tillverkat en post – som där omfattade 152 ark – gjordes alltid två extra papper. Ett ark vägdes av formaren på en så kallad kvadrantvåg för att kontrollera att papperets kvadratmetervikt var korrekt. Det sista papperet gick till laboratoriet för tester.

I dokumentationen från 1926 hittar jag ett avsnitt om räkningen, mer utförligt än avsnittet om formning. Här får jag veta att man i Ösjöfors räknade arken genom att fatta fyra ark med den vänstra handens tumme och fingrar under det att arken spreds ut något från varandra. När man hade 20 ark – en bok – lades dessa »om kors« och räknades i sin tur. Större ark sorterades i buntar om tio som lades ovanpå varandra med ryggarna omväxlande till höger och vänster.

DEN VITA KONSTEN

Att göra papper är inget man lär sig i en handvändning. År av tålmodigt arbete, rätt utrustning och en hel del talang krävs för att klara av det. Hantverket är svårt att förklara i text och jag har bara tagit upp några av de viktigaste förutsättningar här – massan, formningen och pressningen.

Sanny och Richard har närmat sig konsten att göra papper på olika vis. I Sannys fall har det gällt att följa familjetraditionen, vilket var vanligt förr. För Richards del är det hans eget konstintresse som varit vägen in. För dem båda har kunskap hämtad från äldre tid varit avgörande. Idag för båda två sin kunskap vidare till nya adepter genom kurser och nätverk, både i Sverige och utomlands. Jag slås av hur mycket kunskap som finns lagrad i utrustningen, i själva papperet samt i pappersmakarnas händer och hur viktigt det är att föra denna kunskap vidare.

Sanny Holm är pappersmakare i fjärde generationen. Vid sidan om egna projekt har han bland annat tillverkat utrustning och papper till Ösjöfors handpappersbruk. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet. ►

Översikt av brandplatsen i Ösjöfors. Konturerna av pappersbruket är tydliga. Foto: Pierre Rosberg/Kalmar läns museum.

Kjell-Håkan Arnell, Sahn Gnista, Örjan Molander,
Harry Karlsson, Magdalena Tafvelin Heldner

Branden

NATTEN MOT DEN 27 AUGUSTI 2005 klockan 02.45 fick brandstationen i Rumskulla larm om att det brann i Ösjöfors. En av dem som tog emot informationen var Harry Karlsson, platschef för det frivilliga brandförsvaret, och tillika ordförande i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk.

En tysk turist hade övernattat i sin husbil på parkeringen vid bruket. Vid midnatt vaknade han av en passerande bil. Även hans hund reagerade. Ett par timmar senare väcktes mannen igen men nu av ett sprakande ljud utanför bilen. Han tittade ut och såg att bruksbyggnaden var helt övertänd. Eftersom han inte fick täckning på mobilen körde han mot landsvägen där några bostadshus ligger och kunde så larma SOS. När brandkåren kom till platsen 16 minuter senare var pappersbruket nästan nerbrunnet.

Under släckningen i Ösjöfors gick ett nytt larm. På Katthults gård i Gibberyd, där filmerna om Emil i Lönneberga spelades in på 1970-talet, brann »snickerboa«, som byggts av filmteamet och därefter blivit en turistattraktion. Ytterligare två byggnader: Pelarne kyrka och Astrid Lindgrens föräldrahem i Vimmerby, utsattes för brandförsök denna natt. Alla tre är byggnader med kulturhistoriskt värde och ligger inte långt från varandra. Det konstaterades senare att bränderna var anlagda.

Bränderna blev en riksnyhet. Information om den nedbrunna bruksbyggnaden spreds snabbt till olika ansvarspersoner på nationell, regional och lokal nivå. Intendent Magdalena Tafvelin Heldner på Tekniska museet fick vid 10-tiden på lördagen en direktrapport från Harry Karlsson. Han berättade om nattens dramatiska händelser just hemkommen från utryckningen.

Under helgen ändrades måndagens agendor i Stockholm, Vimmerby, Rumskulla och Kalmar. Kommunalrådet i Vimmerby Leif Larsson, kommunens kulturchef Anders Eriksson, stiftelsens ordförande Harry Karlsson, länsantikvarie Kjell-Håkan Arnell och antikvarie Henrik Åsenius från länsstyrelsen, avdelningschef Örjan Molander vid Kalmar läns museum, intendent Magdalena Tafvelin Heldner och konstnär Sahn Gnista, som arbetar som guide på handpappersbruket i många år, sammanstrålade i Ösjöfors.

Pressen var redan där och intervjuer följde i både radio, tv och för olika dagstidningar. Efter någon dag hade nyheten resulterat i över

Mangårdsbyggnaden sedd genom ruinen av pappersbruket med del av vattenrännan i förgrunden.
Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

ÖSJÖFORS
NDPAPPERSB

Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet

300 inslag i både svenska och utländska media.

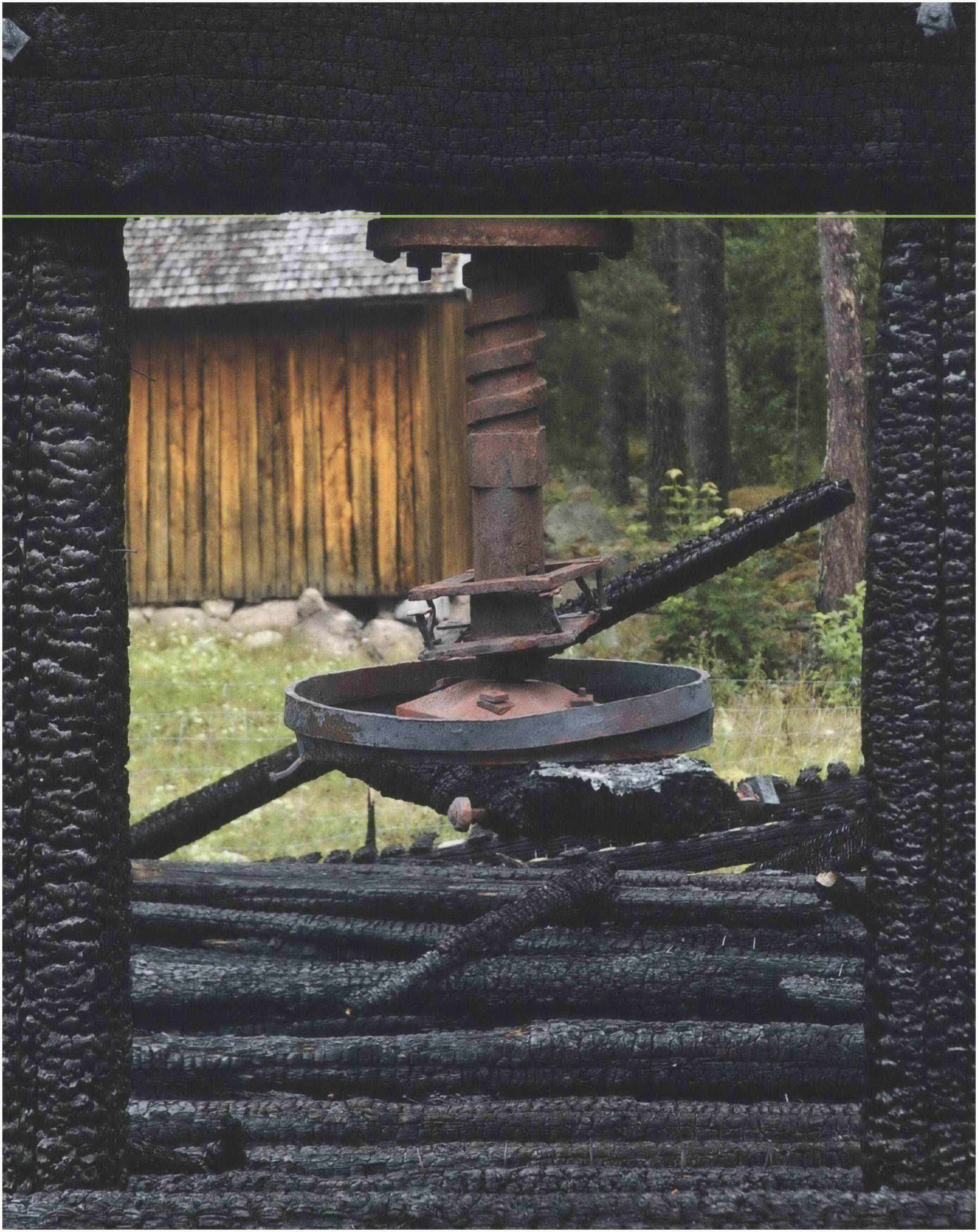
Efter presskonferensen gjordes en gemensam besiktning av brandplatsen. Brandröken låg fortfarande tung. Alla var märkbart tagna. Det var svårt att ta in att Nordens äldsta bevarade handpappersbruk, ett av länets finaste industriminnen och en av kommunens viktigaste »kulturturistiska« noder inte längre fanns kvar. Ja, de övriga byggnaderna stod förstås kvar, men den till grunden nedbrunna bruksbyggnaden var ju själva hjärtat i anläggningen och just då, inför de förkolnade resterna, var de förhärskande känslorna chock, ilska och uppgivenhet.

Branden i Ösjöfors innebar en stor förlust för det industriella kulturarvet i Sverige, men också en förlust för oss som arbetat med detta industriminne under många år. Trots bedrövelsen över det inträffade kom dagen så småningom att präglas av en stark vilja att gemensamt hitta nya vägar för en fortsatt museal verksamhet i Ösjöfors. Direkt på plats gjordes en första dokumentation av brandresterna och bevarad utrustning samlades in, identifierades och magasinerades. Några veckor senare gjordes en mer grundlig dokumentation som ett komplement till de noggranna uppmätningar som gjordes flera år före branden. Vi kunde nu konstatera att dokumentationsläget var tillräckligt bra för en kvalificerad återuppbyggnad.

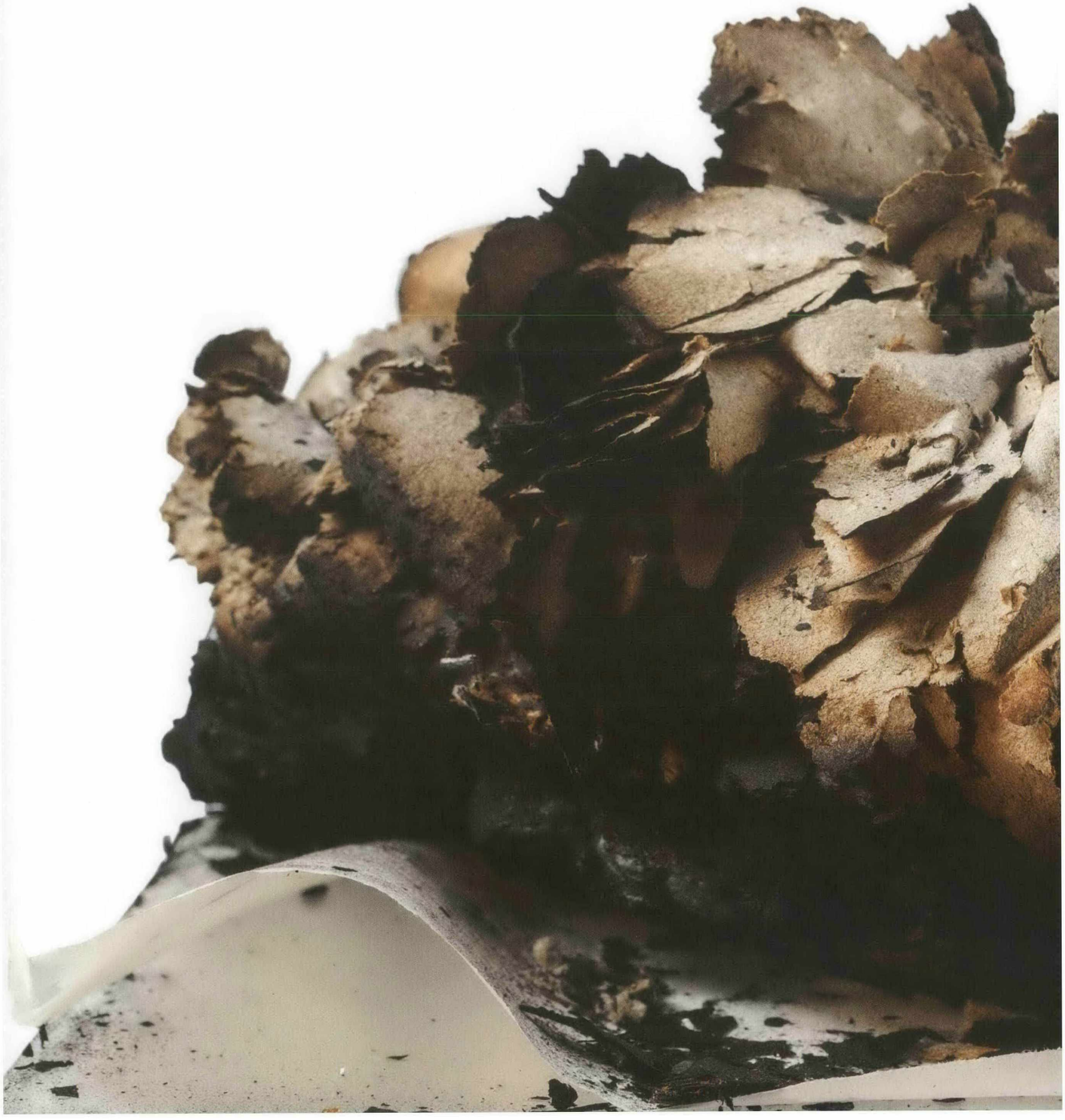
Men så blev det inte. Efter ett ambitiöst och inspirerat utredningsarbete där olika alternativ för Ösjöfors framtid skisserades, tvingades vi alla inblandade parter »bita i det sura äpplet« och konstatera att realistiska förutsättningar för en återuppbyggnad av bruksbyggnaden saknades. Därmed saknades även en viktig förutsättning för en fortsatt museipedagogisk verksamhet. Efter ytterligare gemensamma överväganden beslutades – under viss vånda – att anläggningen skulle bjudas ut till försäljning och stiftelsen upplösas. Men byggnadsminnesförklaringen gäller fortfarande för de kvarvarande byggnaderna; de har fortfarande, med lagens ord, »ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde«.

Idag lever Ösjöfors vidare i privat regi. Köparna Noomi Lindberg och Håkan Visén avser att göra bruket till bostad för sig och sina barn. Särskilt roligt är det att de vill bidra till att utveckla landsbygden och åter göra Ösjöfors till ett besöksmål, som kanske till och med kan innefatta papperstillverkning.

Papperspressarna reser sig ur brandresterna. ►
Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Ett ris papper som bevarats efter branden.
Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Noomi Lindberg

Det nya Ösjöfors

VÅRT SÖKANDE efter en gård hade pågått under flera års tid innan vi hittade Ösjöfors. Det vi letade efter var en gammal gård med fint läge på landet, någonstans i Mellansverige. Helst skulle det vara en orenoverad gård från 1700-talet. Med de sökkriterierna blir urvalet inte alltför stort. Trots det hade det blivit en hel del titta-på-gård-resor kors och tvärs över landet. Men alltid var det något som inte stämde med de gårdar vi tittade på: läget, priset, för mycket renoverat, och så vidare.

När Ösjöfors dök upp på den stora bostadssajten tänkte vi att det skulle kunna vara något för oss. Vi hade aldrig hört talas om Ösjöfors när vi åkte dit för en första utvändig titt en kylig höstdag. Vi körde från vårt dåvarande hem i Östergötland, på små vägar genom skogen och det vi såg var skog, skog, skog och något enstaka hus här och där.

Att bosätta sig här, i detta skogslandskap i Småland, skulle det kunna vara något för oss? Vi bodde då i ett litet rött hus, också det från 1700-talet, med vidsträckt utsikt över åkrar, och med grannar inom synhåll. Det som mötte oss när vi först såg Ösjöfors var något helt annat än den landsbygd vi var vana vid. Det var vidsträckta skogar hela vägen fram till Ösjöfors där de ersattes av kalhyggen. Vi har nyligen fått reda på att kalhygget närmast gården är ett resultat av stormen Gudrun.

När vi kom in på gården var det inte en idyll som mötte oss, utan en snarare en majestätisk och övergiven känsla, med de ålderdomliga träfärgade husen, med ruinen av det nerbrunna pappersbruket och med de förkolnade pappersspressarna som tronade mot skyn. Vi kunde höra Stångåns brus. Utsikten var inget leende, småbrokigt småländskt landskap, utan en enslig myr. Under de år som Ösjöfors stått öde, hade det dessutom hunnit växa igen en hel del.

Vi gick runt och tittade på byggnaderna, den nerrasade bron över Stångån och vi följde ån nerströms. Vi tänkte att det här, det var ju ett spännande ställe att upptäcka, ett ställe i vår smak. Men man kan inte att säga att det var kärlek vid första ögonkastet.

Vi bokade tid för visning och vi åkte till Ösjöfors två gånger till efter visningen. Det var inte lätt att bestämma sig för huruvida vi skulle köpa stället eller inte. Vi såg det unika: något

De nuvarande ägarna av Ösjöfors. Håkan Visén, Noomi Lindberg med barnen Hilda och Frida. Foto: Robert Müller.

liknande skulle vi aldrig mer ha möjlighet att köpa och vi såg möjligheterna. Här skulle vi kunna förverkliga våra drömmar om att starta turistverksamhet. Men kunde vi bo här? Min man Håkan hyste ingen tvekan om den saken, men jag var tveksam. Ensligheten, med läget mitt i skogen, långt ifrån ett samhälle, och utan några nära grannar, hur skulle det gå? Och skulle barnen trivas? Dessutom var det oerhört mycket att göra med gården då den saknade det mesta av moderniteter. Det fanns inget vatten indraget, det var utedass/toaletthus ute, och huset var otätt då timmerstockarna rört sig.

KÖPET OCH FLYTTEN

Håkan hade bestämt sig för att han ville köpa gården, men jag var tvungen att tänka efter, flera varv. Till slut bestämde jag mig: det går helt enkelt inte att säga nej till ett ställe som Ösjöfors. Vi var de enda som lämnade något bud. Antagligen tyckte de flesta att det var för mycket jobb att få gården bebolig och att det stora antalet byggnader att underhålla var i mesta laget. Kanske det även skrämde bort vissa köpare att gården var ett byggnadsminne med allt vad det innebär?

Vi köpte Ösjöfors i mars 2012. Då började en långdragen inflyttningsprocess som ännu pågår. Det var ju inte bara att flytta in i mangårdsbyggnaden som stått obebodd sedan 1960-talet med undantag av pappersbrukets guider sommartid. Vi sålde vårt hus som vi precis renoverat färdigt och flyttade våra saker och möbler till Ösjöfors. Själva flyttade vi in i släktens sommarstuga i Gryts skärgård, i väntan på att flytta vidare till en lägenhet i Rumskulla, samhället i den socken som Ösjöfors tillhör. Det har krävt lite uppoffringar att flytta från vårt bekväma boende till ett byggnadsminne utan modern standard, men vi har inte bråttom. Ösjöfors är vårt livsprojekt.

LITE OM OSS

Vilka är då vi som nu äger Ösjöfors? Vi är en familj, som består av Håkan, Noomi och våra två barn Hilda sju år, och Frida fyra år. Håkan och Noomi jobbar med ungdomar, Håkan i Svenska Kyrkan, och Noomi i Vimmerby kommun. Håkan har utbildning inom turism och har jobbat inom turistsektorn under flera år, och Noomi har en bakgrund som lärare. Vi har båda ett stort intresse för gamla hus och gamla saker: möbler, prydnadssaker, men även gamla bilar och båtar. Under årens lopp har vi samlat på oss en mängd gamla möbler och prylar, och i Ösjöfors kommer dessa saker att komma till användning, dels som inventarier i de olika husen, dels i den loppis och antikaffär som vi vill öppna på gården. Vi har båda ett stort intresse för natur, kultur och historia.

LIVET MED EN HISTORISK BYGGNAD

Att äga Ösjöfors är speciellt på många sätt. Det är speciellt att ha sitt hem på en plats där historien hela tiden gör sig påmind. Ruinen, de gamla husen och alla fotografier i mangårdsbyggnaden berättar ständigt om det som varit. När vi träffar människor från Vimmerbytrakten och berättar att vi äger Ösjöfors, börjar de ofta med att uttrycka hur tragiskt det var att pappersbruket brann ner. Sedan berättar de om när de var i Ösjöfors senast, för det mesta om tiden innan branden. Vi instämmer naturligtvis i att det var en tragedi att pappersbruket brann ner.

◄ Interiör från mangårdsbyggnaden där Hilda 4 år sitter och tecknar. Foto: Noomi Lindberg.

Men samtidigt känner vi en stor glädje över att vi nu finns på platsen, att den ska bli vårt framtida hem. Utan branden hade vi inte haft möjlighet att köpa gården – det är en ödets ironi, kan man konstatera. Att äga Ösjöfors är att leva med denna dubbelhet.

En annan dimension av ägandet utgör byggnadsminnesförklaringen. Den finns också hela tiden närvarande i våra tankar och planer. I korthet innebär detta skydd att man måste ansöka hos Länsstyrelsen om tillstånd för att förändra något, och om man får tillstånd, så ska en antikvarisk expert anlitas. Denna expert ska se till att förändringen sker på ett varsamt sätt, samt dokumentera förändringen.

Många tror felaktigt att en K-märkning eller ett kulturhistoriskt skydd innebär att man inte får göra något alls, men så är alltså inte fallet. Vi upplever det som att man får göra ganska mycket så länge man har en dialog med Länsstyrelsen och så länge man utgår från ett byggnadsvårdsperspektiv.

Att leva med ett byggnadsminne innebär i praktiken att saker tar längre tid, då varje förändring innehåller fler steg än i vanliga fall. Det är en process med pappersarbete och diskussion med ytterligare en part, det vill säga Länsstyrelsen, som dessutom har sista ordet. Denna långsamhet blir en del av tillvaron. Man får lära sig att vänta.

Den senaste tiden har vi arbetat med ansökningar till Länsstyrelsen om de olika förändringar vi vill göra, som att dra in vatten i huset och att bygga badrum. Ett annat projekt som är aktuellt är omläggning av spåntaken på två av byggnaderna: ladan och svin- och hönshuset. Länsstyrelsen har beviljat oss bidrag till spåntaken, och omläggningen pågår i skrivandes stund. Vi är väldigt glada över att dessa hus även i fortsättningen ska få ha spåntak. I övrigt har vi inga planer på att renovera utan husen ska bevara sin ålderdomliga prägel på alla sätt. Det är viktigt för oss att husen får berätta sin historia, genom sina nötta och skavda detaljer.

FRAMTIDSPLANER

Under den tid som gått sedan vi köpte Ösjöfors har vi fått en tydlig bild av vad vi vill göra med gården och hur vi vill bedriva vår verksamhet. Vi vill åter öppna för turister, såväl för dem som vill besöka platsen över dagen, som för dem som vill komma och övernatta. Vi kommer inte att kunna konkurrera med lyx och bekvämlighet men med tystnaden och med en känsla av att befinna sig långt bort från civilisationen. De enda ljud som hörs i Ösjöfors är bruset från Stångån och fågelkvitter.

Kulturmiljön i Ösjöfors är unik med de ålderdomliga husen, stenmurarna och gärdesgårdarna. Vår tanke är att försöka skapa en helhetsupplevelse av att tiden stannat i Ösjöfors. Inventarier, odlingar, gamla lantraser av höns och får, kanske några Linderödssvin, ska tillsammans bidra till en levande kulturmiljö på gården. Vi kommer också sätta vår personliga prägel med veteranbilar och förhoppningsvis också med en ångbåt. Vårt motto är att vårda det som finns, samt försöka återställa det som en gång funnits på platsen.

Naturen kring Ösjöfors har mycket att ge den moderna människan. Trots att Ösjöfors bara ligger 2,5 mil från en stad, så är vildmarkskänslan påtaglig, med skogen, myren och små sjöar och tjärnar. Stångån med sin paddelled går förbi gården, och vandrings-

Detalj från arbetet med att återställa sticktaket på ladugården. Foto: Håkan Visén.

Mangårdsbyggnaden vintern 2014. Foto: Noomi Lindberg.

leden Sevedeleden går strax intill. I närheten ligger Norra Kvills nationalpark med sin urskog. Vi tror att Ösjöfors kan bli en utgångspunkt för naturturism. Hit ska man kunna komma för att hyra en kanot och paddla, eller påbörja sin vandring på Sevedeleden.

Hur tänker vi då använda de byggnader som finns? I skrivandes stund är våra planer följande. I mangårdsbyggnaden vill vi ha boende för turister under sommarhalvåret, i magasinet kommer det att vara antikaffär, i ladan planerar vi att öppna café. Ladan har kvar den gamla, unika stallinreningen och den vill vi naturligtvis behålla. Det lilla bostadshuset, även kallat Mjölnarbostaden tänker vi hyra ut till turister. Omsorgen om miljön ska genomsyra vår verksamhet och vi kommer att eftersträva lösningar som belastar miljön så lite som möjligt. Just nu funderar på olika lösningar när det gäller energi, vatten och avlopp.

Var ska vi själva bo då? Jo, vi hoppas kunna flytta hit en gammal timmerstomme, förslagsvis en gammal parstuga, och göra iordning till ett boende åt oss själva.

På gården har det tidigare funnits ett antal byggnader, som någon gång, och av någon anledning försvunnit. Det är den vänstra sidan av bruksgatan som blivit av med sina byggnader. Förr stod här uppifrån sett: pappersbruket, en smedja, en kvarn och ett hus för sprittillverkning. Där dessa byggnader stått återstår bara grunderna och det ser tomt ut. Vår förhoppning är att flytta hit gamla timmerstommar för att ersätta dessa byggnader. Det saknas även några uthus. På myren stod dessutom ett antal ängslador, varav en finns på hembygdsgården i Rumskulla.

ETT NYTT PAPPERSBRUK?

En dröm som vi har är att återuppbygga pappersbruket efter de ritningar som finns bevarade. Det är naturligtvis en omöjlighet att återställa pappersbruket som det en gång var, med alla inventarier. Men ett återuppbyggt pappersbruk kan åtminstone ge en bild av hur det kan ha varit, samt kunna fungera som museum för de inventarier som räddats undan branden. Museet skulle även kunna berätta om platsens historia genom de foton och den information som finns om handpapperstillverkningen och om livet i Ösjöfors. Här skulle det även finnas möjlighet att visa upp tillverkningsprocessen och låta besökare få prova på att tillverka sitt eget papper – precis som skedde då pappersbruket fortfarande fanns kvar och det bedrevs museiverksamhet i Tekniska museets regi. Det återstår att se om drömmen går att förverkliga.

Noter och referenser

Helene Sjunnesson

ÖSJÖFORS OCH HANDPAPPERSBRUKENS LANDSKAP

NOTER

1 Se vidare Sjunnesson, Helene, *Nya handpappersbruk i Norden efter 1830*, 2006.

REFERENSER

Ambrosiani, Sune, »Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt«, i: *Molae Chartariae Suecanae*. 1. Svenska Pappersbruksföreningens tjugofemårsskrift. Stockholm 1923.

Clemensson, Gustaf (red.) *En bok om papper.* Tillägnad Carl Joh. Malmros av Aktiebolaget Klippans Finpappersbruk. Klippan 1944.

Houltz, Anders, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv* på Göteborgsutställningen 1923. (Diss.) Stockholm 2003.

NPH-Nytt. 2. 1977 (med temat Ösjöfors). Medlemsblad för Föreningen Nordiska Pappershistoriker.

Sjunnesson Helene, *Ösjöfors handpappersbruk*. Särtryck ur Kalmar län, Kalmar läns museums årsbok 1988.

Sjunnesson, Helene & Thomas Wahlberg, *Papper och massa i Östergötland. Från handpappersbruk till processindustri*. Skogsindustriernas historiska utskotts skriftserie. Stockholm 2003.

Sjunnesson, Helene, *Papper av lump. Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal.* (Lic. avh.) Stockholm 2006.

Sjunnesson, Helene, »Lumpsortererskorna: viktiga, nedvärderade och nästan bortglömda«, i : *Nordisk pappershistorisk tidskrift*. 2014. 2.

Nisser, Marie, opublicerade manus till handpappersbruken i Småland (under bearbetning av Anders Houltz och Helene Sjunnesson. Planerad utgivning 2015 i serien Papper och Massa. Från handpappersbruk till processindustri. Skogsindustrins historiska utskotts skriftserie).

Tekniska museets arkiv; Ösjöfors: handlingar och bilder.

Anders Houltz

HANDPAPPERSBRUK I DET MODERNA PROJEKTETS TJÄNST: FRÖÅSA OCH ÖSJÖFORS

NOTER

1 Lowenthal, 1985.

2 Jfr Anderson, 1983.

3 Smith, 2006.

4 Lowenthal, 2012.

5 De Geer, 1928.

6 Utställningen pågick mellan den 8 maj och den 15 oktober 1923, och hade under den tiden 4,2 miljoner besökare. Houltz, 2003.

7 Pappersmassekontorets verksamhet hade emellertid redan avstannat på grund av ekonomiska svårigheter vid tiden för utställningen. Se Sundin, 1981, s. 154–162.

8 Erixon, 1929.

9 Nils Åkerhielm, »Redogörelse för undertecknads arbete från tiden för industrisammanträdet i juni 1920«, maskinskriven rapport den 11 november 1920. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

10 Erixon, 1929.

11 Brev från G. Pihl till N. Åkerhielm, den 28 oktober 1921, Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4. Av annan korrespondens framgår att ägarna även erbjudit Skansen att köpa bruket. Brev från G. Pihl till chefen för Skansens museiavdelning, den 6 november 1921. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

12 Tillstånd att tillverka papper beviljades 1802 men tillverkningen kom sannolikt igång några år senare. Ericsson & Lindström, 1970.

13 Sjunnesson, 2006.

14 Fröåsabyggnaden var 13,5 meter lång, 7,5 meter bred och 4,5 meter hög, Ösjöforsbyggnaden drygt 21 meter läng och 11 meter bred. Brev från G. Pihl till N. Åkerhielm, den 28 oktober 1921, Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4; von Essen & Ericsson, 1965, s. 12.

15 Brev från G. Pihl till N. Åkerhielm, den 13 november 1921. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

16 Protokoll från Industriutskottets möte den 16 november 1921. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

17 Kontrakt den 24 november 1921. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

18 »Modern järngruva under uppförande för utställningen« *Dagens Nyheter* 1922-03-31.

19 Hammarlund-Larsson & Palmqvist, 1993.

20 Lowenthal, 1985.

21 Synsättet kommer exempelvis till uttryck i Sigurd Wallins lovordande »Vetenskaplig utställningsberedelse: Till dagskrönikan om ett svenskt kulturhistoriskt räddningsverk i Göteborg«, *Svenska Dagbladet*, Understrecket, 1923-

22 »Intressant förvärv till utställningen« *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 1921-12-19.

23 Gustafsson Reinius, 2007; Hylland Eriksen & Nielsen, 2001.

24 »Minnesutställningens stora kulturskatter böra helt bearbetas« *Göteborgs-Posten*, 1923-03-09.

25 Ambrosiani använde det material som samlades in inför Göteborgsutställningen i det pappershistoriska standardverket *Molæ chartariæ suecanæ* (Del 1, 1923), där inte minst Fröåsa behandlas utförligt (s. 77–81).

26 Ericson & Lindström, 1970, s. 20.

27 I nedmonteringen medverkade även pappersmästare Emil Ek och K.E. Thörnkvist. Ericson & Lindström, 1970, s. 20; Intervju med Torsten Karlsson, 1969-09-08, Virserums hembygdsförenings arkiv.

28 Brev från G. Pihl till N. Åkerhielm, den 25 januari 1922. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

29 Här fraktades bruket på smalspårsjärnvägen Hultsfred–Västervik, sedermera landets första byggnadsminnesförklarade järnväg och idag museijärnväg.

30 Brev från G. Pihl till N. Åkerhielm, den 22 februari 1922. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

31 Brev från skeppsklarerare Knut Sjögren, Västervik, till Jubileumsutställningen i Göteborg den 1 februari 1922. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

32 http://www.faktaomfartyg.se/ostersjon_1886.htm, hämtad den 21 juli 2014.

33 Brev från N. Åkerhielm till E. Karlsson, den 27 februari 1922. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

34 Brev från E. Karlsson till N. Åkerhielm den 15 april 1922. Region- och stadsarkivet i Göteborg, AIIb:4.

35 Förhandlingar bedrevs med pappersmästare Emil Ek om att denne själv skulle demonstrera papperstillverkning i »sitt« bruk under utställningssommaren, men fullföljdes aldrig. »Intressant förvärv till utställningen« *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 1921-12-19.

36 Althin, 1923.

37 *Göteborgs Dagblad* den 6 maj 1922.

38 *Vägledning för Industrihistoriska avdelningen*, Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, s. 35–38.

39 Ibid.

40 *Göteborgs Dagblad* 1922-05-22.

41 Helene Sjunnesson har ifrågasatt den tidigare forskningens markerade åtskillnad mellan ett förmodernt »då« och ett modernt »nu« inom papperstillverkningen. Se Sjunnesson, 2006, s. 9.

42 Svenska pappersbruksföreningen, *Molæ chartariæ suecanæ*, 1923.

43 Althin, 1923, s. 339.

44 Föreningen hade grundats 1928 och började anlägga hembygdsgården 1940. http://www.hembygd.se/virserums-hembygdsforening/historik/, hämtad 2014-08-18.

45 Rivningen bekostades av Lisebergs nöjesfält, frakt och återuppförande av Virserums hembygdsförening. Ericson & Lindström, 1970, s. 22.

46 Lindström, 1978; Intervju med Torsten Karlsson, 1969-09-08, Virserums hembygdsförenings arkiv.

47 Houltz, »Industri blir historia«, 2004.

48 Isacson, 2013.

49 Rudén, 1988.

50 Utvecklingen inom branschen behandlas landskap för landskap i *Skogsindustriernas historiska utskotts skriftserie*, hittills omfattande 12 band. Det trettonde och sista bandet (Helene Sjunnesson och Anders Houltz, *Handpappersbruk i Småland*) publiceras 2015.

51 Houltz, »Smälthammarens resa«, 2004.

REFERENSER

Althin, Torsten, »Det gamla pappersbruket på Göteborgsutställningen«, *Svensk papperstidning*, 1923:16, s. 339–340.

Anderson, Benedict, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (London 1983).

De Geer, Gerhard, *Sveriges andra stormaktstid: Några ekonomiska och politiska betraktelser* (Stockholm 1928).

Ericsson, Harry, & Gösta Lindström, *Fröåsa handpappersbruk: Sammanställning* (Virserum 1970).

Erixon, Sigurd, »Utställning på kulturhistorisk grund: En återblick«, *Fataburen* (1929), s. 190–208.

von Essen, Carl-Gustaf, & Harry Ericsson, *Tillverkning av papper vid Ösjöfors bruk* (Vimmerby 1965).

Fakta om fartyg, http://www.faktaomfartyg.se/ostersjon_1886.htm, hämtad den 21 juli 2014.

Gustafsson Reinius, Lotten, »Materializing modernity: Swedish imaginations and Congolese objects at the Ethnographic and missionary exhibition in Stockholm 1907«, *Encountering foreign worlds: Experiences at home and abroad (Reykjavik* 2007), *s.* 31–45.

Hammarlund-Larsson, Cecilia, & Lena Palmqvist, *Kulturhistoriska expeditioner: Nordiska museets fältarbeten 1888–1992* (Stockholm 1993).

Houltz, Anders, »Industri blir historia: Göteborgsutställningen 1923 och industriarvets musealisering«, *Dædalus* 2004 (72), s. 10–33.

Houltz, Anders, »Smälthammarens resa«, Sven Widmalm & Hjalmar Fors (red.), *Artefakter: Industrin, vetenskapen och de tekniska nätverken* (Hedemora 2004), s. 315–342.

Houltz, Anders, *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv* på Göteborgsutställningen 1923 (Göteborg/Hedemora 2003).

Hylland Eriksen, Thomas, & Finn Sivert Nielsen, *A history of anthropology* (London 2001).

»Intressant förvärv till utställningen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 1921-12-19.

Isacson, Maths, »Industrisamhällets utmaningar: Samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal«, *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 2013 (65), s. 17–36.

Lindström, Gösta, »Fröåsa handpappersbruk i Virserum«, *Bygd och natur* 1978, s. 103–111.

Lowenthal, David, "Passport to the past as a foreign country", *Stockholm Archipelago Lectures: Quest for the Unity of Knowledge*, KTH den 13 september 2012, http://environmentalhistory-au-nz.org/2012/09/stockholm-archipelago-lectures-quest-for-the-unity-of-knowledge/, hämtad 2014-08-26.

Lowenthal, David, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985).

»Minnesutställningens stora kulturskatter böra helt bearbetas«, *Göteborgs-Posten*, 1923-03-09.

»Modern järngruva under uppförande för utställningen«, *Dagens Nyheter*, 1922-03-31.

Rudén, Jan Olof, »Föreningen nordiska pappershistoriker NPH 20 år, 1968–1988«, *NPH-Nytt* 1988:3, s. 1–4.

Sjunnesson, Helene, *Papper av lump: Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal* (Stockholm 2006).

Skogsindustrierna, *Skogsindustriernas historiska utskotts skriftserie*, 1–12 (Stockholm, 1997–).

Smith, Laurajane, *The uses of heritage* (New York 2006).

Sundin, Bosse, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv: Ingenjörsvetenskapsakademin, Pappersmassekontoret, Metallografiska institutet och den teknologiska forskningen i början av 1900-talet* (Umeå 1981).

Svenska pappersbruksföreningen, *Molæ chartariæ suecanæ: Svenska pappersbruksföreningens tjugufemårsskrift*, 2 bd (Stockholm 1923).

Virserums hembygdsförening, http://www.hembygd.se/virserums-hembygdsforening/historik/, hämtad 2014-08-18.

Vägledning för Industrihistoriska avdelningen, Jubileumsutställningen i Göteborg (Göteborg 1923).

Wallin, Sigurd, »Vetenskaplig utställningsberedelse: Till dagskrönikan om ett svenskt kulturhistoriskt räddningsverk i Göteborg«, *Svenska Dagbladet*, Under strecket, 1923 (datum?).

Magdalena Tafvelin Heldner

PLATSENS MINNE

REFERENSER

Ösjöfors handpappersbruk. Om papperstillverkningen vid Ösjöfors 1926. Volym 290 b.

Kontrakt mellan SF och Jubileumsutställningen den 28 juli 1920, Göteborgs Regio-och stadsarkiv, Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 Volym 48.

Bilaga till protokoll för Nordiska museets nämnd den 19 april 1921, Nordiska museets arkiv.

(1926a), 'Fädernas gärning', *Oskarshamns Nyheter.*

(1926b), 'Ösjöfors pappersbruk till Tekniska museet i Stockholm', *Svensk Papperstidning*, 13.

Althin, Torsten (1926), 'Terminologien vid Ösjöfors pappersbruk', *Svensk Papperstidning*, 15, 391–93.

'Så började vi – så slutade vi', *Samfundet S:t Eriks Årsbok* (Stockholm), 173–80.

Ambrosiani, Sune (1923), 'Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt', *Svenska pappersbruksföreningen – Molæ chartariæ suecanæ: Svenska pappersbruksföreningens tjugufemårsskrift* (Stockholm: Svenska pappersbruksföreningen), 117.

CH (1926), 'Ett pappersbruk överlämnat till Tekniska museet: Början till tekniskt friluftsmuseum?', *Svenska Dagbladet.*

Edvinsson, Rodney 'Prisomräknare från medeltiden till 2100', http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm, nedladdad 20141012.

Edvinsson, Rodney and Söderberg, Johan 'Consumer Price Index for Sweden 1290–2008', *Review of Income and Wealth,* 57 (2), 270–92.

Brev från Sigurd Erixon till Göteborgs Jubileumsutställning den 20 april 1921. Region- och Stadsarkivet Göteborg med Folkrörelsernas Arkiv, Ösjöfors Volym II D1:2.

Jerkeman, Per (2012), 'Handpappersbruken i Långaryds socken', i Per Jerkerman (redaktör), *Papper och massa i Skåne, Halland, Blekinge och Gotland* (Uddevalla: Skogsindustrierna), 138–39.

Karlsson, Harry (1966), 'Papper som trotsar tidens Tand', *Vimmerby tidning,* p. 23.

Liljedahl, Gösta (1977), 'Om Ösjöfors', *NPH-nytt,* 2, 8.

Nora, Pierre (1989), 'Between Memory and History: Les Lieux de Memoire', *Representations,* 26 (Special Issue: Memory and Counter-Memory.), 7–24.

Red. Clemensson, Gustaf (1944), *En bok om papper : tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk* (Uppsala) 393–405.

Magdalena Tafvelin Heldner vill tacka Mattias Heldner, Christina Heldner och Bengt Johansson för uppmuntran och goda råd under artikelskrivandet.

Sven Söderholms »sommarstuga«. Sven bodde i mjölnarstugan i Ösjöfors och drog sig undan till stugan när han behövde vara ifred, se vidare s. 98. Foto: Noomi Lindberg.

Författarpresentation

KJELL-HÅKAN ARNELL • f d länsantikvarie vid länsstyrelsen i Kalmar län, med ansvar för länets kulturmiljövård inom den statliga sektorn. Till ansvarsområdet hörde bland annat tillsyn enligt kulturminneslagen av länets cirka 120 byggnadsminnen, däribland Ösjöfors handpappersbruk.

SAHN GNISTA • Konstnär och ämnesansvarig lärare i färggestaltning och papper i skapande processer på Konstfack, driver Måleristudion, institutionen Design konsthantverk och Konst, DKK programmet Inredningsarkitektur & Möbeldesign, IA. Sahn var guide i Ösjöfors sommartid åren 1979–2008.

ANDERS HOULTZ • docent i teknik- och vetenskapshistoria, han ingår i Tekniska museets forskningsråd och undervisar vid BTH i Karlskrona och Stockholm. Anders har skrivit doktorsavhandlingen Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923, vilken anknyter till Ösjöfors.

HARRY KARLSSON • ordförande i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk åren 2003–2011 och platschef för den frivilliga brandkåren i Rumskulla.

LINNÉ KARLSTEDT • flyttade år 1926 in i mjölnarstugan i Ösjöfors och har i denna bok skrivit om sina hågkomster av livet där.

ÖRJAN MOLANDER • landsantikvarie och länsmuseichef vid Kalmar läns museum. Örjan var tidigare byggnadsantikvarie och delaktig i vård, restaurerings- och dokumentationsinsatser vid Ösjöfors.

HELENE SJUNNESSON • f d avdelningschef vid Tekniska museet och ledamot i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk till och med 2011. Helene är fil. lic. i teknik- och vetenskapshistoria. Hon har ett mångårigt engagemang i sammanhang rörande pappershistoria och har bland annat skrivit licentiatavhandlingen Papper av lump: Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal. Var 1986–1997 närmast ansvarig på museet för Ösjöfors Handpappersbruk.

MAGDALENA TAFVELIN HELDNER • Intendent vid Tekniska museet med ansvar för bland annat Ösjöfors sedan 1998. Ledamot i Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk till och med 2011. Magdalena har även skrivit om papper av trämassa i boken Sofiehems träsliperi.

Summary in English

This book is about the Ösjöfors Handmade Paper Mill, its origin and unfortunate end. It is about the paper manufacturing and its people, about work and life of the many who dwelled in Ösjöfors and its surroundings over a period of more than two centuries.

The book was produced in cooperation by the National Museum of Science and Technology (NMST), The Museum of Kalmar County, the County Administrative Board of Kalmar, the Commune of Vimmerby, and the Friends of the Museum of Science and Technology. The many illustrations are mostly from collections of the museums, and from public archives.

Established in 1777, the mill was in operation until 1926, after which it was conserved as a museum. In the 19th century, more than 100 handmade paper mills were in operation throughout Sweden, half of those in the county of Småland. Ösjöfors was one amongst them, located 25 km NW of the town of Vimmerby (best known as the home of Astrid Lindgren). The location is an illustration of the phrase "in the middle of nowhere"—no major road passes nearby, no railway is within reach, and very few people have their homes in the area. Yet, it has been recognized by industrial archeologists even outside Sweden.

The roads of the NMST and Ösjöfors crossed in the early 1920's and in 1926, following the closure as a production unit, it was generously donated to the Museum. At the time, it was one of the very few remaining paper mills still producing handmade paper from textile rags, rather than from pulp, the latter having almost completely taken over in the late 19th century. Its significance as an industrial monument and a witness to the combination of small-scale industry with farming was recognized. Paper milling is dependent on the availability of clean water, which was not the case all year round in small streams.

In the years following the acquisition, Ösjöfors was documented, preserved, and shown to visitors, but its upkeep neglected. In the late 1960s, it was extensively renovated and thereafter was a living museum dedicated to the working life. During the summer months, paper production with the original methods and equipment (to the extent possible) was demonstrated to visitors by a group of artists and students. In 1984, a foundation was created to be in charge of the operations, and in 1993 the well-preserved environment was declared a Cultural Monument by the County Administrative Board of Kalmar.

In August 2005, the Ösjöfors Paper Mill was ravaged by fire, set to the main building by unknown individuals. A traditional timber structure, the building was completely destroyed. This act of arson was a severe loss to the Nordic industrial history. It meant the loss of one of the finest industrial monuments in Kalmar County, and of a significant sightseeing object in the Municipality of Vimmerby.

New ways were sought to carry on the museum activities. However, after some years of investigations, it was concluded that a reconstruction of the paper mill would not be realistic. As a consequence, the prerequisite for a museum type of activity on this location was no longer there. With the central piece now in ashes, the Foundation which was responsible for

the operations lost its raison-d´être—to preserve the mill and make it available to the public. The Foundation was terminated, and the NMST decided it had no longer an Industrial Monument to cater for. The real estate was put up for sale, however with the hamlet still under the rules of a Cultural Monument which gives it protection and a significant value for regional and local history.

Today, Ösjöfors is owned by Noomi Lindberg and Håkan Visén. Their intent, as outlined in the last chapter, is to preserve the buildings and make the site their home. The ensemble still has a "significant cultural value", and the new owners hope to again make it a place to visit, with other activities that match the conservation rules and the venerable age of the settings. But paper milling remains a dream.

STRUCTURE OF THIS BOOK

CHAPTER 1

The first chapter, by Helene Sjunnesson, former curator at the NMST, places Ösjöfors in a national context, both geographically and temporal. Helene Sjunnesson served many years on the museum staff, and her licentiate thesis covers the evolution of rag based paper manufacturing in Scandinavia from the 17th into the 20th century. This chapter describes the establishment of Ösjöfors paper mill by Lars Dristig, an ex-soldier, and the succession of owners.

CHAPTER 2

In the same year as the paper production was discontinued, Linné Karlstedt was born and moved with his mother to Ösjöfors. They lived in the "Miller's Cottage", where he grew up, only moving for some years to Ydrehammar, about 5 kms away. There was no electricity at the time; in the early '30s he listened to a radio broadcast for the first time, and he recalls the very few automobiles that found their way to Ösjöfors. In his narration we meet workers, crofters, entrepreneurs and tradespeople. The workers at the paper mill were also farm hands. Many persons worked in forestry. The documentation covers locations of many small farms and the vast areas of woodland that provided timber for sale. Several old buildings were torn down when no longer considered useful, and the logs cut and sold as firewood.

CHAPTER 3

Ösjöfors' value as industrial heritage was recognized before the NMST was involved. Anders Houltz writes about Ösjöfors as a planned attraction at the 1923 Jubilee Exhibition in Gothenburg. Technology and technological artefacts occupied a central position in the wide ranging displays of both historical and contemporary material at this exhibition, and even Ösjöfors was represented through a movie describing the handmade paper process. For logistic reasons a smaller, also closed paper mill (Fröåsa) from the same area was moved to the exhibition grounds instead. Anders Houltz has analyzed this exhibition in his Doctoral thesis A temple of Technology: Modernity and Industrial Heritage at the Gothenburg Exhibition 1923.

CHAPTER 4

Even though the paper mill is gone, there are many historical stories about the mill materialized in museums and archives. Magdalena Tafvelin Heldner, curator at NMST since 1998

and in charge of the Ösjöfors hand paper mill since that year, explorers the sources and stories. After the Gothenburg exhibition, the original intent was to move the entire paper mill and put it on display in Stockholm, but this project was never carried out. Ösjöfors was documented in detail by Torsten Althin, who became the first director of the NMST.

CHAPTER 5

To own listed buildings implies assuming responsibility for the historical environment. Dendrochronological methods have shed light on the dating of the historical buildings in Ösjöfors and their origin. Örjan Molander, head of the County Museum of Kalmar, writes about the building conservation in Ösjöfors. The buildings are of different age, often constructed in steps. It becomes obvious from the analysis that our ancestors were economical – sections of the structures are taken from other, allegedly demolished, buildings. The logs are shown to be from nearby forests, noted for high quality timber.

CHAPTER 6

During many years Ösjöfors has been available to the public as an open-air-museum. In chapter 6 we meet artist and teacher Sahn Gnista who has worked as a guide in the mill, conducting guided tours and demonstrating how to make paper by hand on forms incorporating the Ösjöfors watermark. Her starting point was a keen interest in paper as the carrier of works of art—and part of them as well. Through an education at Tumba, the works where paper for the Swedish bank notes has been produced, she came to Ösjöfors and was enchanted by its genuinity, possibilities and surroundings.

CHAPTER 7

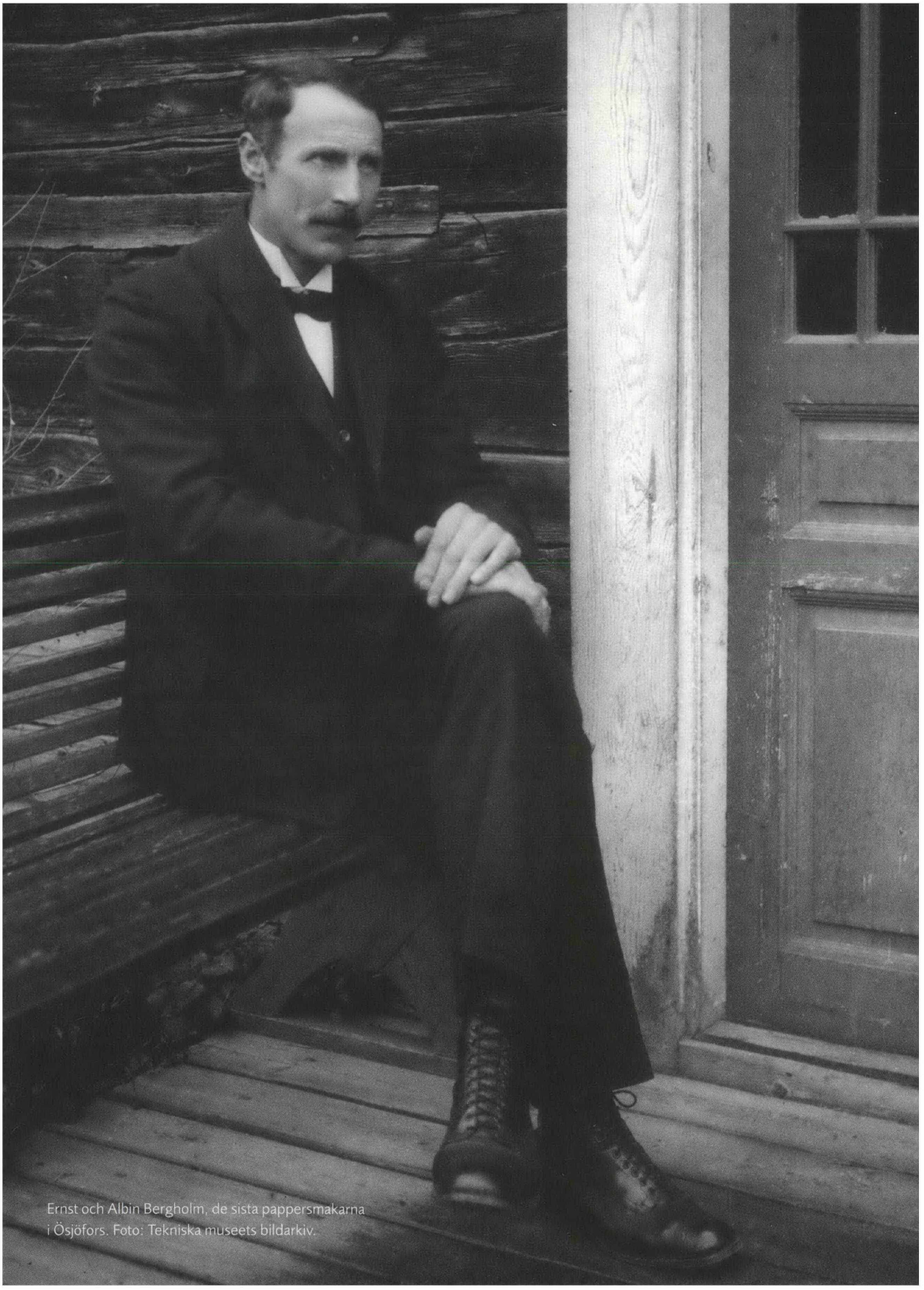
The art of making paper by hand is an old practice, full of tacit knowledge and secrets. But what is really the essence when making paper by hand? Magdalena Tafvelin Heldner digs into the world of tacit knowledge based on discussions with Sanny Holm and Richard Årlin, maybe the last master paper makers in Sweden. Both of them have relations to Ösjöfors but in different ways. Sanny is paper maker by the traditional system of paper makers and Richard got into the business through his background as graphic artist.

CHAPTER 8

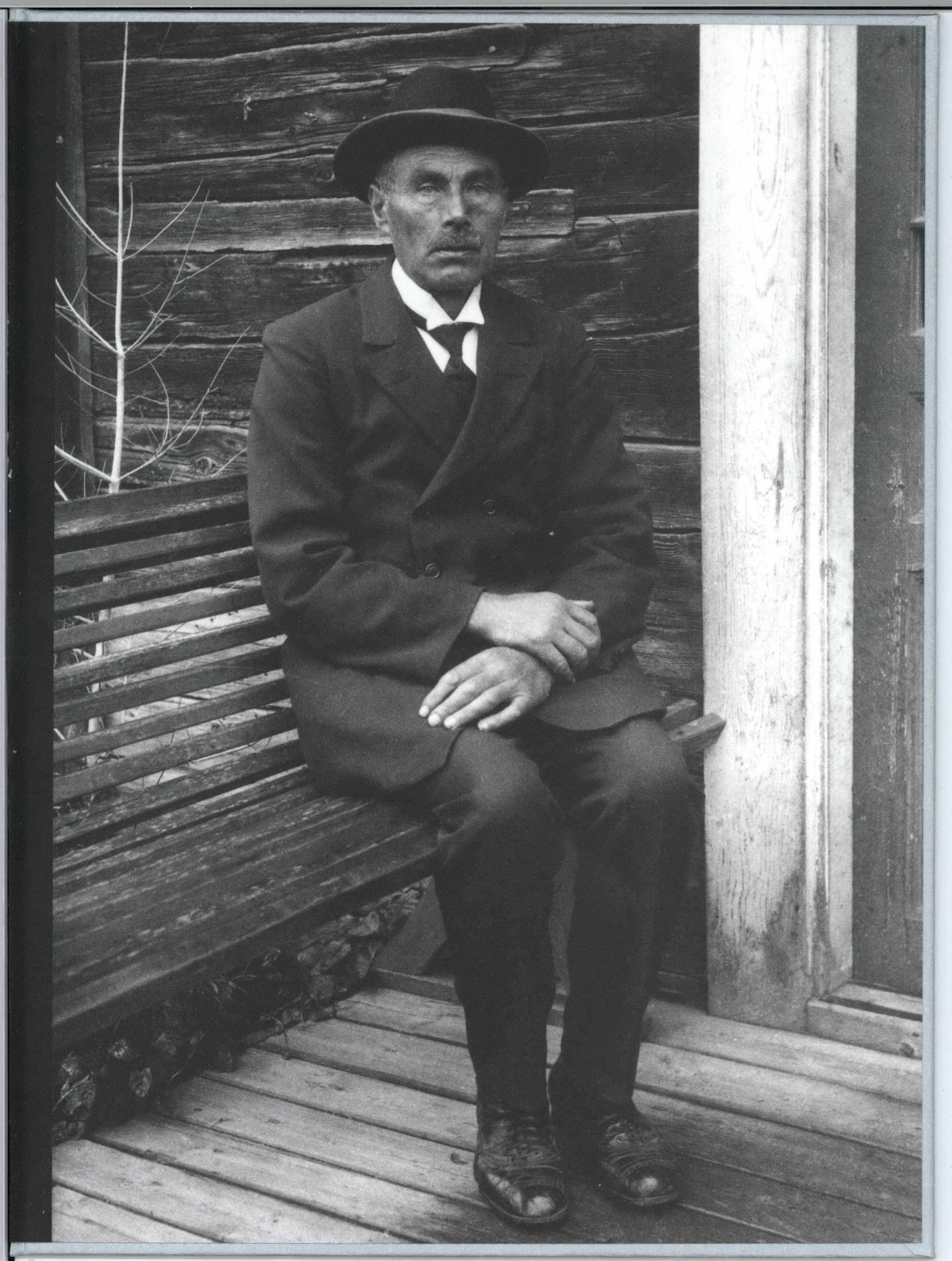
The fire in 2005 when the paper mill was burned down in an arson attack was a traumatic experience to people closely connected to the mill and it was also a great loss to the National industrial heritage. In chapter 8 Kjell-Håkan Arnell, Örjan Molander, Magdalena Tafvelin Heldner and Harry Karlsson discuss the fire and the experiences they made meeting at the site one of the first days after the fire.

CHAPTER 9

In 2012 Ösjöfors was sold by the NMST. Noomi Lindberg, one of the new owners, tells us about owning and living in a listed building. The authenticity of both the building and the environment conveys a special feeling of respect and responsibility. The protected status, however, implies a lengthy procedure for all alterations and modernizations. Against this background, Noomi discusses the family's visions for the future of the new Ösjöfors.

Ernst och Albin Bergholm, de sista pappersmakarna i Ösjöfors. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Allt papper som tillverkades till och med 1800-talets början formades för hand. Arken gjordes ett och ett, där teknik förenades med konst – det skickliga hantverket, den levande känslan, vattenmärket som angav papperets ursprung. Tekniska landvinningar under 1800-talet kom att genomgripande förändra både produktion och användning av papper. Papperstillverkning blev storindustri och många små bruk tvingades lägga ner.

Ett av de bruk som fanns kvar längst i Sverige var Ösjöfors handpappersbruk utanför Vimmerby i Småland. Bruket var i drift mellan 1777 och 1926. Vid nedläggningen blev bruket en del av Tekniska museets samlingar.

Denna bok handlar om Ösjöfors: om arbetet och livet då bruket var i drift, om bruket som industriminne och som besöksmål, om en dramatisk brand och om hur platsens kulturella, historiska och miljömässiga värden tas tillvara idag.

Boken är Tekniska museets årsbok Dædalus 2014.

TEKNISKA MUSEET